

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԱՍԱՐԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՄԵՐԻ ԱՐԱՐԱՏԻ

**ՈՒՏՈՊԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ԱՊԱԳԱՅԻ ՄՈԴԵԼԱՎՈՐՄԱՆ
ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆԱԽԱԳԻԾ**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 00. 01 «Փիլիսոփայություն» մասնագիտությամբ փիլիսոփայական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար

**Գիտական ղեկավար՝ փիլ. գիտ.
դոկտոր, պրոֆեսոր Էդվարդ Հարությունյան**

Երևան – 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ՈՒՏՈՊԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ	
1.1. Ուտոպիան որպես սոցիոմշակութային երևույթ	12
1.2. Ապագան որպես սոցիալական աշխարհի կառուցարկման նախագիծ	31
1.3. Ուտոպիան որպես սոցիալական ճգնաժամի ախտանիշ	43
1.4. Հակաուտոպիայի և ուտոպիայի հարաբերակցությունը սոցիալական իրականության կառուցարկման համատեքստում	60
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ՈՒՏՈՊԻԱՅԻ ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	
2.1. Ուտոպիայի և առասպելի հարաբերակցությունն ապագայի մոդելավորման նախագծերում	77
2.2. Ուտոպիայի և գաղափարախոսության հարաբերակցությունն ապագայի մոդելավորման նախագծերում	91
2.3. Ուտոպիան որպես սոցիալ-քաղաքական մանիպուլյացիայի գործիք	108
2.4. Ուտոպիայի և վիրտուալ իրականության հարաբերակցությունն արդիականության համատեքստում	119
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	131
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	136

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղափոխության արդիականությունը: Մարդկության պատմությունը բնական աշխարհից սահմանազատելու և «սոցիալական աշխարհ» ստեղծելու մի անավարտ ստեղծագործություն է՝ առլեցուն հաջողությունների և ձախողումների բազմաթիվ դրվագներով: Պատմության պարադոքսներից մեկն այն է, որ մարդկության երազանքների և իրականության միջև հակասությունն անհաղթահարելի է, և իդեալական-կատարյալ հասարակություն ունենալու այդ անբավ ձգտումը մշտապես սնում է ուտոպիական նախագծեր առաջադրելու և կենսագործելու մարդկային երազանքների մարտկոցը: Այս առումով ուտոպիայի, որպես իդեալական հասարակության սոցիոմշակութային նախագծի հիմնախնդիրն առավել քան արդիական է նաև մեր օրերում: Պատահական չէ, որ ուտոպիաները՝ մեկ որպես անհնարինը հնարավոր դարձնելու երազանք ու սոցիալական երևակայություն, մեկ որպես ապագայի սոցիոմշակութային նախագիծ և պատմական առաջընթացի շարժիչ ուժ, որոշ դեպքերում նաև որպես չարիքի աղբյուր համարվող սոցիոմշակութային կեղծ արժեք, շարունակում են մնալ տարբեր գիտակարգերի ուսումնասիրությունների կենտրոնում:

Ձևավորվելով ներկայում՝ ապագայի ուտոպիական նախագծերը արտացոլում են սոցիալական համակարգի հնարավորությունների ընդլայնման մասին հասարակության պատկերացումներն ու ակնկալիքները, որոնք իրենց հերթին մատնանշում են տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ արժեքների, իդեալների ու կենսական դիրքորոշումների բնույթն ու բովանդակությունը: Այս իմաստով հետազոտվող թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ հնարավորություն է տալիս վեր հանել իդեալական հասարակության մասին ուտոպիական նախագծերի պատմամշակութային համատեքստը, պարզաբանել սոցիալական աշխարհի կատարելագործման մարդկային հավակնությունների ու ակնկալիքների էվոլյուցիայի տրամաբանությունը: Խնդիրն այն է, որ ուտոպիական ցանկացած նախագիծ պատմամշակութային երևույթ է, որի հիմքում ընկած են տվյալ

Ժամանակաշրջանում գործող հասարակարգի քննադատական ոգին, մարդկանց մետաֆիզիկական պահանջմունքները (բարիք, օրենք, Աստված և այլն) և բանականությունը:

Այս առումով իդեալական հասարակության ուտոպիական նախագծերի տեսական վերլուծության արդիականությունը պայմանավորված է նաև այն իրողությամբ, որ ժամանակակից աշխարհում ընթացող քաղաքակրթական գործընթացները մի կողմից նպաստում են սոցիալական իրականության և ուտոպիայի մերձեցմանը, մյուս կողմից, սակայն, նկատվում է, որ տեխնիկական և տեխնոլոգիական հնարավորությունների մեր դարաշրջանում հաճախ ոչ թե սոցիալական իրականությունն է մոտենում իդեալին, այլ իդեալը՝ կյանքին՝ մեկ անգամ ևս փաստելով, որ ժամանակակից մարդու իդեալները դարձել են ավելի չափավոր ու «երկրային»: Պատահական չէ, որ եթե դասական ուտոպիան իդեալական հասարակության մասին գեղարվեստական երևակայության արդյունքում ծնված իրատեսական հիմքեր չունեցող «վիպերգություն» էր, ապա ժամանակակից աշխարհում ուտոպիական նախագծերն աստիճանաբար ձերբազատվում են գեղարվեստական երևակայության կապանքներից և վերածվում կենսական հնարավորությունների բացահայտման միջոցի:

Հիմնահարցի արդիականությունը բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ սոցիալական կյանքի կազմակերպման մշակույթները ոչ միայն ղեկավարվում են ռացիոնալ ու իրատեսական սկզբունքներով, այլև ինչ-ինչ տրանսցենդենտալ գաղափարներով, որոնք ունեն ուտոպիական և գաղափարախոսական բնույթ և ծագում են ըստ դրանց հարաբերակցության գործառույթների տարբերության, իրագործման հնարավորությունների ճշգրտման անհրաժեշտության: Առավել ևս որ ժամանակակից աշխարհում գաղափարախոսությունները կատարում են սոցիալական իրականության «քողարկման», իսկ ուտոպիական նախագծերը՝ «քողազերծման» գործառույթ:

Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է նաև ժամանակակից աշխարհում ընթացող սոցիոմշակութային, մարդաբանական և քաղաքակրթական փոխակերպումների արդյունքներն ու դրանց հետևանքներն ապագայի տեսանկյունից իմաստավորելու անհրաժեշտությամբ, քանի որ այդ ամենի հետևանքով մարդկությունն

աստիճանաբար ձերբազատվում է արդիակության տեխնոժին պարտադրանքներից և փորձում նոր պայմանների տրամաբանության շրջանակներում ուրվագծել ապագայի այնպիսի նախագիծ, որում մարդկային համակեցությունը, կատարյալ սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքը, արդարության, հավասարության և բարեկեցության մասին պատկերացումները կլինեն առավել ներդաշնակ ու կատարյալ:

Հիմնախնդրի գիտաբանական մշակվածության աստիճանը:

Ատենախոսության հիմնախնդրի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ դժվար է գտնել ընդհանրական մոտեցումներ: Ուտոպիայի վերաբերյալ համակարգային առաջին ուսումնասիրություններն սկսել են իրականացվել 19-րդ դարի վերջում և 20-րդ դարի սկզբին: Այն քննարկվել է փիլիսոփայական, սոցիոլոգիական, մշակութաբանական, գրականագիտական և այլ գիտակարգերի համատեքստում, որոնցից յուրաքանչյուրը, ներքին մեթոդաբանական և տրամաբանական առանձնահատկություններից ելնելով, շատ հաճախ ուտոպիային օժտել է տարբեր և երբեմն էլ հակասական իմաստային ծանրաբեռնվածությամբ: Ընդհանրացնելով մասնագիտական գրականությունում առկա վերլուծությունները՝ վերջիններս պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի խմբի.

- Ուսումնասիրողների մի խումբն ուտոպիան դիտարկում է որպես սոցիալական ճգնաժամերի ախտանիշ (Աինսա Ֆ., Մանհեյմ Կ., Լասկի Մ., Պոլակ Ֆ.):

- Հետազոտողների մեկ այլ խումբ ուտոպիան սահմանում է որպես կեցության հիմնային բաղադրիչ ու բաղկացուցիչ, գիտակցության և մշակույթի բնութագրական հատկանիշ, որպես մարդկային երևակայության և ստեղծագործ մտքի ընդունակություն (Աինսա Ֆ., Բլոխ Է., Էլիադե Մ., Օրտեգա-ի-Գասսետ Իս. և այլք):

- Հետազոտողների երրորդ խումբը ուտոպիական գիտակցության էությունն ու բնույթը քննարկում է ուտոպիաների տեսակների և դրանց պատմական զարգացման համատեքստում (Բատալյո Էդ., Մեմֆորդ Լ., Շացկի Եժ., Չալիկովա Վ. և այլք):

- Հետազոտությունների մեկ այլ խումբ նվիրված է ապագայի նախագծման հարցում ուտոպիայի և առասպելի, ուտոպիայի և գաղափարախոսության առնչությունների վերլուծությանը (Բարտ Ռ., Դարենդորֆ Ռ., Ժիժեկ Ս., Լասկի Մ., Լոսև Ա., Մանհեյմ Կ., Պոպեր Կ., Սորել Ժ. և այլք):

○ Տեսաբանների մի մասը հիմնախնդրին անդրադառնում են հետարդիականության սոցիոմշակութային տարածության ձևավորման համատեքստում (Բողրիար Ժ., Դելյոզ Ժ., Գրոյս Բ., Գվատտարի Ժ., Լուկաչին Ա., Ֆուկո Մ. և այլք):

○ Տեսաբաններից ոմանք ուտոպիան ուսումնասիրում են զանգվածային գիտակցության վրա վերջինիս ազդեցության և քաղաքական մանիպուլյացիայի այլ տեխնոլոգիաների հետ համադրման համատեքստում (Արենդթ Հ., Բարտ Ռ., Էլիադե Մ., Լեբոն Գ., Յունգ Կ., Ֆրոյդ Զ. և այլք):

○ Ուտոպիայի հիմնախնդիրը քննարկվել է նաև ուտոպիա-հակաուտոպիա հակադրության քննական վերլուծության համատեքստում (Բերդյաև Ն., Պոպեր Կ., Հայեկ Ֆ. և այլք):

○ Հիմնախնդրին անդրադարձ է կատարվում նաև ֆուտուրիստական կանխատեսումների և զարգացումների համատեքստում (Թոֆլեր Է., Յասպերս Կ., Ֆուկույամա Ֆ. և այլք):

Հարկ է մեկ անգամ ևս նշել, որ ուտոպիայի սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունները հազվադեպ են կրել համակարգային բնույթ, ինչից զերծ չեն նաև հիմնախնդրին առնչվող հայալեզու սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունները: Հայկական մասնագիտական գրականության մեջ առկա է հիմնախնդրին առնչվող հարակից թեմաների և խնդիրների վերլուծության տեսական հարուստ ժառանգություն, ինչպես օրինակ՝ փոխակերպական հասարակություններին, սոցիոմշակութային փոխակերպումներին, ապագայի սոցիոմշակութային մոդելավորմանը, քաղաքական մանիպուլյատիվ տեխնոլոգիաներին նվիրված վերլուծությունները, որոնք առկա են ժամանակակից հայ տեսաբանների աշխատություններում (Հարությունյան Էդ., Հարությունյան Մ., Հովսեփյան Ա., Միրզոյան Վ., Մկրտիչյան Ա., Պողոսյան Գ., Սարգսյան Ա., Սողոմոնյան Գ., Միրումյան Կ. և այլք): Սակայն, հարկ է փաստել, որ ուտոպիայի՝ որպես սոցիոմշակութային առանձին երևույթի սոցիալ-փիլիսոփայական վերլուծությունը հայ մասնագիտական գրականության մեջ իրականացվում է առաջին անգամ:

Հեղազոտության օբյեկտը ուտոպիայի՝ որպես ապագայի մոդելավորման սոցիոմշակութային նախագծի ֆենոմենն է:

Հեղափոխության առարկան ուտոպիայի որպես ապագայի մոդելավորման սոցիոմշակութային նախագծի գործառնական առանձնահատկությունների սոցիոմշակութային վերլուծությունն ու հիմնավորումն է:

Հեղափոխության նպատակն ու խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է ուսումնասիրել ուտոպիան որպես ապագայի մոդելավորման սոցիոմշակութային նախագիծ, ինչը կանխորոշել է վերլուծության տրամաբանությունն ու հնարավորությունը ընձեռել հիմնախնդրի շրջանակներում առանձնացնել տեսական և գործնական նշանակություն ունեցող երկու ենթահարցեր.

- ուտոպիան որպես այլընտրանքային սոցիալ-քաղաքական նախագիծ,
- ուտոպիայի սոցիոմշակութային առանձնահատկություններն արդիականության համատեքստում:

Այս ենթահարցերի ուսումնասիրման և դրանց առանձնահատկությունների բացահայտման նպատակով առաջադրվել են հետազոտական մի շարք խնդիրներ.

- վերլուծել ուտոպիան որպես սոցիոմշակութային երևույթ,
- ներկայացնել ապագան որպես սոցիալական աշխարհի նախագիծ,
- վերլուծել և ներկայացնել ուտոպիան որպես սոցիալական ճգնաժամերի ախտանիշ և հասարակության ինքնաճանաչման միջոց,
- բացահայտել ուտոպիայի և հակաուտոպիայի փոխհարաբերակցությունը սոցիալական իրականության համատեքստում,
- բացահայտել ուտոպիայի և առասպելի փոխազդեցությունները,
- դիտարկել ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների հարաբերակցությունը ապագայի մոդելավորման նախագծերի համատեքստում,
- վերլուծել ուտոպիան քաղաքական մանիպուլյատիվ տեխնոլոգիաների համատեքստում,
- ուսումնասիրել ուտոպիայի դրսևորման նոր հնարավորությունները ժամանակակից աշխարհին բնորոշ սոցիոմշակութային և քաղաքակրթական մարտահրավերների տեսանկյունից,
- «վիրտուալ ուտոպիան» դիտարկել որպես արդիականությանը բնորոշ ուտոպիական իրականության տարատեսակ:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքերը: Ատենախոսության համար մեթոդաբանական հիմքեր են պատմականության և տրամաբանական վերլուծության միասնության սկզբունքը, համադրական-վերլուծական, համեմատական, պատմական-նկարագրական, ինչպես նաև համընդհանուր գիտական մեթոդներից մոդելավորման, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի մեթոդները: Պատմականության մեթոդը կիրառվել է ուտոպիայի ծագումն ու էվոլյուցիան նկարագրելու համար: Համադրական վերլուծական մեթոդի շնորհիվ իրականացվել է հետազոտության առանձին առարկաների համադրական վերլուծություն, բացահայտվել են վերջիններիս տրամաբանական և իմաստային կապերը: Ուտոպիայի քաղաքական և սոցիոմշակութային դրսևորումների բացահայտման նպատակով կիրառվել է համեմատական մեթոդը, ինչի շնորհիվ վեր են հանվել դասական և ժամանակակից ուտոպիական նախագծերի, հակաուտոպիայի, առասպելի, գաղափարախոսության ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Հետազոտության տեսական ընդհանրացումների, արդի սոցիոմշակութային իրողությունների ընդգրկուն հետազոտության համար օգտագործվել են սոցիալական փիլիսոփայության, սոցիալական հոգեբանության, սոցիոլոգիայի և մշակութաբանության միջգիտակարգային հետազոտական սկզբունքները:

Հետազոտության գիտական նորույթը: Համակողմանիորեն վերլուծելով ուտոպիայի՝ որպես սոցիալ-քաղաքական, սոցիոմշակութային նախագծի առանձնահատկությունները, ուտոպիայի տեղն ու դերը ապագայի մոդելավորման հարցում, արվել են գիտական նորույթ պարունակող, տեսական և գործնական նշանակություն ունեցող մի շարք եզրակացություններ ու ընդհանրացումներ:

○ Ուտոպիան դիտարկելով որպես սոցիոմշակութային յուրօրինակ նախագիծ՝ հիմնավորվում է այն թեզը, որ ապագայի մոդելավորման շնորհիվ ուտոպիան ընդլայնում է սոցիալական իրականության վերափոխման հնարավոր սահմանները՝ ստեղծելով ապագայի ցանկալի և անհրաժեշտ մոդել, ինչն իր հերթին իրականանում է ներկա սոցիոմշակութային իրականության և նրա սոցիալական ինստիտուտների քննադատության շնորհիվ:

○ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ուտոպիական հայեցակարգերի առաջադրումն ունի որոշակի սոցիալ-քաղաքական և սոցիոմշակութային նախադրյալներ, ցույց է տրվել, որ դրանք սոցիալական ճգնաժամերի ախտանիշներ են, ինչը հատկապես բնորոշ է փոխակերպական փուլում հայտնված հասարակություններին: Այս համատեքստում հիմնավորվել է նաև այն դրույթը, որ ճգնաժամային հասարակություններում ուտոպիան, ի թիվս այլ գործառույթների, կատարում է նաև սոցիալական իրականության քննադատական վերլուծություն և համակարգի բարեփոխման գործառույթ:

○ Հիմնավորվել է այն թեզը, որ ապագայի մոդելավորման ուտոպիական նախագծերին զուգահեռ հաճախ ձևավորվում են նաև հակաուտոպիաներ, որոնք մատնանշում են արդեն իսկ առաջադրված ուտոպիաների իրագործման հնարավոր բացասական հետևանքները: Եվ այդ իմաստով հակաուտոպիան կարելի է բնութագրել որպես ուտոպիական նախագծերին «ընդդիմախոս ուտոպիա»:

○ Ուտոպիաներն ու գաղափարախոսությունները դիտարկելով որպես հասարակական կյանքի կառուցարկման նախագծեր՝ հիմնավորվել է այն թեզը, որ ժամանակակից աշխարհում դրանց իրացման հնարավորություններն ու գործառույթները էապես փոխվել են և եթե արդի աշխարհում գաղափարախոսությունների հիմնական գործառույթներից մեկը գործող սոցիալական համակարգի պահպանումն է, ապա ուտոպիաները միտված են սոցիոմշակութային նոր համակարգերի ձևավորմանը և, ունենալով տեխնիկական հիմնավորումներ, դարձել են ավելի իրագործելի:

○ Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ ուտոպիաներն իդեալական հասարակության նախագծեր են և նրանցում արտացոլված արժեքները խիստ համահունչ են մարդկանց երազանքներին և իղձերին, առաջադրվել և հիմնավորվել է այն թեզը, որ ժամանակակից քաղաքական կյանքում նմանատիպ նախագծերը հաճախ օգտագործվում են որպես զանգվածներին գայթակղելու և նրանց վարքն ուղղորդելու մանիպուլյացիայի գործիքների:

○ Հանգամանորեն վերլուծելով արդի տեղեկատվական հասարակության, վիրտուալ իրականության ձևավորման միտումներն ու հետևանքները, հիմնավորվել է

այն թեզը, որ հետարդիականության շրջանակներում առաջադրված ուտոպիական նախագծերը, թեև պահպանում են դասական ուտոպիաներին բնորոշ մի շարք գծեր, բայց դնում են ոչ թե նոր սոցիալական համակարգի կառուցարկման խնդիր, այլ այնպիսի խնդիրներ, որոնք առնչվում են մարդու անմիջական կենսախնդիրներին (պրակտոտոպիա), նրա ինքնագզացողությանն ու ապրելու կարողությանը (էուպսիխեաներ) և այլն:

Պաշտպանության ներկայացված դրույթները: Վերլուծելով ուտոպիայի՝ որպես իդեալական հասարակության մոդելավորման սոցիոմշակութային նախագծի ձևավորման պատճառներն ու շարժառիթները, ինչպես նաև նմանատիպ նախագծերի դրսևորման հնարավոր ձևերը, համադրելով հիմնախնդրի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ առկա տեսակետներն ու հայեցակարգերը՝ պաշտպանության են ներկայացվել ներքոնշյալ դրույթները.

- Ուտոպիան դիտարկելով որպես իդեալական հասարակության կառուցարկման սոցիոմշակութային նախագիծ՝ առաջադրվել է այն դրույթը, որ, ի տարբերություն «ապագայի մոդելավորման» սոցիալ-քաղաքական այլ նախագծերի, ուտոպիայի դասական հայեցակարգերը թեև ձևավորվում էին գործող կարգերի քննադատության արդյունքում, բայց գլխավորապես հանդես էին գալիս որպես «լուսավոր ապագայի» մասին տեսական-գեղարվեստական պատկերացումների համակարգեր, որոնք նաև այնքան անհրազոր չէին, որ գրեթե հավասարազոր էին «երբեքի»:

- Առաջադրվել և հիմնավորվել է այն դրույթը, որ իդեալական հասարակության մասին ուտոպիական նախագծերը կազմված են երեք բաղկացուցիչ մասերից. 1) քննադատական (իրականության վերլուծում և մերժում), 2) նախագծային (ապագա իրականության մոդելավորում) և 3) կառուցողական (նախագծի իրագործման փուլ):

- Ուսումնասիրելով ուտոպիաների ձևավորման պատմությունը՝ ատենախոսը հիմնավորում է այն դրույթը, որ ուտոպիական նախագծերն առավել հաճախ ստեղծվում են սոցիալական կյանքի անցումային և ճգնաժամային փուլերում և որոշ իմաստով կարող են հանդես գալ որպես սոցիալական համակարգի ճգնաժամների ախտանիշներ և կյանքի կազմակերպման տվյալ մշակույթի անկատարության ցուցիչներ:

○ Ուսումնասիրելով ուտոպիայի և հակաուտոպիայի առանձնահատկությունները, առաջադրվել է այն փաստարկը, որ հակաուտոպիաները «նախազգուշացնող ուտոպիաներ են», որոնք մատնաշում են արդեն իսկ առաջադրված ուտոպիաների իրագործման հնարավոր բացասական հետևանքներն ու արդյունքները:

○ Սոցիալական կեցությանը բնորոշ երկու կարգի տրանսցենդենտալ պատկերացումների (ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների) համեմատական վերլուծության արդյունքում առաջադրվել է այն դրույթը, որ եթե գաղափարախոսական տրանսցենդենտալ պատկերացումները, որպես կանոն, փորձում են ոչ թե արմատապես փոխել գոյություն ունեցող սոցիալական կարգը, այլ կատարելագործել այն, ապա ուտոպիական տրանսցենդենտալ պատկերացումները (ուտոպիաները) միտված են գործող սոցիալական համակարգի արմատական վերափոխմանը: Այսինքն՝ եթե գաղափարախոսությունն իրականության «քողարկման» եղանակ է, ապա ուտոպիան՝ «քողագերծման»:

○ Ելնելով այն հանգամանքից, որ ուտոպիաներն իդեալական հասարակության նախագծեր են և առաջարկում են առկայից որակապես տարբերվող և կատարյալ ապագայի մոդել, առաջադրվել է այն դրույթը, որ այդ նախագծերը երբեմն քաղաքական համակարգի կողմից օգտագործվում են որպես մարդկանց վարքի ուղղորդման և մանիպուլյացիայի միջոցներ:

○ Առաջադրվել է այն դրույթը, որ եթե դասական ուտոպիաները ավարտուն հասարակարգի մասին գեղարվեստական երևակայության արդյունքում ծնված և իրատեսական հիմքեր չունեցող «վեպեր» էին, ապա ժամանակակից ուտոպիական նախագծերը նման են սոցիալական իրականության կոնստրուկտների, որոնք դարձել են կենսական հնարավորությունների բացահայտման և իրագործման իրատեսական նախագծեր:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՈՒՏՈՊԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱԳԻԾ

1.1. Ուտոպիան որպես սոցիոմշակութային երևույթ

Յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի փորձելու պատկերացնել ավելի լավ աշխարհ, քան մերն է և ապրել գոնե այն երբեք ունենալու հույսով: Երևակայության շնորհիվ է, որ մարդկային միտքը կերտել է և շարունակում է կերտել քաղաքակրթական արժեքներ և առաջ մղել քաղաքակրթությանը: Համաձայն էյնշտեյնյան «երևակայությունը կարևոր է գիտելիքից» տրամաբանության՝ նկատենք, որ առանց երևակայության ունեցած գիտելիքը ոչինչ է, քանի որ գիտելիքը հենակ է, իսկ երևակայությունը՝ հույս: Հենց երևակայությունն է, որ թույլ է տալիս հաղթահարել նախապատենեշներն ու մտնել հնարավորի տարածություն: Որքան էլ առերևույթ առօրեականությունն ու երևակայությունն իրար հակադրվում են, այնուամենայնիվ, կյանքում հաճախ են պատահում մարդիկ, ովքեր առօրեական չեն մտածում, նրանց միտքը առօրյայից վեր է, սովորական իմաստային կերպից տարբերվող ու հակադրվող ծանոթ բանականությանը. մտածողության այս կերպը հեշտությամբ տեղավորվում է ուտոպիական երևակայության շրջանակներում: Ուտոպիական գիտակցությունը համակշռվում է արվեստի և կյանքի, մտային հորինվածքի և իրականության միջև, ինչը նրա արդյունավետության ցուցանիշն է: Լավը, կատարյալը ստանալու համար, ցանկացած բան լրիվ նոր հիմքերի վրա կառուցելն ու առավել հարմար մոտեցումներ ընտրելն ավելի շահավետ է, քան ուսումնասիրել հինն ու նորը կառուցարկել ըստ դրա առանձնահատկությունների: Մեր իրականության վերաբերյալ այդպիսի մոտեցում ունի ուտոպիան, որն ապագայի իր մոդելը տեղավորում է հիմնովին նոր հենասյուների վրա: Ձգտումն իդեալականին և լավագույն ապագային հատուկ է մարդուն, այդ իսկ պատճառով ուտոպիաների պահանջարկը պահպանվում է և կպահպանվի բոլոր հասարակություններում:

«Ուտոպիա» եզրույթն առաջին անգամ օգտագործել է Թ. Մորը, 1516թ.-ին տպագրված իր համանուն գրքում: Թ. Մորի գիրքն ուներ հետևյալ խորագիրը. «Ոսկե գիրք, որքան օգտակար, նույնքան էլ զվարճալի. պետության լավագույն կառուցվածքի և նոր կղզի Ուտոպիայի մասին»¹: Օգտագործված նոր եզրույթում հունարեն «topos» (τόπος) բառը նշանակում էր տեղ, իսկ «Ս» նախածանցը կարող էր առաջանալ կամ հունարեն «eu» (εὖ-բարիք), կամ էլ «ou» (ὄυ-հերքում, որը մերժում է փաստը, բայց ոչ նրա հնարավորությունը) նախածանցից: Առաջին դեպքում մենք գործ ունենք «էվտոպիայի» հետ, որը նշանակում է «լավ, կատարյալ տեղ», երկրորդ դեպքում՝ «ուտոպիայի», որը նշանակում է «տեղ, որը գոյություն չունի»²: Թ. Մորի ուտոպիան և՛ այն էր, և՛ այն: Մինչ Թ. Մորն արդեն իսկ հայտնի էին երկու եզրույթ, որոնք օգտագործում էր Պլատոնը՝ «ուկոն»-ը՝ կեցության բացարձակ ժխտումը, և «մեոն»-ը՝ որպես հնարավոր կեցություն, որը ներկայում մարմնավորված չէ: Սակայն Թ. Մորը չօգտագործեց դրանք: Առաջին ուտոպիայի հետ ծնվեց նաև այն գաղափարը, որ ուտոպիան առասպել չէ, այլ նախագիծ, որ ճիշտ գործողության վերածված գաղափարը կարող է ստեղծել ճիշտ իրականություն: Հետագայում «Ուտոպիա» սկսեցին անվանել այն տեքստերը, որոնք շարունակեցին Թ. Մորի ավանդույթն ու սկզբունքները, և որոնցում, պատմական զարգացման հետ օբյեկտիվ կապ չունենալով, դրսևորվում է տարածության մեջ որոշ չափով առանձնացած կամ ժամանակից հեռացված իդեալական հասարակություն³: Թ. Կամպանելլայի «Արևի քաղաքը», Ֆ.Բեկոնի «Նոր Ատլանտիդան», Ջ. Հարինգտոնի «Օկեանիան» և շատ այլ ստեղծագործություններ ամրապնդեցին ուտոպիայի հաջողությունը, իսկ այժմ նրա տարատեսակ դրսևորումները բավականին մեծ թիվ են կազմում: Մինևույն ժամանակ, ուտոպիա սկսեցին անվանել նաև ավելի վաղ գրված ստեղծագործությունները, ինչպիսին է Պլատոնի «Պետությունը», ինչի շնորհիվ այդ ստեղծագործությունը դարձավ Եվրոպայի առաջին ուտոպիան:

Գոյություն ունեն ոչ միանշանակ իմաստ ունեցող բազմաթիվ բառեր, որոնք ժամանակի ընթացքում ենթարկվում են իմաստաբանական փոխակերպումների,

¹ Мор Т., Утопия. М., Издательство Академии наук СССР, 1953.

² Ст'ю Шацкий Е., Утопия и традиция, М., Прогресс, 1990, էջ 16:

³ Ст'ю Аинса Ф., Реконструкция утопии, М., Наследие: Editions Unesco, 1999, էջ 27:

որը ցանկացած կենդանի լեզվի համար նորմալ և բնականոն գործընթաց է: Այս գործընթացի շնորհիվ նման բառերի նախնական էությունը տարաբաշխվում է ըստ տարբեր համատեքստերի և բառը գնալով կորցնում է իր իմաստաբանական ամբողջականությունը: Նմանատիպ հակասական իրադրություն է ստեղծվում նաև ուտոպիա եզրույթի հետ կապված, այն հաճախ մարդկանց մտապատկերում միանգամից նույնացվում է երևակայական, անիրական երևույթների հետ, ինչը չի համապատասխանում իրականությանը: Ուտոպիայի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները բազմաթիվ են, սակայն անորոշ է մնում այն հարցը՝ ուտոպիան պետք է ուսումնասիրել որպես հնարավորի և անհնարինի միասնություն, թե որպես սոցիալական ստեղծարարության, սոցիալական նորարարության գործունեության յուրահատուկ գործիք: Մերօրյա աշխարհի և մարդու վերակառուցման նորարարական ծրագրերում (սոցիալական, քաղաքական բարեփոխումներ, համացանցային պետություն, կլոնավորում և օրգանների աճեցում և այլն) կարելի է համընկնումներ նկատել սկզբունքորեն անիրագործելի այնպիսի երազանքների հետ, ինչպիսիք են «տեղը, երկիրը, որը գոյություն չունի», իդեալական հասարակությունն ու մարդը: Ուտոպիական նախագծերի վերացականությունը վերածվում է սոցիալական կառուցարկման և նախագծման մեթոդաբանության՝ յուրատիպ սոցիալական ճարտարագիտության:

Գիտական գրականության մեջ կան սոցիալական ուտոպիաների տարբեր դասակարգումներ: Ելնելով բանականության և երևակայության, ինքնավարության և բռնապետության, բնական զարգացման և նախագծման հակադրությունից՝ դասական ուտոպիաները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ կարգի և ազատության ուտոպիաներ⁴: Այդպիսի բաժանումը բխում է այդ ժանրի հիմնադիրներ Թ. Մորի և Թ. Կամպանելլայի գրքերից: Թ. Մորի գիրքն ազատության ուտոպիայի սկզբնաղբյուրն է, իսկ Թ. Կամպանելլայի «Արևի քաղաքը» ծնեց կարգի ուտոպիան: Ժանրի շրջանակներում ձևավորվեցին երկու հակադիր միտումներ՝ «մարդու իդեալական վիճակը» վերակերտող ուտոպիաներ (դրանք սկիզբ են առնում Ժողովրդական և հեղափոխական ավանդույթներից) և «պետության իդեալական

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 27:

քաղաքացուն» նկարագրող ուտոպիաներ: Ե. Շացկին տիպաբանում է ուտոպիաները որպես էսկապիստական (փախուստի), որի մեջ մտնում են տեղի, ժամանակի, վերժամանակային կարգի ուտոպիաները, և հերոսական՝ քաղաքականության և կարգի ուտոպիաները⁵: Մարքսիստական գրականության մեջ ուտոպիաները բաժանվում են ըստ սոցիալական ձևի՝ ստրկատիրական, ֆեոդալական-աստվածապետական, բուրժուական, մանրբուրժուական և այլն: Շատ փիլիսոփաներ և գրականագետներ տարբերակում են տեխնաժին, այսինքն՝ այնպիսի ուտոպիաներ, որտեղ սոցիալական պրոբլեմները որոշվում են գիտատեխնիկական առաջընթացի ուղիով, և սոցիալական ուտոպիաներ, որոնք մարդկանց հնարավորություն են ընձեռում փոփոխելու սեփական հասարակությունը:

Ուտոպիաները կարելի է դասակարգել նաև որպես փախուստի և վերակառուցման ուտոպիաներ⁶: Առաջինները հաստատում են փախուստն իրականությունից և այլ տեղում երազանքի երկրի ստեղծումը, երկրորդները, առաջարկելով ինչ-որ այլընտրանք, քաղաքական և սոցիալական քննադատության են ենթարկում աշխարհի արդեն գոյություն ունեցող մոդելը: Փախուստի ուտոպիաներն այն չափով, որքանով դրանք թույլ են տալիս այլ երկրամասերում ձեռք բերել լավագույն կյանք, կարող են ունենալ տնտեսական և սոցիալական դրական տեսանկյուններ: Բայց արդյո՞ք բոլոր ուտոպիաներում կան փախուստի և վերակառուցման տարրեր: Չէ՞ որ փախուստն ու վերակառուցումն իրականության նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքի և այն վերափոխելու հետևանք են, ավանդական տնտեսական ձևերից դժգոհության և նորի ստեղծման ձգտման դրսևորում:

Ֆ. Մենյուելը առանձնացնում է «հանգիստ երջանկության» և լավագույն ապագայի դինամիկ ուտոպիաներ: Առաջինները ձգտում են լավագույն ապագային առանց հատուկ փոփոխությունների և վայրիվերումների. պետք է գտնել հասարակության այնպիսի մոդել, որը կապահովի լավ պայմանները մեկընդմիջտ: Իսկ երկրորդ տիպի ուտոպիաները կարծես փորձում են ցույց տալ ճիշտ ճանապարհ, չեն տալիս

⁵Տե՛ս **Шацкий Е.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

⁶Տե՛ս **Аинса Ф.**, նշվ. աշխ., էջ 55:

վերջնական երջանկության բանաձև, բայց մատնանշում են ավելի լավ ապրելու տարբերակները՝ օգտագործելով նորագույն հնարավորությունները⁷:

Այս և այլ տիպաբանությունների հիմքում ընկած են դասակարգման և գնահատման տարբեր բնութագրիչներ: Օրինակ՝ Վ. Չալիկովան նշում է, որ ուտոպիայի սահմանումը փոփոխական է և կախված է ինչպես սոցիալական մտածողության տիպերի զարգացումից, այնպես էլ հասարակության մեջ նրա ունեցած դերից⁸: Այս իրավիճակի պատճառը ուտոպիայի էությանն ու սոցիալական նշանակությանը վերաբերող շատ հարցերի վիճելիությունն է:

Ըստ իրականացման աստիճանի և հնարավորության կարելի է առանձնացնել երեք տեսակի ուտոպիաներ. 1. բացարձակ ուտոպիական նախագծեր, որոնք սկզբունքորեն անիրագործելի են, (նման նախագիծ կարող է համարվել, օրինակ, համընդհանուր հավասարության գաղափարը), 2. ուտոպիական նախագծեր, որոնք իրագործվում են համապատասխան պայմանների ձևավորմանը զուգահեռ և պայմանների կատարելագործմանը համընթաց իրենք ևս կատարելագործվում են (այդպիսի ուտոպիական նախագիծ կարելի է համարել հավասարության և ազատության գաղափարները), 3. ուտոպիական նախագծեր, որոնք թեև տվյալ պայմաններում անիրագործելի են, բայց պայմանների փոփոխության դեպքում դառնում են իրագործելի (հասարակական կյանքում նման կարգի ուտոպիա կարելի է համարել, օրինակ, քաղաքացիական հասարակության Հոբսի նախագիծը): Վերոնշյալ երեք կարգի ուտոպիաների համար ընդհանուրն այն է, որ նրանցից յուրաքանչյուրը կազմված է երեք մասերից. քննադատական (իրականության վերլուծում և մերժում), նախագծային (ապագա իրականության մոդելավորում և նախագծում), կառուցողական (նախագծի իրագործում):

Մարդկային մտքի ստեղծած իդեալական տարածականության ձևերում առկա է մարդու և բնության միջև լիարժեք ներդաշնակություն: Վերածննդի դարաշրջանի ուտոպիական նախագծերում սոցիալական ներդաշնակ կարգի ստեղծման պայման էր համարվում հասարակական կյանքում բնության օրենքների կիրառումը: Թ. Մորը, Թ.

⁷ Տե՛ս **Шацкий Е.**, նշվ. աշխ., էջ 68:

⁸ Տե՛ս **Чаликова В.**, Предисловие // Утопия и утопическое мышление: Анталогия зарубежной литературы, М., Прогресс, 1991, էջ 8:

Կամպանելան, Փ. Բեկոնը, իսկ ավելի ուշ նաև Սեն-Սիմոնն ու Շ. Ֆուրյեն կարծում էին, որ սոցիալական կյանքի օրենքները համապատասխանում են բնության օրենքներին և հատկապես Նյուտոնի ձգողականության օրենքին: Շ. Ֆուրյեն, օրինակ, կարծում էր, որ սոցիալական կազմակերպվածության ձևավորման համար կոլեկտիվ աշխատանքի հակումը բնական օրենք է: Պատմության զարգացման մարքսյան հայեցակարգում «կոմունիզմի ուտոպիայի», այսինքն՝ հասարակության առաջընթացի հիմքում, ըստ էության, ևս ընկած է բնության էվոլյուցիոն զարգացման ու կատարելագործման սկզբունքը:

Քանի որ որոշակի տարածության գաղափարը կարևոր տեղ է գրավում դասական ուտոպիաների մեծ մասում, նպատակահարմար է մանրամասն անդրադառնալ դրա կատարած դերին և գործառույթներին: Ուտոպիայի տեղայնացումը ժամանակի կամ տարածության մեջ ենթադրում է լրիվ այլ, բոլոր չափանիշներով տարբերվող իրականության ստեղծում: Այդ այլընտրանքային աշխարհը ներկա իրականության քննադատական հակապատկերն է, որն ուտոպիան ձգտում է փոխել, որպեսզի փոխի դրա սխալ կառուցվածքը: Ուրեմն, ուտոպիան ստեղծում և ներկայացնում է գոյություն ունեցող կամ անցյալում եղած իրականության հակապատկեր: «Ուտոպիայում, սակայն, հակադրությունը դուրս չի գալիս «այս աշխարհից», «ուրիշ ժամանակը» գոյություն ունի պատմական ժամանակի ներսում, իսկ «այլ տարածությունը»՝ աշխարհագրական տարածության մեջ»⁹: Այդ պատճառով ուտոպիայի ուսումնասիրության համար շատ կարևոր նշանակություն ունեն «ժամանակ և տարածություն» հասկացությունները: Այն սովորաբար, միտված է կամ դեպի ապագան, կամ անցյալը: Անցյալը, որպես կանոն, նույնացվում է «ոսկե դարի» կամ «կորած դրախտի» մասին առասպելների հետ, որոնց հետքերը կան բոլոր կրոններում և մշակույթներում: Դիմելով անցյալին՝ փիլիսոփաներն ու պոետներն «իդեալական ժամանակի» պատկերին տալիս են քաղցր վերհուշի երանգավորում: Կորսված ժամանակն ուտոպիայի համար ունի հատուկ բնութագրիչներ. չճանաչելով ո՛չ

⁹ **Polak F.**, The image of the future, vol. 1, New York, Leyden and Dobbs Ferry, Ocean Publications, 1961, p. 44.

հանցագործություններ, ո՛չ օրենքներ, ո՛չ պատերազմ՝ մարդիկ ապրում են լիառատ երկրում՝ երջանիկ և ապահով: Էդ. Հարությունյանի բնորոշմամբ՝ ապագան իր մասին հիշեցնում է որպես մի մտահղացում, որպես երկրային կյանքի «սոցիալական երազանք» (ուտոպիա), և եթե համարենք, որ այդ «սոցիալական երազանքի» նախնական ձևը դրախտն էր, որտեղ ապրել է մեր նախնին, ապա ստացվում է, որ ուտոպիական այդ մտահղացումն արդեն մեկ անգամ ապրվել է՝ «ապրված անցյալ» է, այսինքն՝ մարդը փորձում է ապագայում նորից գտնել այն, ինչն արդեն ապրել է անցյալում¹⁰:

Հասարակությունն ունի նաև որոշակի տարածական չափումներ, օրինակ՝ ուղղահայացությունն ու հորիզոնականությունը, բաց կամ փակ լինելը, արտաքին աշխարհի հետ փոխկապակցվածությունը և այլն: Աշխարհի ուտոպիական պատկերը ներկայացնող նախագծերում հասարակարգի իդեալական մոդելը, որպես կանոն, կազմված է «սրբազան հորիզոնականից» և «սրբազան ուղղահայացից»: Սրբազան հորիզոնականը սահմանափակված որոշակի սոցիալական տարածություն է, որի շրջանակներում գործում է ուտոպիական պետությունը: Ինչ վերաբերում է «սրբազան ուղղահայացին», ապա այն սոցիալական աստիճանակարգի կայուն կառուցվածք է, ուր աշխատանքի և կառավարման ոլորտում ամեն մեկն ունի իր կայուն տեղն ու դերը, ինչի շնորհիվ ուտոպիական հասարակությունը դառնում է ներդաշնակ ու անհակասական: «Սրբազան հորիզոնականի» և «սրբազան ուղղահայացի» վերը նշված առանձնահատկություններից հետևում է, որ ուտոպիական մոդելներում իդեալական կարգն ավարտուն և վերջնական գործընթաց է:

Իդեալական տարածության գոյության երաշխիքը նրա հեռացվածությունն է. այդ լիրիկական տարածական կոորդինատն արտահայտվում է «այնտեղ» հասկացությամբ, ինչպես նաև կղզու պատկերով կամ արտաքին աշխարհից կտրված, հեռու և անհասանելի վայրերով¹¹: Իսկ քանի որ ուտոպիական տարածությունը նոր է և գրավիչ, հետևապես, մարդը կամ հասարակությունը, որ կարիք ունի այլընտրանքի, ավելի լավի, մտովի դիմում է իր իրականությունից

¹⁰ Տե՛ս **Հարությունյան Էդ.**, Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №3 (21), Եր., 2016, էջ 24:

¹¹ Տե՛ս **Аинса Ф.**, նշվ. աշխ., էջ 50:

փախուստի և փորձում քանդել հանդիպող պատնեշները: Այդ իսկ պատճառով էլ աշխարհագրական ուտոպիաները սերտորեն կապված են աշխարհագրական բացահայտումների հետ, քանի որ նոր, դեռ անծանոթ աշխարհը կարող էր դառնալ մարդկային հույսերի իրականացման հետաքրքիր հանգրվան: Դասական ուտոպիայում իրական տարածությունն իդեալականից առանձնացված է սահմաններով, որը, ըստ էության, ցույց է տալիս, որ այդ աշխարհները լրիվ տարբեր են, և եթե մի կետում ավարտվում է իրականը, ապա մյուսում սկիզբ է դրվում երազանքին: Գծված սահմանը նաև սահմանային վիճակների, լարվածության շրջանի մարմնավորումն է, քանի որ ընդգծում է իրականության ճգնաժամային և գահավիժող իրադրությունը: Մյուս կողմից էլ սահմանային տարածությունը ցանկացած ազգի համար «գերզգացմունքային գոտի է», որը պահպանելու և չխախտելու բնազդային հակում ունի մարդը: Սահմանագծից անդին ընկած տարածությունը հոգեհարազատ չափումների հակապատկերն է: Սահմանն ուտոպիային անհրաժեշտ է, որպեսզի ամուր պատնեշի իր տարածությունն անցանկալի իրականությունից, խուսափի արտաքին քայքայիչ ազդեցությունից՝ բացառելով սահմանից դուրս փոխհարաբերությունները:

Այս առանձնացվածությամբ ու անմատչելիությամբ էլ պայմանավորված են ուտոպիայի տարածքային արքեոտիպերը՝ կղզի, Ավետյաց երկիր, հեռավոր ու անհասանելի տարածքներ: Նմանատիպ զատվածության շնորհիվ ապահովագրվում է այլընտրանքային ապագայի մոդելի անձեռնմխելիությունն ու անկախությունն այլ տարածությունից կամ ներազդեցությունից: Ուտոպիական տարածության ամենաէական բաղադրիչը, ըստ էության, արտաքինի և ներքինի միջև անթափանց սահմանն է: Թ. Մորը անդրադառնալով Ուտոպիայում սահմանազանցություն կատարելուն՝ նկատում է. «Եթե որևէ մեկը սեփական կամեցողությամբ անցնի սահմանները, ապա նա, ում բռնել են առանց իշխանի հրովարտակի, ենթարկվում է նվաստացուցիչ վերաբերմունքի. նրան վերադարձնում են որպես փախուստ կատարողի և խիստ պատժում: Երկրորդ անգամ նմանատիպ վարք դրսևորողին վերադարձնում են ստրկության»¹²: Այս պատկերի՝ փակվածության, անթափանցության

¹² **Мор Т.,** Утопия . Эпиграммы. История Ричарда III, М., Ладомир-Наука, 1998, с.65.

և արտաքին ազդեցություններից բացարձակ խուսափման օրինակ էր Խորհրդային Միությունը, որն իր տեսակով կրկնում էր դասական ուտոպիայի տարածությանը հատուկ բոլոր չափորոշիչները. այս համակարգի քայքայման առաջին նախապայմանը հենց «երկաթյա վարագույրի» բացակայությունը պետք է լիներ:

Դասական ուտոպիաները որոշակի աշխարհագրական տարածք են ենթադրում, որտեղ կարող էր և հարմար կլիներ, որ տեղակայվեր «այլ տեղը (տոպոսը)»՝ հեռացված, «այստեղ և հիմայից» առանձնացված: Արդեն հեռավոր այլ տեղում գոյություն ունեցող ուտոպիան՝ օտար և անձանոթ վայրը, ավելի թովիչ է թվում, քան սեփական երկրի հասարակական կարգը արմատապես փոխելու վտանգածին փորձերը: Նմանատիպ գայթակղությամբ էր օժտված, օրինակ, Ամերիկան՝ իր առանձնացված և հեռու, նոր և անձանոթ լինելու տեսանկյունից, ինչը ոչ առերևույթ, բայց Եվրոպայից նոր կղզի գաղթելու հնարավորություն էր: Թեև առաջին հայացքից կարող է թվալ պարադոքսալ, բայց պատմական մի շարք վերափոխումների հիմքում ընկած են ուտոպիաները: Քաղաքակրթության զարգացման ընթացքում քիչ չեն այն դեպքերը, երբ ուտոպիական նախաբացահայտումների հիմքի վրա ստեղծվել են քաղաքական գաղափարախոսություններ ու ռազմավարություններ: Ի դեպ, այս առնչությամբ ֆրանսիացի հայտնի մտածող Ժ. Բոդրիարը նկատում է, որ Նոր Երկիրը բացահայտվել և ստեղծվել է հենց ուտոպիստների կողմից, որոնց համար անհարմար էր ապրելը հին Եվրոպայի կարգերով¹³: Նա պնդում է, որ ժամանակակից աշխարհի առանցքակետը հաղթեց ուտոպիզմի շնորհիվ՝ ամերիկյան կյանքին օժտելով «հորինվածքի բոլոր միջոցներով»: Յանկացած դասական ուտոպիա սկսում է «երկրային դրախտի» այս կամ այն մոդելի աշխարհագրական տեղայնացումից: Ամերիկայի՝ ուրիշ, հեռավոր երկրամաս լինելը, հատուկ էր ուտոպիական երկրի առանձնացվածությանը: Այլ մայրցամաքներից անջատող օվկիանոսն Ամերիկային մի տեսակ արքետիպային բնույթ էր հաղորդում՝ դարձնելով այն բավականին մեծ ուտոպիական հնարավորություններով օժտված խորհրդանշական կղզի. դա նաև ենթադրում էր արմատապես այլ, հակադիր աշխարհ, նոր հասարակություն¹⁴: Ժ.

¹³ Տե՛ս **Бодрийар Ж.**, Америка, Санкт-Петербург, Владимир Даль, 2000, էջ 150-152:

¹⁴ Տե՛ս **Аинса Ф.**, նշվ. աշխ., էջ 52:

Բողոքիարը նշում է, որ ամերիկացիներն, օրինակ, կարծում են, որ իրենք աշխարհի կենտրոնն են, բարձրագույն ուժ և ընդօրինակման արժանի նախագիծ: Նրանք հավատում են, որ հասել են բոլոր երազանքներին, իրականացրել իրենց ուտոպիան, հաստատել արդարություն, ազատություն, հավասարություն և այլն: Ամերիկյան դա գիտի, դրան հավատում են նաև մյուսները¹⁵: Ինչ-որ իմաստով կարելի է ասել, որ Ամերիկայի հզորությունը ոչ այնքան քաղաքականության, տնտեսության ռազմական ուժի և զանգվածային մշակույթի մեջ է, որքան ուտոպիական նախագծի, որն ընկած է ամերիկյան հասարակության կազմակերպման հիմքում:

Նկատենք, որ տարածական չափումների շեշտադրումը բնութագրական էր դասական ուտոպիային: Ուտոպիան չի սահմանափակվում հնարավոր աշխարհի հորինված կառուցվածքով, այն նաև ժամանակակից իրականության հասկացման և վերլուծման միջոց է: Ուտոպիայի հեղինակներն իրենց դարաշրջանի ոգու արտահայտություններն են, նրանք ստեղծում և երևան են հանում իրենց հասարակության համոզմունքները, հույսերն ու հակասությունները: Ուտոպիաներն հասարակությանն առաջարկում են ապագայի նախագծեր՝ ցույց տալով այլը՝ զարգացնում են սոցիալական երևակայությունն ու ստիպում մտածել փոփոխությունների մասին: Անկախ ժամանակի ուղղությունից, ուտոպիան միշտ բացարձակ արժեքների, իդեալական հասարակարգի ձգտում է և այդ պատճառով ուտոպիան ժամանակի մեջ հավերժ գործընթաց է, այնքան անհասանելի ցանկություն, որ երբեմն համազոր է «երբեքի»:

Կարելի է ասել, որ, իսկապես, ուտոպիան պատմություն չունի, բայց այն առաջ է մղում պատմությունը՝ տալով նրան բացատրություններ, իսկ իրադարձություններին՝ արխետիպային, տեսական ու գաղափարախոսական հիմքեր, ինչպես սոցիալական կարգի փոփոխման, այնպես էլ նրա պահպանման համար: Ցանկացած ուտոպիական մոդել կոնկրետ սոցիալ-պատմական, ազգային և մշակութային պայմանների պտուղ է: Ունենալով արքետիպային հիմքեր՝ ուտոպիան, ինչպես մշակույթի մյուս երևույթները, մարդուն հաղորդակից է դարձնում համընդհանուր աշխարհընկալմանը՝ միավորելով բնության, հասարակության և տիեզերքի

¹⁵ Ст'ю Бодрийяр Ж. ,Америка, էջ 151:

օրենքների ըմբռնումները¹⁶: Ուտոպիան՝ որպես մշակույթի անհրաժեշտ տարր, արտացոլում է սոցիալական իրականության մի շարք կողմեր, ինչպես նաև մասնակցում է այդ սոցիալական իրականության ձևավորմանն ու զարգացմանը: Բոլոր ուտոպիական մոդելները պարունակում են տվյալ ժամանակների հասարակական-քաղաքական համակարգի գծեր, որոնք, սակայն, ուտոպիայում այնպես են վերափոխվում, որ բացասական կողմերը հնարավորինս դուրս են մղվում, իսկ դրականները բացարձակացվում են: Իդեալի տեսական մոդելավորման նման հիմքը առավել կատարյալ հասարակական վիճակի ձգտումն է:

Ցանկացած հասարակական արմատական փոփոխություն անխուսափելիորեն հանգեցնում է հին ուտոպիաների անկմանն ու նրանց վերածնմանն այլ գաղափարական ձևերով, որոնք, իրենց հերթին, երբ հին սոցիալական կարգը դադարում է բավարարել ժամանակակիցներին, վերափոխվում են նոր ուտոպիաների¹⁷: Ե. Շացկիի դիտարկմամբ. «Դերասանները գալիս և գնում են, բայց բեմադրությունը շարունակվում է: Ինչպես երևում է, ուտոպիաների ստեղծումը մարդու ինչ-որ կայուն պահանջմունքի դրսևորումն է»¹⁸:

«Ժամանակակից ուտոպիզմի գնահատականները չեն կարող լինել միանշանակ: Սոցիալական փոփոխությունների ուտոպիական ծրագրերն ապագան ներակայացնում են որպես «homo sapiens»-ի էվոլյուցիայի անխուսափելի փուլ, որպես առաջընթացի արդյունք: Բայց նաև այդ էվոլյուցիան և առաջընթացն ուտոպիաներից որոշներում ընթանում են ոչ թե կոնկրետ պատմական իրականության և ժամանակի, այլ որակապես նոր հոգևոր տարածության մեջ. նոոսֆերայում, առանցքային ժամանակում, վերմշակույթում, համակարգչային քաղաքակրթության մեջ, գերիրականության մեջ և նմանատիպ այլ վայրերում(տոպոսներում)»¹⁹:

Ժամանակակից ուտոպիան ևս արդի հասարակության մեջ առկա ճգնաժամի պտուղն է: Միգուցե սոցիալ-քաղաքական ոլորտում որոշակի կայունություն է ձեռք բերվել, բայց այդ հասարակությունը դեռ շատ և նորանոր հիմանխնդիրների առաջ է

¹⁶ Տե՛ս **Василькова В.В.**, Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации, М., 1999, էջ 457:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 412:

¹⁸ **Шацкий Е.**, նշվ. աշխ., с. 45.

¹⁹ **Чаликова В.**, Утопия и свобода, М., Весть, 1994, էջ 90:

կանգնած, որոնց թվում են մշակութա-բարոյագիտական խնդիրները: Ուտոպիան ուղիներ է որոնում մարդկության համաշխարհային հիմնախնդիրների լուծման, սոցիոմշակութային ճգնաժամերի հաղթահարման համար: Ժամանակակից ուտոպիաները, թեև պահպանում են դասականի ժառանգությունը, բայց և նոր առանձնահատկություններ են ձեռք բերում՝ դառնալով կյանքի նկատմամբ օգտապաշտական վերաբերմունքի, հակապատմականության, ապակառուցողականության և նմանատիպ այլ երևույթների այլընտրանքը: Այդ ուտոպիական նախագծերին բնորոշ է նաև բազմազանությունն ու այլընտրանքայնությունը: Վերլուծաբաններն այդ հատկությունը հաճախ անվանում են «պոլիուտոպիզմ»՝ նկատի ունենալով, որ գոյություն ունեն ուտոպիայի մի շարք մոդելներ: Արդի փուլում սետղծվում են ինչպես բազմամշակույթ, համընդհանուր քաղաքակրթություն ստեղծող ուտոպիաներ, այնպես էլ հասարակության առանձին խմբերի շահերը հետապնդող և ընդհանուր հասարակությանը չանդրադարձող ուտոպիաներ: Առաջին տիպի ուտոպիաները ենթադրում են հասարակության զարգացման այնպիսի մոդել, որը կբավարարի ոչ թե սոցիալական որոշակի հատվածի, այլ ամբողջ մարդկությանը: Օրինակ՝ Աբրահամ Մասլոուն խոսում է ուտոպիաների մի տեսակի մասին, որն անվանում է «էուպսիխեաներ»: Էուպսիխեաներին այնքան չեն հետաքրքրում ապրելու պայմանները, որքան այդ պայմաններում մարդու ապրելու կարողությունը. այստեղ փոփոխության է ենթարկվում ոչ թե հասարակությունը, այլ մարդկային հոգեբանությունը, նախանշվում են մարդու հոգեկան աշխարհի կարգավորման մեխանիզմներ: Այսինքն՝ անցում է կատարվում հասարակությունից դեպի անհատը: Ոչ դասական ուտոպիայում շեշտվում են, ոչ թե բարեկեցության արտաքին պայմանները, այլ մարդու ինքնազգացողությունը. այս տեսակետից դասական ուտոպիաները, օրինակ, Թ.Կամպանելլայի «Արևի քաղաքը», մեզ կարող են բանտ թվալ:

Դասական ուտոպիաների պահանջները շատ ավելի բարձր էին, դրանք իրենց բնույթով առավելապաշտական էին, իսկ նոր ուտոպիաների ձգտումները բավականին մեղմ են: Է. Թոֆլերը առաջարկում է նոր եզրույթ՝ «պրակտոպիա», որտեղ ցանկալի ապագայի պատկերը դառնում է իրականությանն ավելի մոտ: Նոր, հրաշք աշխարհը փոխարինվում է մեր ունեցածից ավելի լավ աշխարհով: Իր առաջարկած

պրակտոտոպիայի համար նա նշում էր, որ այն «հնարավոր աշխարհներից ո՛չ լավն է, ո՛չ էլ վատը, այլ պրակտիկ և մարդու համար ավելի բարեբեր աշխարհ է, քան մեր ապրած աշխարհը»²⁰: Ուտոպիական նախագծերի ավելացումը, դրա միախառնումը ֆուտուրոլոգիային, և պրակտոպիայի ի հայտ գալն ընդլայնում են ուտոպիայի սահմաններն ու դարձնում ավելի ճկուն և շարժունակ:

Ժամանակակից ուտոպիան խուսափում է դասականին հատուկ ապագայի միագիծ զարգացումից, իդեալն այստեղ հստակ մշակված չէ և զարգացման հնարավորություն ունի: Այն փորձում է կենտրոնանալ ժամանակի կոնկրետ հիմնախնդիրների լուծման վրա՝ առաջ քաշելով հետագա զարգացման տարբերակներ, ապագայի նախագիծ, որն այդքան էլ խիստ որոշարկված չէ և կարող է ձևափոխվել: Այստեղ իդեալական հասարակությունն արդեն ստատիկ չէ, ինչպես նախկինում, որտեղ այն օտար ազդեցությունից պաշտպանելու համար սահմանազատվում էր մնացյալ աշխարհից: Ժամանակակից ուտոպիայում ապագան պահպանում է իր անորոշությունը, որովհետև այստեղ մշակվում են հասարակության կառուցվածքի ընդհանուր սկզբունքներ. բնության հետ ներդաշնակ համակեցություն, աշխարհի նկատմամբ սպառողական վերաբերմունքից հրաժարում, բայց այդ ամենի հետ մեկտեղ հասարակության իդեալ գրեթե չի սահմանվում: Ուտոպիստները տալիս են ապագայի ուղեազդակներ, բայց վերջնականորեն չեն կառուցարկում այն, այդ պատճառով շատերն իրենց ստեղծագործություններն անավարտ են թողնում: Այդ ստեղծագործություններով նրանք ցանկանում են մարդկանց մղել դեպի աշխարհի վերակերտում, այստեղ նոր մարդ է դաստիարակվում, ով միգուցե կարողանա իր առջև ծառացած խնդիրներին նայել այլ դիտակետից և հաղթահարել դրանք: Ազդելով մարդկանց գիտակցության վրա՝ ուտոպիան ձգտում է հասարակության հետագա զարգացումը տանել կատարելագործման ուղով: Հետարդյունաբերական հասարակությունում ուտոպիայի գլխավոր խնդիրն է դառնում իրականության հիմնախնդիրներին լուծում գտնելը, որից հետո միայն հնարավոր կլինի սպասել որակապես նոր ապագայի: Այս տիպի ուտոպիայի համար իդեալական է անհատի ստեղծագործական հնարավորություններն ամբողջությամբ բացահայտող

²⁰ Тоффлер Э., Третья волна, М., АСТ, 2009, с. 570.

հասարակությունը, որում մարդն իրեն հոգեբանորեն հանգիստ և հարմարավետ է զգում: Ուտոպիայում սկսվում են արձարժվել մարդու օտարման և միայնակության խնդիրները, դիտարկվում են աշխարհի նկատմամբ նիհիլիստական ու սպառողական վերաբերմունքները, վեր են հանվում անձի ինքնանույնականացման կորստի և նմանատիպ շատ այլ խնդիրներ: Այդ տիպի ուտոպիաների գերխնդիրն է խարխիված բարոյական հիմքերի վերակերտումը և դրանց վրա հիմնված հասարակության կառուցումը:

Ուտոպիան հատուկ դեր է կատարում սոցիալական ինքնակարգավորման մեջ: Դրա միջոցով հասարակությունը գիտակցում, իմաստավորում է իր անցումային, ճգնաժամային վիճակն ու որոշում դեպի ներդաշնակ, իդեալական աշխարհակարգի տանող ուղին: Այդ համատեքստում սոցիալական զարգացումը իդեալական սոցիալական կարգին մոտենալու և հեռանալու փուլերի հերթափոխն է: Հենց ուտոպիաների առաջացումն ու ուտոպիական տրամադրությունների աշխուժացումը սոցիալական ու հոգևոր այդպիսի ճգնաժամերի որոշարկիչներ են: Այդ տեսանկյունից ուտոպիան տարբեր պատմական այլընտրանքներում սոցիալական առաջընթացի պարտադիր փուլ է: Եվ քանի որ ուտոպիականի կոնկրետ սահմանումը միշտ կապված է կեցության զարգացման որոշակի փուլի հետ, այսօրվա ուտոպիաները կարող են դառնալ վաղվա իրականությունը, ինչը նշանակում է, որ ուտոպիաները յուրատեսակ վաղաժամ ճշմարտություններ են²¹:

Ուտոպիան միշտ ձգտում է դուրս գալ ներկա իրականության սահմաններից, այլ տարածության և ժամանակի մեջ նախագծում է սոցիալական աշխարհի պատկերներ, որոնք երևակայականորեն կամ իրականում հիմնված են գնահատվող հասարակությունից տարբերվող այլ սկզբունքների վրա:

Ուտոպիական են համարվում բոլոր այն նախագծերը, որոնք միտված են մարդու սոցիալական աշխարհի և հենց մարդու վերափոխմանը, որը ենթադրում է արժեքների և կենսակերպի էական փոփոխություններ: Կարելի է ասել, որ ուտոպիան մի նախագիծ է, որը մասնակիորեն կամ ամբողջապես ուղղված է ապագայում պրակտիկ իրականացմանը, կամ մոդել է՝ առանց պրակտիկ

²¹ St'ou Маннгейм К., Идеология и утопия, М., Юрист, 1994, էջ 173:

իրականացման հաշվարկի, որը ներառում է իդեալականի, նախագծի կամ մոդելի հեղինակի, մարդու և նրա աշխարհի պատկերը: «Սոցիալական աշխարհում որոշակի տեղաշարժ տեղի է ունենում այն բանի շնորհիվ, որ իրերի տրված կարգի մեջ հորինվում են այդ իրերի իդեալական արտացոլումները, այն գաղափարները, թե նրանք ինչպիսին պետք է լինեն»²²:

Մարդուն հատուկ է սեփական կեցության սահմաններից դուրս գալու ձգտումը: Գիտակցության նախագծած աշխարհը վերջին հաշվով կառուցվում է ոչ թե գոյություն ունեցողով, այլ «պիտոյականով», մարդու համար ամենակարևոր արժեքներով: Ուտոպիայի առաջնահերթ ուղղվածությունը «պիտոյականին», մարդու «երջանիկ», «սոցիալապես ապահով» գոյությանը, այն դարձնում է հումանիստական ստեղծագործություն, նախագիծ: Իրականության քննադատությունն անհրաժեշտ գործառույթ է, բայց այն ուտոպիայի վերջնական նպատակը չէ, այլ նրա հիմնական և առաջնային գործառույթի իրագործման միջոցն է: Ուտոպիական նախագծի համար կարևոր է ստեղծել մարդու և նրա աշխարհի սկզբունքորեն նոր արժեքային համակարգով ուղղորդիչ պատկեր, եթե ոչ ներկայում, ապա ապագայում նպաստել դրանց ձևավորմանը և հաստատմանը: Հետևաբար՝ ուտոպիայի խնդիրն է դառնում նոր մարդու և նրա աշխարհի արարումը:

Ուտոպիան՝ որպես սոցիոմշակութային երևույթ, ունի խիստ հակասական բնույթ: Այն ոչ միայն քննադատում է տվյալ ժամանակների իրականությունը, այլև հաստատում է որոշակի իդեալ, որում հաղթահարվում են առկա հասարակական կարգի բացասական դրսևորումները: Այդ իմաստով ուտոպիան իր էությամբ ոչ միայն բանական է, այլև հաճախ ունենում է արտահայտման գրական-իռացիոնալ ձև: Նաև պետք է նշել, որ ուտոպիական տեսությունները, որքան էլ բանականացված լինեն, այնուամենայնիվ, կապված են գալիք սոցիալական կարգին հասնելու այս կամ այն կրոնական, սրբազանացված ձևերի հետ:

Ուտոպիան հասարակական պատկերացումների տեսակ է, ինչը հաստատում է ուտոպիական գիտակցության փաստական և արդյունավետ ազդեցությունը սոցիոմշակութային պրակտիկայի վրա: Զանգվածային գիտակցության կողմից

²² Նույն տեղում, էջ 170:

յութացվելով՝ այն հասարակության մեջ դառնում է իրական ուժ և վերածվում է մարդկանց գործնական մտադրության ու սոցիալական վարքի: Իր բազմանշանակությամբ և հակասականությամբ այն մարդու համար բացում է հոգևոր վերելքի նոր հնարավորություններ: Պատմական հեռանկարը «լուսավորելու», արդիական սոցիոմշակութային իդեալ ուրվագծելու, հասարակության իրական վիճակի և հնարավոր զարգացման գնահատման չափանիշներ մշակելու ուտոպիական գիտակցության ունակությունը կանխորոշում է նրա տեղն ու դերը հասարակական վերափոխումների մեջ: Ուտոպիական գիտակցությունը մի կողմից պայմանավորված է այն պատմական ու սոցիոմշակութային գործընթացներով և պայմաններով, որոնց համատեքստում գոյություն ունի և զարգանում է, մյուս կողմից՝ այն բնութագրվում է հասարակության պրակտիկ մտատրամադրության վրա ակտիվ գործունեական ազդեցությամբ՝ մարդկանց դրդելով սոցիալապես նշանակալի վարքի, ինչը օբյեկտիվ պատմական գործընթացների հետ համընկման դեպքում ուտոպիական պատկերացումները դարձնում է սոցիոմշակութային փոխակերպման մեխանիզմի կարևոր տարր: Ուտոպիական գիտակցության դրսևորման բազմատեսակ ձևերն ու տարատեսակները ժամանակակից աշխարհում ակնառու են դարձնում այն փաստը, որ ուտոպիան ոչ միայն մշտապես գոյություն ունի, այլև մարդկության պատմական գոյության և սոցիոմշակութային զարգացման անհրաժեշտ գործոն է:

Կյանքը ցույց է տալիս, որ մեռնող ուտոպիաների մոխիրներից հառնում են ուրիշ մոդելներ, նորից ու նորից առաջանում են արդարության, հավասարության, բարեկեցության, ազատության բարիքներով մարդուն ապահովելու հնարավորություն ունեցող հասարակության մասին դարավոր երազանքները: Դասական ուտոպիան ներփակում է շատ երկար անկման պատմություն, քանի որ այն փոխակերպվել է բազմաթիվ ենթամշակույթներում, որոնց կրողներն էին և են դադախստներն ու սոցիալիստները, անարխիստները, նիհիլիստներն ու լենինիստները, սյուռեալիստներն ու ֆուտուրիստները: Եթե մենք ընդունում ենք, որ ուտոպիականը դրսևորվում է տարբեր ձևերով և դժվար չէ դրա տարրերը գտնել պատմության մեջ, ապա մեզ հայտնի տեսությունների հիմքում այդ ուտոպիականը նույնպես բարդ չէ գտնելը: Պետք է

նկատել, որ ուտոպիական կողմնորոշումը բնութագրական է պետական կառուցվածքի հիմնային վերափոխման և կատարելագործման բոլոր մեղելներին²³:

Ուտոպիական երևակայության անսպառ աղբյուր է համարվում նաև Աստծո գաղափարը: Մեծ հաշվով դա փրկության, սիրո, արդարության և հավասարության գաղափարն է: Աստծո առաջ բոլորը հավասար են, և յուրաքանչյուր ոք հնարավորություն ունի Տիրոջ պատգամներին հետևելու միջոցով «երկրային թագավորությունից» անցնել «երկնային թագավորության»: Այսպես, սկսած համաշխարհային կրոններից կարելի է պարզորոշ տեսնել, որ օրինակ քրիստոնեությունը կողավորել է ուտոպիան հոգևոր կյանքի համար՝ ապահովելով այնկողմնային միստիցիզմի հաստատումը: Կրոններն ուտոպիանները օգտագործեցին հոգևոր կյանքի դիտանկյունից՝ դրանք վերածելով այնկողմնային երևույթները երկրի վրա հաստատելու միջոցների: Այստեղ առկա ամենաէական ուտոպիական դրույթներն են «Ոսկե կանոն» ու «տասը պատվիրանները», որոնք հետագայում շարունակեց և աշխարհիկացրեց Ի. Կանտը՝ իր կատեգորիկ իմպերատիվի միջոցով: Նույնատիպ այնկողմնային և ուտոպիական բնույթ էր կրում «Բանականությունը» Վ. Հեգելի մոտ, ինչպես նաև հետագա մտածողների տեսություններում, հետարդիական գաղափարների մեջ ևս կարելի է գտնել ուտոպիականը: Ուտոպիականն անհրաժեշտ է սոցիալական տեսության ամբողջականության ստեղծման համար, քանի որ այսպես, թե այնպես դրա հիմքում ընկած է ուտոպիական երևակայությունը: Այն անհրաժեշտ էր Թ. Հոբսին՝ հասարակական դաշինքի տեսությունը հիմնավորելու համար, նմանապես նաև Ժան Ժակ Ռուսսոյին իր ուտոպիայի համար, Զ. Ֆրոյդն օգտագործեց նախնադարյան ամբոխի ուտոպիան, որպեսզի ցույց տար Գերես-ի ծագումնաբանությունը, իսկ Ա. Մասլուոն էուպսիխեան օգտագործեց, ինքնաիրացվող մարդկանց հասարակությունը ներկայացնելու համար:

Ուտոպիական մտքի պատկերավորությունը թույլ է տալիս իրականացնելու հոգևոր փորձեր, որոնք, վերջին հաշվով, լրջորեն ազդում են հասարակության սոցիալական կողմնորոշման վրա, ինչպես նաև օգնում են զանգվածային գիտակցությամբ ուտոպիայի առավել հեշտ ըմբռնմանը: Ուտոպիան դառնում է

²³ См. **Мирумьян К.**, История политической науки. Ч.2. Средневековье, Возрождения, Реформация, Ер., издательство РАУ, 2005, էջ 394:

«պիտոյականի», ավելի արդարացի և ազնիվ աշխարհի պատկերը: Միայն ուտոպիան կարող է մարդուն տալ երազանքի իրականացման մոտիկության այնպիսի զգացողություն, երբ թվում է, որ այլ, երազանքների հասարակությունը գտնվում է մատնաչափ հեռավորության վրա: Ռ. Նոզիկը կարծում էր, որ հասարակության մեջ կարող են գոյել բազմաթիվ ուտոպիաներ, որոնք արտահայտում են այս կամ այն հանրույթի պատկերացումները ցանկալի հասարակության մասին. «Ուտոպիան բազմաթիվ ուտոպիաների հանգրվան է, տեղ, որում մարդիկ ազատ են ինքնակամ միավորվելու, որպեսզի փորձեն իրագործել լավ կյանքի սեփական տեսլականը իդեալական հանրույթում, որտեղ, սակայն, ոչ ոք մյուսներին չի կարող պարտադրել ուտոպիայի մասին իր պատկերացումները»²⁴:

Ուտոպիական հայեցակետերը վախի և հույսի բյուրեղացման շնորհիվ մեծ դեր են կատարում խմբային գիտակցության ոլորտում: Ուտոպիայի գլխավոր խնդիրը դառնում է կեցության օրգանական միասնականության վերականգնումը, մարդու միասնությունն ու միավորումը շրջապատող աշխարհին:

Ուտոպիան և՛ մարդկության լավագույն աշխարհակարգի երազանքն է, և՛ գոյություն ունեցող հասարակության քննադատությունը. այն ուղեկցում է քաղաքակրթությանը հին ժամանակներից ու դրսևորվում է տարբեր ձևերով՝ «Ոսկեդարի» մասին հնագույն հերոսապատումներից մինչև 21-րդ դարի ուտոպիական հայեցակարգերը: Բայց ինչպիսի տեսք էլ որ այն ընդունի՝ գրական ստեղծագործության, հասարակության վերակառուցման նախագծի, ազգային առասպելների, հեքիաթների և հերոսապատումների, այդ ամենը մարդու բնությանը հատուկ ուտոպիական գիտակցության դրսևորումներն են, որոնք գոյություն ունեն երազանքի, լավագույն ճակատագրի տեսքով՝ միաժամանակ պարունակելով իրականության նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքի տարրեր: Քաղաքական, սոցիալական, տեխնիկական կամ երկրային դրախտը նկարագրող աշխարհագրական ուտոպիաները մարդկության երազանքների, հույսերի, ցանկությունների ու ձգտումների դրսևորումներն են: «Ուտոպիայի ժանրը կարևոր է այն չափով, որքանով այն ստեղծում է մարդկային հասարակության մոդել,

²⁴ Нозик Р., Анархия, Государство и утопия, М., ИРИСЭН, 2008, էջ 378:

արխետիպ, «լավագույն աշխարհի ինքնատիպ ծրագիր»: Այդ և նման այլ ժանրերի բոլոր ստեղծագործությունները ստեղծում են «հույսերի մեծ հանրագիտարան», «մեր ցանկությունների հայելին»²⁵:

Որպես կանոն՝ ուտոպիան գերազանցում է իր ժամանակը: Ժամանակակիցներին թվում է, որ դրանք պատրանքներ են, բայց հենց դրանցում են առաջին անգամ դրվել սեռերի հավասարության, ապահովագրական բժշկության, խառը ուսուցման, աշխատաժամանակի կրճատման հարցերը, ձևակերպվել ազատ ժամանակի գաղափարը: Տեխնիկական տեսանկյունից, օրինակ, այլ մոլորակներ թռիչքները, լույսի արագությամբ տեղափոխությունը նույնպես անիրագործելի էին թվում²⁶: Ուտոպիան երազի և իրականության միավորումն է, համակցումն է, իսկ ուտոպիական հույսի դարմանը դրա իրականացումն ու կենսագործումն է:

²⁵ **Аинса Ф.**, նշվ. աշխ., с. 40.

²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 66:

1.2. Ապագան որպես սոցիալական աշխարհի կառուցարկման նախագիծ

Ապագան ժամանակային միավորներից ամենաանկատարն ու անորոշն է: Գոյաբանական առումով այն իրադարձությունների համախումբ է, որոնք դեռ չեն կայացել, բայց հավանական է, որ հետագայում իրականանան: Դժվար է նշել մի դարաշրջան, երբ հասարակության անդամները չեն խորհրդածել իրենց սպասվող ապագայի մասին: Յուրաքանչյուր գիտակից և մտածող էակի համար միշտ էլ հետաքրքիր ու երբեմն անհրաժեշտ է լինում իմանալ իրեն սպասվող իրադարձությունների հետագա ընթացքը: «Մարդուն մշտապես երկու հարց է հուզել՝ ծագումը՝ հիմքերը, խորքային հենքը, և ապագան՝ ելքը, վերջը»²⁷: Իհարկե, ապագայի վերաբերյալ պատկերացումները եղել են տարբեր մակարդակներում, բազմազան և իրարամերձ՝ մարգարեությունից, գուշակություններից մինչև գիտական վերլուծություններ: Ապագայի կառուցարկման հարթակում անփոխարինելի դեր է կատարում ուտոպիան՝ որպես ապագայի սպասելիքների և իղձերի մարմնավորում, կյանքի փոխակերպման ձգտում: Այլընտրանքայնությունը, միտվածությունը դեպի ապագան, դրա միջոցով սոցիալական իրականության փոխակերպումն ուտոպիայի գլխավոր զենքերն են, որոնք անհրաժեշտ են կյանքի լիարժեքության զգացման համար: Ուտոպիան տվյալ սոցիալական համակարգի պայմանների և հանգամանքների խնդրահարույց իրադրության դրսևորումն է համակարգի ապագայի դիտանկյունից: Ուտոպիական նախագծերի միջոցով ապագայի որոշակի պատկերի ստեղծումը թույլ է տալիս մոտենալ անհայտի սահմաններին, պատրաստվել անսպասելի ապագային և կողմնորոշվել դեռ գոյություն չունեցող աշխարհում: Մի բան ակնառու է՝ մարդը, խորհելով իրեն սպասվող վաղվա օրվա մասին, իմաստավորում է իր կյանքը, հույս և ապրելու ուժ գտնում այդ սպասումի մեջ: Նա ինչ-որ կերպ դիմակայում է ներկայի խնդիրներին, անցյալի կորստին գիտակցաբար հարմարվում, բայց երբ զրկվում է ապագայի հույսից, նա՝ գլորվում միայն դեպի անդունդ: Մարդն ամեն վայրկյան գիտակցում է, որ վաղվա օրն իրենը չէ, որ, միգուցե, այդ գալիք պահին ինքն այլևս չի լինի: Բայց եթե չլինի ապագայի, հատկապես պայծառ և

²⁷ Бердяев Н. А., Философия свободного духа. М.: Республика, 1994., // http://www.krotov.info/library/02_b/berdyaev/1934_33_00.html -[28.05.2015] .

որակապես այլ ապագայի սպասումը, գուցե և երազանքը, կկորչեն այն ձգտումը, պայքարը, խաղը կյանքի համար, հանուն որի մաքառում է մարդը՝ գրեթե միշտ գիտակցելով իր «սիզիփոսյան աշխատանքը»: Ապագա կոչվող ժամանակային միավորը միաժամանակ վախ է և հույս, զարհուրանք և ուրախություն, հոգս և ազատագրում²⁸:

Ներկան անցյալից ժառանգված հոգևոր և նյութական պայմանների հիմքի վրա իրականացվող գործողություն է, որը գիտակացված, թե չգիտակցված ձևով միտված է դեպի ապագան: Ապագան իմաստ է հաղորդում ներկային, քանի որ այն հնարավորությունների ամբողջություն է: Այն ամենը, ինչը ներկա պահին չի բավարարում մարդուն, լրացվում է ապագայի ինչ-ինչ նախագծերով, ուտոպիաներով՝ ուրվագծելով սոցիալական իրականության այնպիսի փոփոխություններ, որոնք ոչ միայն կբավարարեն մարդու առաջնային պահանջմունքներն ու հավակնությունները, այլև կստեղծեն մարդու վերափոխման պայմաններ: Այսինքն՝ ապագայի նախագծումը միաժամանակ «մարդու» նախագծումն է: Այս իմաստով ապագան մի կողմից արդեն «չգոյոլ» անցյալի շարունակությունն է, մյուս կողմից՝ անցյալից տարանջատված, մեկ այլ «չգոյոլ» իրականության կառուցարկման նախագիծ: Տեղին է ասված. «Ըղծականն ընդվզում է առկայի դեմ, ենթադրյալը հակադրվում է պիտոյականին, տարերքը՝ սառը հաշվարկին, և տեքստի սրբագրման ու խմբագրման համար պայքարի թոհոբոհում պարզվում է, որ «ինչպես ապրելու» վարկածներն անհաշիվ են, անհաշտ և իրարամերժ»²⁹: Բայց ապագան միայն հեռահար սպասումների և ակնկալիքների ուրվանկար չէ: Եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, որ ամեն հաջորդ ակնթարթում ներկան վերածվում է ապագայի մասնիկի, ապա կարող ենք ասել, որ ապագան ոչ միայն գալիք է, այլև «այստեղ և հիմա»: Այլ կերպ ասած՝ ապագան այժմեականացման անբաժանելի տարր է, քանի որ ապրվում է ներկայի չնշմարվող վաղվա մեջ: Ապագայի այսպիսի ըմբռնումը բնորոշ է հատկապես էկզիստենցիալիզմին, ըստ որի՝ մարդը ոչ միայն իրագործում է իրեն, այլև «գերազանցում է իրեն»՝ վեկտորին տալով

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁹ **Հարությունյան Էդ.**, Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №3 (21), Եր., 2016, էջ 21:

ուղղվածություն դեպի ապագան³⁰: Ապագան հայտնվում է ներկայի սահմանագծում: Այս առնչությամբ Ժ. Պոլ Սարտրը նկատում է, որ ինքն իրեն նախագծող մարդը, ըստ էության, ստեղծում է ընտրյալ ապագա՝ դրանով իսկ փոխելով ներկան և դնելով ապագայի իրականացման խնդիր: «Մարդը միակ գոյաձևն է, որը ֆիզիկական ներկայությունից հետո է սկսում ծնվել»³¹: Այսինքն՝ նախագծելով իր ապագա կերպարը՝ մարդն այն սկսում է ձևավորել «այստեղ և հիմա»՝ ներկան ծառայեցնելով ապագային: Մարդու համար ապագան ոչ թե ընդհանրապես չկա, այլ «դեռ չկա», բայց ունի հնարավոր ներկայության պոտենցիալ, լինելու ունակություն: Ըստ էկզիստենցիալիզմի՝ ապագան կախված է մարդուց, նրա ընդունած որոշումներից ու համապատասխանորեն իրականացվող գործողություններից: Ապագայի նկատմամբ հետաքրքրությունը ոչ թե սպասումի պասսիվ ձև է, այլ ակտիվ, նախաձեռնող, նախագծող ու այն իրագործող կենսադիրքորոշում է³²: Ավելին, ապագան մարդկային սպասելիքի անհատական նախագիծ է, որն անքակտելիորեն կապակցված է մարդու անձնական կյանքին, սպասելիքներին և երազանքներին, որոնք էլ վերածվում են հանրային ակնկալիքների և դառնում ուտոպիական նախագծերի ստեղծման հիմնաքարեր: Այս պարագայում երևում է, թե որքանով է անհատն իր կյանքը շաղկապում սոցիալականի հետ, տեսնում սեփական ապագան հենց տվյալ սոցիումում: Տեղի է ունենում անհատականի և հանրայինի միաձուլում, որն ապագայի ընդհանրական տեսլական ստեղծելու հորիզոններ է բանում: «Լավագույնի մտորումները նախ և առաջ «Ես»-ի խիստ ներքին գործընթաց է», ինչը փաստում է, թե որքան հույսեր և սպասումներ է ներփակում իրենում մարդը. չնայած դրանք հաճախ են ցանկանում սպանել, բայց նա չի ցանկանում, որ դրանք մնան խորը քնի մեջ³³:

Չիմանալով ապագան՝ մարդը փորձում է իմաստավորել հնարավորը, հավանականը՝ մնալով, սակայն, որոշակի անտեղյակության մեջ: «Մեր գոյության մեջ մեզ ոգեշնչող զգացումն ապագան չիմանալն է, բայց մենք մասնակցում ենք դրա

³⁰ Տե՛ս **Хайдеггер М.**, Бытие и время, М., Республика, 1993, էջ 347:

³¹ **Հարությունյան Էդ.**, Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, Էջ 32:

³² Տե՛ս **Сартр Ж. П.**, Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии, М., Республика, 2000, էջ 106-117:

³³ Տե՛ս **Блох Э.**, Принцип надежды. // Утопия и утопическое сознание: Антология зарубежной литературы, М., Прогресс, 1991, էջ 49:

իրագործմանն ու տեսնում այն իր ամբողջության և անորոշության մեջ: Ապագայի մասին հստակ գիտելիք ունենալը մեզ համար կլիներ հոգևոր մահ»³⁴: Նշելով այս հանգամանքը՝ Կ. Յասպերսը չի հրաժարվում ապագայի կանխորոշումից՝ ընդգծելով միայն, որ այն մարդուն հնարավորի ոլորտ մտնելու ազատություն պետք է ընձեռի, մատնանշի մեր նախագծերի ու գործողությունների սկզբնակետը, մարդկության առջև բացի լայնարձակ հորիզոններ և ավելացնի մեր ազատությունը՝ հնարավորը զգալու գիտակցմամբ: Ապագան պարունակում է մարդու ազատությունը, քանի որ նաև մարդու, տվյալ հասարակության ընտրության արդյունքում է սպասելիքն ապագայում դառնում իրական: Ընտրելով իր ապագան՝ մարդը դրանով իսկ ստեղծում է համընդհանուրը և, սոցիալական պայմանները վերափոխելով, վերակերտում է նաև սեփական կյանքի պայմանները:

Ապագայի մասին պատկերացումները դարերի ընթացքում անընդհատ փոփոխությունների են ենթարկվել՝ անցնելով ապագայի մարդաբանական չափումների միջով: Մարդկության զարգացմանը զուգընթաց վերափոխվում են նաև ապագայի ակնկալիքներն ու պատկերացումները, փոխվում է նորի սպասման ձևը: Սոցիալական ժամանակի չափումները (անցյալ, ներկա, ապագա) մարդկության «կենսագրության» երեք հիմնական փուլերի ամբողջությունն են: Պարզապես պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում այդ չափումներից որևէ մեկն ավելի է կարևորվում: Օրինակ, եթե ավանդական հասարակություններում առավելապես կարևորվել և իմաստավորվել է անցյալը, արդյունաբերականում՝ ներկան, ապա ժամանակակից հետարդյունաբերական քաղաքակրթության համար առավել արդիական է ապագայի՝ որպես հնարավոր «մարտահրավերի» կանխատեսում ու մոդելավորում: Արդի աշխարհում ապագան մի տեսակ ավելի է մոտեցել ներկային և պահանջում է խնդիրների լուծում: Բանն այն է, որ սոցիալական համակարգի ներսում ձևավորված խնդիրները, որոնք անհապաղ կարգավորման կարիք ունեն, իրենց մեջ ներփակում են ապագայի նկատմամբ հասարակության պահանջները:

Հնարավոր ապագայի տարբերակները, իհարկե, շատ են. դրանց որոշ մասն ավելի հավանական է, մյուսները՝ քիչ հավանական, բայց գրեթե կասկած չկա, որ

³⁴ Ясперс К., Смысл и назначение истории, М., Политиздат, 1991, с. 164-165.

դրանցից որևէ մեկն ի վերջո իրականանալու է: Այս առնչությամբ տեղին է նկատել, որ ապագայի մասին գուշակումներն ու կանխատեսումներն ընդամենը կռահողական են, և այս կապակցությամբ գործածվող գրեթե բոլոր պնդումները հագեցված են «եթե», «բայց», «հավանաբար» և նմանատիպ այլ պայմանական-ենթադրական կանխադրույթներով: Անդրադառնալով կանխատեսման և մարգարեության տարբերություններին՝ Ա. Քամյուն առաջնորդվում է հետևյալ տրամաբանությամբ. «Կանխատեսումները հաշվարկված էին մոտ ապագայի համար և ստուգելի էին, իսկ մարգարեությունների առավելությունն այն էր, որ դրանք վերաբերում էին հեռավոր ապագային՝ այդպիսով ապահովելով նաև կրոնների անսասանությունը»³⁵:

Թեև ապագայի մասին նախագծերն ըղձական և պայմանական բնույթ ունեն, այնուամենայնիվ, հիմնախնդիրն առնչվում է մարդկության ճակատագրին և չի կարող չդառնալ տեսական հետազոտության առարկա: Ապագայի կանխատեսումներն անմիջական ազդեցություն ունեն հասարակական համակարգի գործառնության վրա և վերաուղղում են այն, ինչի հետևանքով կատարված կանխատեսումները երբեմն չեն իրագործվում, քանի որ հասարակությունը բավականին արագ է արձագանքում սոցիալական կանխատեսումներին և որպեսզի դրանք իրականություն չդառնան փոխում և կարգավորում է իր վարքը³⁶: Սոցիալական սպասելիքները տարաբնույթ են, ինչը կախված է առկա խնդիրների հաղթահարման առաջնահերթությունից. դրանք կարող են վերաբերել պետական կառուցվածքին, հասարակական հարաբերություններին, ընտանիքին, կրոնին, բարոյականությանը, գիտությանը, բնապահպանությանը, պատերազմական և խաղաղ իրադրություններին, մարդկային բնույթին, էությանը և այլն: Սոցիալական սպասումների տեսանկյունից ապագայի մոդելավորման առաջին փորձերն արվել են հենց սոցիալական նախագծերում: Ուտոպիան, որպես այդպիսին, ցանկալի հասարակության, սպասելի հնարավորություններից լավագույնի կառուցարկման նախագիծ-մոդել է: Այն սոցիալական նորարարության, ապագայի այլընտրանք ներկայացնելու փորձ է, որը հասարակության մեջ դրսևորվելու հնարավորություն է որոնում: Ուտոպիան կանխատեսումից և ժամանակակից

³⁵ Камю А., Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство, М., Издательство политической литературы, 1990, с. 265.

³⁶ Տե՛ս Погосян Г. А., Армянское общество в трансформации, Ер., Лусабац, 2003, էջ 34:

ապագայի մասին գիտությունից(ֆուտուրոլոգիա) տարբերվում է նախ նրանով, որ այստեղ տարբեր են ներկայի և ապագայի ըմբռնումներն: Կանխատեսումը հիմնվում է ներկայում եղածի վրա և, ելնելով դրանից, փորձում ներկայացնել հնարավոր կամ անխուսափելի ապագան, ուտոպիան սկզբնաղբյուր է վերցնում դեռ չեղածը, բայց այն, ինչը պետք է լինի. ուտոպիան, այսպես ասած, այդ ապագայի իդեալի դիրքերից գնահատում է ներկան: Է. Բլոխը, օգտագործելով «դեռ չգոյող» (գերմ. Noch nicht sein) արտահայտությունը, համարում էր, որ ապագան «դեռ չգոյող» -ի ոլորտից է, ըստ այդմ, եթե ուտոպիաները խոստացել են «զգալի լավագույն տարբերակ, նշանակում է, այն եղել է օբյեկտիվորեն իսկապես հնարավոր»³⁷: Ապագայի սպասելիքները մի կողմից ինքնաբերաբար են ի հայտ գալիս, մյուս կողմից որոշակի արտաքին ազդեցությունների (գաղափարախոսության, ուտոպիական և սոցիալական տարատեսակ նախագծերի, իշխանական քարոզչություններ և այլն) արդյունքում: Այդ սպասելիքներն ուղիղ համեմատական են տվյալ պահին երկրում տիրող իրավիճակին: Ապագան, եթե այն դիտարկենք որպես սոցիալական նախագիծ, հստակորեն արտահայտում է իրեն ծնող սոցիալական իրականության բնութագրիչ գծերը: Այլ կերպ ասած՝ անցյալը, ներկան և ապագան փոխարինում են միմյանց, շարունակում մյուսի կիսատ թողածը: Ներկան անցյալի թողած «ժառանգությունն» է, որն իր հերթին կանխորոշում է ապագայի հնարավոր ընթացքն ու արդյունքները: Այդ իսկ պատճառով էլ ուտոպիան նաև ներկայի այն հիմնախնդիրների և բացթողումների ծննունդն է, որոնք պետք է լուծվեն մոտակա կամ հեռավոր ապագայում: Վերջինս ներքին և մետաֆիզիկական ապստամբության հետևանք է, որը դրսևորվում է ապագայի մոդելավարմամբ: Մարդկային կեցության անկատարությունն ու թերի լինելն ուտոպիաների սաղմնավորման պատճառ են, դա, ըստ Է. Բլոխի, «լայնորեն ընձյուղված միջնորդավորություն է ներկայի, անավարտ անցյալի և որ ամենագլխավորն է՝ հնարավոր ապագայի միջև»³⁸:

³⁷ **Блох Э.**, Тюбенгенское введение в философию, Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 1997, с. 130.

³⁸ **Блох Э.**, Принцип надежды // Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы, с. 51.

Մտապատկերվող ապագան ի հայտ է գալիս որոշակի կերպերի համակցության ձևով, որը կարող է բխել և՛ առանձին անհատների, և՛ հասարակության, և՛ որոշակի խմբերի, և՛ ընդհանրապես՝ մարդկության ակնկալիքներից: Ապագայի պատկերը հաճախ կառուցարկվում է որպես սոցիալական իդեալ, որին կարող է, կամ պետք է հասնի տվյալ հասարակությունը: Այդ իդեալը ակնկալիքների խտացում է, որը հատուկ միտվածություն ունի դեպի ապագան: Ապագայի անհատական և հասարակական ակնկալիքները, դրանցից ծնված ուտոպիական նախագծերն արտահայտում են ներկա իրավիճակի, հասարակության ինքնագնահատականի ու ինքնագիտակցության մակարդակի, նրանում առկա հասարակական իդեալի մասին պատկերացումների, ձգտումների ու արժեքների վիճակն ու բովանդակությունը: Նաև ակնառու է դառնում, թե իրականում հասարակությունն ինչ կարծիք ունի իր մասին, ինչպես է գնահատում իր կենսունակությունը: Սակայն այս դեպքում պետք է նկատի առնել այն իրողությունը, որ հասարակությունը «դիտարկում է» կատարում այնպիսի պատկերացումների միջանցքով, որոնք արմատավորված են հենց իր ներսում, և «կողքից հայացքի» ցանկացած փորձ, այնուամենայնիվ, բեկվում է սեփական կեցության ոսպնյակի միջով՝ պահպանելով սուբյեկտիվության նրբերանգները: Ի դեպ, եթե հասարակության պատկերացումներն ապագայի վերաբերյալ չեն համընկնում ներկայացվող քաղաքական և սոցիալական նախագծերին, ապա դրանք դառնում են անկենսունակ, անշունչ: Ապագայի ուտոպիական-սոցիալական նախագծերը ցույց են տալիս սոցիումի, մշակույթի զարգացման վեկտորը: Այսինքն՝ ցանկալի ապագայի ուրվանկարը կախված է տվյալ հասարակության զարգացածության աստիճանից, հասարակության արժեքային համակարգից, բարոյական ըմբռնումներից և վեհ արժեքների, իդեալների մասին պատկերացումներից: Վերը թվարկվածների նշածողը որքան բարձր լինի, այնքան մեծ կլինի ապագայի դրական, փոխակերպող ազդեցությունը: Ապագայի մասին պատկերացումներն ու ուտոպիաները սոցիալական երևակայության պտուղն են, որոնք երևան են հանում սոցիալական ձգտումներն ու վախերը՝ որպես հնարավորի ցուցադրություն: Այսինքն՝ դրսևորում են սոցիումի սոցիալական հնարավորություններն ու առաջընթացի ուղիները: Հասարակական կյանքի զարգացման ընթացքում առաջացած հիմնախնդիրների լուծումը պահանջում է

կոնկրետ սոցիալ-պատմական իրավիճակին համապատասխան նպատակների և դրանց իրականացման առավելագույն հնարավորությունների բացահայտում, իսկ դա իր մեջ ներփակում է տվյալ համակարգի ապագա սոցիալական և գործառնական ցանկալի վիճակների ընդհանուր պատկերը³⁹: Այս հարցում կարևոր է ժամանակին և ճիշտ ըմբռնել, թե որն է հանրային «երազանքը», քանի որ հենց այդ «երազանքին» հետևելով՝ կարելի է ձևակերպել ապագայի գործուն, արդյունավետ հարացույց: Ուտոպիական նախագիծը հակված է ապագան դարձնելու անցյալից տարբեր, «այլ», այսինքն՝ այնպիսին, ինչպիսին «դեռ չէ»: Դրա համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ է պետք, կամ ինչի է սպասում «սոցիալական պատվիրատուն»: Չէ՞ որ և՛ ցանկալի, և՛ անցանկալի ապագան իրականություն է դառնալու հենց նրանց շնորհիվ: Ապագայի նախագծերի, ուտոպիաների ստեղծումը մի տեսակ հավատ է փոփոխությունների հնարավորության հանդեպ: Իհարկե այստեղ էլ ծագում է մեկ այլ խնդիր. մի կողմից ցանկալի այլընտրանքային աշխարհն է, մյուս կողմից՝ դա իրական դարձնելու անզորության զգացումը: Սա ուտոպիայի գլխավոր թշնամին է, որը միշտ կանգնած է ներկայի և ապագայի միջնագծում:

Այս դիտանկյունից նայելիս դժվար չէ նկատել, որ մերօրյա հայ հասարակությունը դեռևս չի ստեղծել ապագայի հստակ նախագիծ, ինչը նախանշան է, որ հայոց սոցիումը տակավին չունի կենսունակ, դեպի ապագան միտված կենսափիլիսոփայություն: Ավելին, տպավորությունն այնպիսին է, ասես մեզանում սոցիումի «երազանքը» քաղաքական օրակարգից դուրս է: Դա մի տեսակ անտարբերություն է հասարակության և երկրի ճակատագրի հանդեպ: Ըստ ամենայնի, որպեսզի անձնական կյանքում ապագայի հետ կապված փնտրտուքները փարատվեն կամ ավելի ճիշտ՝ ուղղորդվեն, պետք է ձևակերպել «ընդհանուր գործ», մտահոգության օբյեկտ, ինչպիսին կարող է հանդես գալ, օրինակ, հայոց պետականության կերտումը: Չնայած մեզ բաժին հասած ոչ այնքան բարյացակամ ճակատագրին՝ կարևոր է նախագծել, ձևակերպել միասնական և ցանկալի ապագայի հարացույց, որը զարգացման միակ ճանապարհն է: Էդ. Հարությունյանի բնութագրությամբ. «Ճակատագրին մարտահրավեր նետել նշանակում է փորձել դուրս գալ

³⁹ Տե՛ս **Հարությունյան Էդ.**, Անցումային հասարակությունը որպես տրանսֆորմացիոն գործունեության համակարգ, Եր., ԵՊՀ, 2000, էջ 73:

տարածաժամանակային այնպիսի մի նոր աշխարհ, ուր գոյության տարածությունն ընդարձակ է ազգին տրված ապրելու և կենսագործելու առկա տարածքի բնական չափումներից, իսկ ժամանակը երկար է ազգին տրված ապրելու և կենսագործելու ռեալ տևողության բնական չափումներից»⁴⁰: Այսինքն՝ մեզ հարկավոր է նոր սոցիալական աշխարհ կառուցարկելու ձգտում, ինչն անհրաժեշտ է մերօրյա հայ հասարակությանը, որը «կամ գոյատևման հոգսով է տառապում, կամ միստիկ հույսով: Նա ապրում է կյանքի ծայրահեղ բևեռներում՝ անսահման հույսի և անսահման հուսահատության»⁴¹:

Ի հեճուկս ապագայի կարևորության ընդգծման՝ ժամանակակից մտածողներից շատերն էլ նկատում են, որ մերօրյա աշխարհում մարդն ապագայի ձևակերտման գործում մասնակցության հնարավորություն չունի: Այստեղ ներկան անցում է կատարում ապագայից այն կողմ, հատում դրանց միջև եղած սահմանագիծը: Օրինակ՝ Ժ. Բոդրիարը գտնում է, որ ընդհանրապես կարիք չկա ձգտել դեպի ապագան: Արդիականությունը կարծես թե նման է «գինարբուքից հետո» տիրող իրադրության, երբ իրագործվելու հնարավորություն ունեցող ամեն բան արդեն տեղի է ունեցել, իսկ սպասելիքներն էլ, իրենց հերթին, կանխավ իրագործվել են: Այս մասին Ժ. Բոդրիարը գրում է. «Մենք անցել ենք արտադրության և առարկաների, խորհրդանիշների, ուղերձների, գաղափարախոսությունների, հաճույքների թաքնված գերարտադրության բոլոր ուղիներով: Այսօր խաղն ավարտվել է, և ամեն բան ազատագրված է: Եվ մենք բոլորս տալիս ենք մեզ գլխավոր հարցը՝ ի՞նչ անել հիմա՝ այդ «զեխությունից» հետո»⁴²: Մնում է միայն նմանակել և կատարել շրջապատույտ արդեն իսկ տեղի ունեցածի մեջ: Ըստ Ժ. Բոդրիարի՝ ներկայում ամեն բան իրագործված է, և ինչ-որ բան ցանկանալու հնարավորություն անգամ չկա: Ձևավորվում է այսպես կոչված «պատմության աղբանոց», որի քառսային խառանշփոթում միախառնվել են անցյալ և ընթացիկ իրադարձությունները, որոնք, դեռ իրենց վերջնակետին չհասած, միանգամից կորցնում են սեփական նշանակությունն ու իմաստը, քանի որ վերածվում

⁴⁰ **Հարությունյան Է.**, «Էթնոմշակութային ապաստարանը» որպես գոյատևման գեղագիտական նախագիծ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 132.4, Եր., 2010, էջ 11:

⁴¹ **Հարությունյան Է.**, Անցումային հասարակությունը որպես տրանսֆորմացիոն գործունեության համակարգ, էջ 218:

⁴² **Бодрийяр Ж.**, Прозрачность зла, М., Добросвет, 2014, с. 7.

են սպառման ապրանքների և հետևաբար մեծ արագությամբ՝ նաև թափոնների⁴³: Ապագայի կարիք այլևս չկա. դա արդեն ոչ թե բացասական ապագայի սպասումն է, այլ ընդհանրապես ապագայի բացակայությունը: «Տարատեսակ ճգնաժամերի, համատարած անորոշության և կանխատեսելի ապագայի նկատմամբ թերահավատության պայմաններում մարդն անկարող է ճանաչելու և վերափոխելու աշխարհը, հետևաբար իրականության բարեփոխման ցանկացած նախագիծ դատապարտված է ձախողման»⁴⁴: Այս պարագայում ուտոպիան՝ որպես «ապագայի ծրագիր», կորցնում է իր արդիականությունը, և այլևս ակնկալիքի օբյեկտ չէ: Համաձայնելով բերված փաստարկների հետ՝ այնուամենայնիվ ընդգծենք, որ որքան էլ ամեն բան իրեն սպառում է հենց ներկայում՝ թույլ չտալով ավելին երևակայել ապագայի համար, միևնույն է, սոցիումը կամա թե ակամա որոնում է պատասխաններ իրականության կոչերին, որոնք էլ հենց ապագայում են նշմարվում: Այս համատեքստում կարևոր է նկատի առնել, թե առկա իրադարձություններն սպասումների, ակնկալիքների ինչպիսի հորիզոնում են իրագործվում, մարդկանց կողմից ընդհանրապես ինչպես է ապրվում ժամանակը: Ժամանակի այնպիսի ապրումը, որում հայտնի անցյալից անցում է կատարվում դեպի անհայտ ապագա, հանգեցնում է մահվան հավերժ ներկայում՝ առանց որևէ ձգտման ու սպասումի⁴⁵: Սրա հիմնական դրդապատճառն ապագայի նկատմամբ հետաքրքրության, նորի, այլ սոցիալական կարգ ստեղծելու ձգտման կորուստն է, որի հետևանքով ուտոպիան՝ որպես այդ նոր կարգը նախագծող գործիք, որոշ իմաստով կորցնում է իր այդ գլխավոր գործառույթը՝ օգտագործվելով այլ նպատակների համար: Նմանօրինակ ընկալման պատճառներից մեկն այն է, որ ամեն ինչի վերջին սպասելը մեր օրերում դարձել է «բնական պահանջմունք», այսինքն՝ ցանկացած նոր դատապարտված է արագընթաց վերջաբանի: Բայց խնդիրն այն է, որ այդ ավարտը չի ենթադրում ավելի լավի, նորի արարում, որոշակի դրական փոխակերպում: Ամեն բան արագորեն փոխվում է, բայց նորաստեղծում տեղի չի ունենում, քանզի այդ ամենը չի հասցնում

⁴³ Տե՛ս **Бодрийяр Ж.**, Горд и ненависть.//Логос. № 9, М., РГГУ, 1997, էջ 109:

⁴⁴ **Սողոմոնյան Գ.**, Անհապաղը որպես արդիականության կառուցարկման սոցիոնշալկոթային ֆենոմեն, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», 139.4, Եր., 2013, էջ 5:

⁴⁵ Տե՛ս **Polak F.**, The Image of the Future, London, New York, Elsevier scientific publishing company, 1973, էջ 320:

հաստատուն դառնալ: Հասարակությունը չունի անընդհատ տեղի ունեցող փոփոխությունների զգացողությունը: Ժամանակակից աշխարհում տեխնիկական հնարորությունների մեծացման, տեղեկատվության գերարագ տարածման շնորհիվ գնալով արագանում է սոցիալական գործընացների միջին տեմպը, ինչի հետևանքով «կարգի չափանիշները գնալով դառնում են ավելի դինամիկ, փոփոխական և «քառտիկ»»⁴⁶: Փոփոխությունների սրընթացությունը հասարակական կյանքին մի տեսակ ռիթմ է հաղորդում, որին հարմարվում են գրեթե բոլորը, և քչերն են փորձում դուրս գալ այդ ռիթմից և կանգնեցնել փոփոխությունների շղթան: Գերարագ փոփոխությունների խառնարանում անգամ առանձին անհատը դժվարանում է որևէ բան երևակայել սեփական ապագայի վերաբերյալ, ինչը գցում է նրան անորոշության հորձանուտի մեջ: Այդ իսկ պատճառով, ոչ թե ապագան կանխորոշելն ավելորդ է դառնում, այլ ուտոպիական նախագծերն սկսում են վերաբերել կարճաժամկետ ապագային՝ փորձելով երերուն սոցիալական աշխարհում մարդուն տալ որոշակի կողմնորոշիչներ: Սոցիալական կեցության մեջ, ելնելով հետարդիական աշխարհի պահանջներից, սոցիալական նախագծերը, որոնք կառուցարկվում են ճկունության սկզբունքից ելնելով, պետք է լինեն կարճաժամկետ, ըստ այդմ, երբեմնի հարատև սոցիալական նախագծերը գնում են կուլիսներ՝ թողնելով իրենց տեղը կարճատևին⁴⁷:

Հենց այստեղ է պետք ազատվել առանց այդ էլ անորոշ իրականությունից՝ հաստատունություն փնտրելով գրեթե ներկայում հայտնված ապագայում: Ապագայի կանխատեսման, նախագծման ու մոդելավորման, ուտոպիաների ստեղծման նպատակը մեկն է՝ պատկերացում տալ գալիք իրադարձությունների ու վերափոխումների մասին, ինչն այնքան կարևոր է մարդկային կեցությանը լիարժեքություն և աներերություն հաղորդելու համար:

Մարդը քանդակում, վրձնում է իր ապագան՝ հուսալով, որ իր այդ ստեղծագործությունը մի օր իրական գույներ կստանա ու կկենդանանա իրենով, որ ինքը, ուրվագծելով իր ապագան, որոշակի ընթացք կհաղորդի դրան, այնպիսի ընթացք, որի

⁴⁶ **Мкртчян А. Е.**, Хаос как системообразующий механизм самоорганизации социума, Ер., Издательство ЕГУ, 2008, с. 72.

⁴⁷ Տե՛ս **Սողոմոնյան Գ.**, Անհապաղը որպես արդիականության կառուցարկման սոցիոմշակութային ֆենոմեն, էջ 8:

ուղին ինքն է որոշել և երևակայել: Ուտոպիական նախագծերը երազանքների, հույսերի, հավերժության ծով են, որոնք մարդկությանն ուղեկցել են նրա ողջ պատմության ընթացքում՝ անդադրում բանալով հնարավորությունների, հիմնախնդիրների հաղթահարման նոր դռներ: Անորոշությունը երևի թե մարդկային զգացողություններից ամենատհաճն է, և եթե մարդը չզգա որոշարկված ապագայի ներկայությունը, կզրկվի կենսականորեն շատ անհրաժեշտ բանից, այդ պատճառով էլ դրա վրա որոշակի լույս սփռելը գոյութենական կարևորություն ունի ինչպես կոնկրետ մարդու, այնպես էլ հասարակության համար: Անորոշությունը ճգնաժամային երևույթ է, որը հասարակությունը քայքայող և նրա անդամների միջև լարվածություն ստեղծող հզոր գործոն է⁴⁸: Այդ իսկ պատճառով կարևոր է նոր ուտոպիայի ստեղծումը, քանզի պետք է իմանալ, թե ինչ մթության ենք մենք հավատում: Ապագայի մթության լուսավորումը մարդու էկզիստենցյալ իրավունքն է, որը նաև նրան տարբերում է կենդանական աշխարհից: Ապագայի սպասումի հույսը մի ներքին զգացում է. այդ դեռ «չգոյող» իրականությունը խորհրդավոր և, որ ամենակարևորն է, ավելի կատարյալ է թվում նրան: Էական է ձգտել և պահանջել ապագայից առավելագույնը, փնտրել սոցիալական աշխարհը փոխակերպելու և կատարալագործելու նոր ուղիներ և նախագծեր:

Մարդու համար ժամանակն ու տարածությունը նրան սահմանապատենշող երևույթներ են, այդ իսկ պատճառով նա անդադար տհաճություն է զգում իր ներկայից և սեփական իսկությունը փնտրում ապագայում⁴⁹: Չէ՞ որ ինչպես Խ. Բորիսեսի «անանուն մարդը», այնպես էլ մենք. «գոյություն ունենք ժամանակի մեջ, որը հոսում է, բայց ձգտում ենք ապրել այնպես, կարծես թե մենք հավերժ ենք (sub specie aeternitatis)...»⁵⁰: Սրա պատճառն այն է, որ մարդը չի կարողանում ընդունել իր վերջավոր լինելը:

⁴⁸ Տե՛ս **Հարությունյան Էդ.**, Անցումային հասարակությունը որպես տրանսֆորմացիոն գործունեության համակարգ, էջ 208-209:

⁴⁹ **Հարությունյան Էդ.**, Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, էջ 31:

⁵⁰ **Борхес Х. Л.**, Утопия усталого человека, Мистические рассказы, М., АСТ, 2002, // https://royallib.com/book/borhes_horhe/utopiya_ustalogo_cheloveka.html - 20.09.2016.

1.3. Ուտոպիան որպես սոցիալական ճգնաժամի ախտանիշ

Թեև ուտոպիա եզրույթը սովորաբար ներհակ տրամադրություններ է առաջացնում, բայց, ինչպես նշում էր Մ. Էլիադեն, աշխարհում ապրելու համար այն պետք է նախագծել ու հիմնել: Թե ինչպիսին կլինի ապագայի այդ նոր աշխարհը, կախված է անցյալի և ներկայի նկատմամբ վերաբերմունքից, որն էլ, իր հերթին, դառնում է ապագա հասարակության կառուցարկման ուրվագիծ: Այդ տեսակետից ուտոպիան սոցիոմշակութային, գիտական, գրական և փիլիսոփայական այն ստեղծագործություններից մեկն է, որը մարդուն հնարավորություն է ընձեռում իդեալականի դիտանկյունից պատկերացնելու իրեն սպասվող ապագան: Իդեալական հասարակության և հասարակարգի ուտոպիական նախագիծը մարդկանց թույլ է տալիս ստեղծել եղածից արմատապես տարբերվող բարոյական, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական այլ կարգ ու կարգավորվածություն: Ուտոպիստ մտածողները (Պլատոն, Թ.Մոր, Թ.Կամպանելլա և այլք) ոչ թե երազում էին անմիջապես ստեղծել իրենց պատկերացումներին համապատասխան իդեալական հասարակություն, այլ ընդամենն ազդել մարդկանց բանականության և հոգու վրա, նրանց ներշնչել, որ եթե մարդիկ իրենց արարքներում շարժվեն իդեալներով, ապա կարող են ստեղծել ավելի կատարյալ սոցիալական աշխարհ: Այլ կերպ ասած՝ սոցիալական իրականության վրա ուտոպիայի ազդեցությունը ոչ այնքան ուտոպիական նախագծի իրագործումն է, որքան նրա առավել կարևոր գործառույթը՝ սոցիալական երևակայության զարգացման ու զանգվածների ներքին էներգիայի ուղղորդումը: Իսկ դա նշանակում է, որ ուտոպիան մարդկային գիտակցության որոշակի վիճակ է, որի ազդեցության ներքո է մարդը միշտ գտնվում: Եվ, վերջապես, ստեղծելով կատարյալ սոցիալական աշխարհի իրենց պատկերը, ուտոպիստներն իրենք էլ հատուկ սպասումներ չունեին, ինչպես իր ստեղծագործության վերջում գրում է Թ. Մորը. «Ես բարյացակամորեն ընդունում եմ, որ ուտոպիական հանրապետության մեջ կան շատ բաներ, որոնք ես ավելի շատ ցանկանում եմ մեր պետություններում, քան թե սպասում»⁵¹: Այսպիսի մոտեցումը

⁵¹ **Мор Т.**, Утопия. М., Издательство Академии наук СССР, 1953, с. 222.

հատուկ է ուտոպիստներից շատերին: Սոցիալ-քաղաքական կյանքում ուտոպիան ոչ թե ստատիկ վիճակ է, այլ մեթոդ. էական չէ նրա իրագործելի կամ անիրագործելի լինելը, կարևորն այն է՝ արդյոք այն կիրառվո՞ւմ է սոցիալական պրակտիկայում⁵²: Էականն այն է, որ իդեալական երկրի մասին երազողները, որքան էլ, որ չէին գտնում դրա մարմնավորումը ֆիզիկական աշխարհում, միևնույն է, այդ հնարավոր պատկերը նրանց անընդհատ ուղեկցում և անհանգստացնում էր, դրդում գնալ փոփոխությունների և գործողությունների:

Գիտական հեղափոխության և գիտատեխնիկական նվաճումների շնորհիվ ժամանակակից աշխարհում կյանքի են կոչվում երբեմնի ուտոպիական թվացող մի շարք նախագծեր, ինչը փաստում է, որ ժամանակակից աշխարհում գնալով խորանում է գիտության և ուտոպիաների «համագործակցությունը», ուտոպիան գիտությունը հարստացնում է վերգիտական վարկածներով և գաղափարներով, որոնք նպաստում են գիտության զարգացմանն ու առաջընթացին: Այլ կերպ ասած՝ ուտոպիան առաջադրում է գաղափարներ ու նախագծեր, որոնք խթանում են գիտության զարգացումը: Բանն այն է, որ գիտությունը, տեխնիկան, տեղեկատվական համակարգերը, էներգիայի նոր ռեսուրսները ուտոպիական տեսությունները դարձնում են իրատեսական և հնարավոր: Գիտության և ուտոպիական նախագծերի այս «մերձեցումը» նպաստեց իդեալական հասարակարգի մասին պատկերացումները մարդկային ապագայի հետ նույնացնելու գործընթացին, ինչն էլ, իր հերթին, ուտոպիան դարձրեց ապագայի կանխատեսման «յուրատեսակ գիտություն»: Այն, որ ուտոպիայի և իրականության միջև տարածությունը գնալով նվազում է, թվում է, թե դրական երևույթ է, քանի որ դրանով իսկ կյանքը մոտենում է իդեալին: Բայց իրողությունն այն է, որ ոչ թե կյանքն է մոտենում իդեալին, այլ իդեալը՝ կյանքին, ինչը նշանակում է, որ ժամանակակից մարդու իդեալները դարձել են ավելի չափավոր ու երկրային: Այս համատեքստում իդեալի և իրականության պայքարը կարծես վերածվում է անցյալի և ապագայի միջև «հակամարտության»: Պատահական չէ, որ մասնագիտական գրականության մեջ ուտոպիան հաճախ բնութագրվում է որպես

⁵² Տե՛ս **Suvín D.**, *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and theory of a Literary Genre*, New Haven, Yale University Press, 1979, էջ 9:

օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող, բայց դեռ չիրականացված իրականություն: Պետք է նկատել, սակայն, որ ուտպիայում ապագան ոչ թե իրականության անմիջական շարունակությունն է, այլ դրա այլընտրանքը: Հետևաբար, ուտոպիայի մեջ պատմական հիշողությունն ու ավանդույթներն այնքան էլ մեծ տեղ չունեն, քանի որ նոր հասարակությունը եղածի այլընտրանքն է, որտեղ կյանքն այլ է. պատմությունը դրա համար ընդամենը վատ անցյալ է:

Թեև ուտոպիական նախագծերն այլընտրանքային են և միշտ չէ, որ ամբողջապես իրականացվում են, բայց կարող են մեծ ազդեցություն ունենալ սոցիալ-պատմական գործընթացների վրա: Ինչպես նշում է Կ.Մանհեյմը. «Ուտոպիաներ են կեցության նկատմամբ այնկողմանի բոլոր պատկերացումները, որոնք երբևէ սոցիալ-պատմական կեցության վրա վերափոխող ազդեցություն են ունեցել»⁵³: Դեռ նոր ձևավորված ուտոպիական գաղափարները, որոնք այսօր մեզ համար շատ սովորական են դարձել, սկզբնապես ժամանակակիցներին թվում էին անիրական: Ուտոպիայի լավագույն արդյունքը նոր հնարավորություններ բացահայտելն ու դրանք մարդկությանը հասանելի դարձնելն է: Առկա սոցիալական կարգ ու կարգավորվածությունից դուրս գալը սովորաբար դժվար և երկարատև գործընթաց է, և հաճախ թվում է անիրագործելի: Պետք է նշել, սակայն, որ նման ընկալումը բնորոշ է միայն որոշակի սոցիալական կարգին: Այլ սոցիալական տարածության համար դրանք կարող են բավականին կենսունակ լինել: Որպեսզի նորարարական գաղափարները գնահատվեն ըստ արժանվույն, նախ պետք է ընկալվի և գիտակցվի, որ սոցիալական կարգերը բազմազան են ու տարբերվում են միմյանցից: Եթե «ուտոպիան» չընդունենք զուտ որպես ստեղծագործություն, որում վերջնականորեն շեշտադրված են նոր հասարակության բոլոր մանրուքներն ու ավարտուն վիճակը, հասկանանք այնտեղ ի հայտ եկած և դեպի ապագան նայող այլակերտ մոտեցումներն ու ուտոպիական գիտակցության փայլատակումները, ապա կունենանք ապագայի մասին տեսություն, որում առաջարկվող միտումները բավականին իրատեսական են, իսկ ճիշտ յուրացման դեպքում՝ գործուն: Ըստ Բ. Ռասելի՝ յուրաքանչյուր ուտոպիա կյանքի է կոչում իր ստեղծողի իդեալները, որոնք երևան են հանում այն հակասությունները, որ առկա են

⁵³ Мангейм К., նշվ. աշխ., с.174.

մարդու ունեցածի և բաղձալի միջև, և դա մարդուն, հասարակությանը դրդում է գործողության, դառնում մշակույթի որևէ երևույթի զարգացման վեկտոր⁵⁴:

Պետք է ընդունել, որ դարերի ընթացքում ինչպես ուտոպիանները, այնպես էլ այդ երևույթի ընկալումներն անընդհատ փոփոխվել են: Նախնական շրջանում ուտոպիաներն ավարտուն հասարակարգի մասին գեղարվեստական երևակայության արդյունքում ծնված «վեպեր» էր, որոնցում ներկայացված էր իդեալական հասարակության մոդել, որը չունեի իրատեսական հիմքեր: Բայց հետագայում՝ սկսած 18-րդ դարից, ուտոպիան աստիճանաբար սկսեց ձեռքագատվել գեղարվեստական երևակայության կապանքներից և դարձավ կենսական հնարավորությունների բացահայտման միջոց, ձեռք բերեց այնպիսի բնութագրիչ գծեր, որոնք թույլ են տալիս այն համարել ապագային միտված սոցիալական նախագիծ, ինչի շնորհիվ հիմնովին փոխվում են ուտոպիայի դերի վերաբերյալ պատկերացումները: Կարելի է ասել, որ ուտոպիական ստեղծագործությունները գրքեր են ներկայի մասին, կարծես, սակայն վաղվա դիտանկյունից. ուտոպիան առկա հարցերին պատասխանելու փորձ է ապագայի անունից: Այն նաև արտացոլում է մարդկության լավագույն և ամենաանհավանական հույսերն ու իղձերը: Ի տարբերություն Թ. Մորի, Թ. Կամպանելայի և դասական ուտոպիզմի մյուս հեղինակների ուտոպիական հայացքների՝ ժամանակակից ուտոպիական նախագծերն ավելի շատ նման են ազատական կամ սոցիալական հասարակության կոնստրուկցիաների՝ իրենց առավելությունները հիմնավորող պրոպագանդիստական հնարքներով: Կարելի է ասել, որ Նոր ժամանակներից սկսած, երբ արագացավ կյանքի փոփոխությունների ընթացքը և ընդլայնվեցին մարդկանց տնտեսական, քաղաքական ու սոցիալական ազատության շրջանակները, սկսեց նվազել նաև ուտոպիական երևակայությունն ու երբեմնի շատ ու շատ ուտոպիական պատկերացումներ դարձան իրականություն: Այս ժամանակակաշրջանը կարելի է անվանել սոցիալական իրականություն և ուտոպիայի մերձեցման փուլ: Բավական է նկատել, որ սոցիալական ուտոպիայի երկու հիմնական մոդելները

⁵⁴Տե՛ս **Рассел Б.**, История западной философии: в 3 кн., кн.1, Новосибирск, Изд. Новосиб. университета, 2001, էջ 67:

(սոցիալիզմի և ազատականության) ժամանակակից քաղաքակրթության էությունը բնութագրող գործոններ են:

Որոշ իմաստով պատմաբաններն ավելի շատ են թյուր տեղեկատվություն հաղորդել անցյալի մասին, քան ուտոպիստները՝ ապագայի: Դա նկատելի է գրեթե բոլոր երկրների պատմության մեջ: Ուտոպիան սոցիալ-տնտեսական և իրավական գաղափարների ուրույն լաբորատորիա է, որից հաճախ օգտվում են օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները: Ցանկացած պարագայում, լինի դա ուտոպիա, սոցիալական տեսություն թե նորարարական գաղափար, միևնույն է, այն չի կարելի միանշանակորեն համարել լավ կամ վատ: Նրա որակական որակիտությունը պայմանավորված է շրջանառման ժամանակից ու ձևից: Հետաքրքրական է այն համեմատությունը, որ օրինակ՝ աստղագիտության ոլորտում արված բացահայտումներն ու զարգացումը չեն ազդում մոլորակների շարժման վրա, իսկ սոցիալական գաղափարները, տեսությունները ունեն կոնկրետ ազդեցություն սոցիալական կյանքի վրա⁵⁵:

«Ուտոպիստը մտածում է «կամ-կամ» տարբերակով, նա ոչ թե փորձում է փոխել հասարակական հարաբերությունները, այլ՝ վատը փոխել լավով: Նա քանդում է իդեալի և իրականության միջև կամուրջները, մինչև դրանց կառուցումը. մոմի տիրապետության ժամանակաշրջանում մտածում է համընդհանուր էլեկտրականացման մասին, և ոչ թե ուրիշների նման ստեղծում է նավթավառ»⁵⁶: Այսինքն՝ բարեփոխումներ կատարող մարդն ու ուտոպիստը միմյանցից տարբերվում են նրանով, որ առաջինները նորն ստեղծելու փոխարեն փորձում են ուղղել գոյություն ունեցող աշխարհը:

Սոցիալական ուտոպիայի արմատները հասնում են մինչև հնագույն ժամանակներ, դրանք արդեն իսկ առկա են մարդկության «ոսկեդարի» անուրջներում, ուստի որոշ գիտնականներ այն համարում են հնագույն և հիմնարար առասպելներից մեկը: Ինչ-որ իմաստով կարելի է ասել, որ ուտոպիայի էությունական հիմքերն արմատավորված են մարդկային բնության մեջ և բխում են կոլեկտիվ անգիտակցականից, որի պարունակությունն այն արխետիպերն են, որոնց էությունն

⁵⁵ Տե՛ս **Штомпка П.**, Социология социальных изменений, М., «Аспект-Пресс», 1996, էջ 9:

⁵⁶ **Шацкий Е.**, նշվ. աշխ., с. 33.

արտահայտվում է ոչ իդեալական կեցությունից դուրս գալու ու կատարյալ աշխարհ ստեղծելու ձգտմամբ: Հավանաբար հենց այդ մղումն էլ եղել է ուտոպիական նախագծեր կառուցելու ներքին խթանը: Սոցիալական իդեալներին ձգտելն ուտոպիայի տարբերակիչ և ամենակարևոր գիծն է. հավասարությունը, սոցիալական արդարությունը, ազատությունը, բանականության գերիշխանությունը, հասարակական և քաղաքական հարաբերությունների հորիզոնական կառուցարկումն այնպիսի իդեալներ են, որոնք արտահայտված են հումանիզմի, լուսավորականության, ժողովրդավարության, ազատականության, քաղաքացիական հասարակության և այլ ուտոպիական-սոցիալական նախագծերում: Համաշխարհային պատմության մեջ կարելի է մատնանշել բազմաթիվ օրինակներ, երբ իդեալի կորստի հետ մեկտեղ անկում է ապրում նաև հասարակությունը: Մի բան ակնհայտ է՝ ուտոպիան հասարակության կենսունակության յուրատեսակ ցուցանիշ է և վկայում է այն մասին, որ հասարակությունը փորձում է վերականգնել սոցիումի պիտոյական վիճակը, կառուցել ամբողջական հասարակական նոր համակարգ, որը պետք է ունենա իր օրենքներն ու առաջընթացի ուրույն ծրագիրը: Դա մի փոքր հեռուն նայելու, հասարական բացերը հասկանալու խթան է, և կոչված է հուշելու, որ դրանք կան և կարելի է բուժման ուղիներ գտնել:

Մ. Վեբերը, իր «իդեալական տիպը», որը վերցվում է իրականությունից՝ այն որոշակիորեն շեղելով, ձևախեղելով՝ ուտոպիա համարելով գտնում էր, որ այդ տեսանկյունից ուտոպիան պետք է ընդունել որպես մեր իրականության ճանաչման մեթոդ, օբյեկտի մտային կառուցվածք ունեցող մոդել: Այդ մոդելի միջոցով, այսինքն՝ ուտոպիայի շնորհիվ, հնարավոր է բացահայտել, թե որքանով է իրականությունը հեռացած, շեղված «ինչպիսին լինելուց» և թե մեր իրական կյանքում այդ հեռացվածության իրական պատճառները որոնք են⁵⁷: Իսկ երևույթի արժևորման համար նմանատիպ մեթոդը կարող է անհրաժեշտություն լինել:

Սոցիալական ուտոպիաները սովորաբար ի հայտ են գալիս և տարածվում սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամերի կամ պատմության այնպիսի փուլերում, երբ իրար են

⁵⁷ См. **Вебер М.**, Объективности социально-научного и социально-политического познания // Избранные произведения: пер. с нем., сост., общ. ред. Давыдова Ю. Н., М., Прогресс, 1990, էջ 388 -398:

խաչվում երկու տարբեր դարաշրջաններ, մշակույթներ ու կրոններ, երբ հասարակությունը հայտնվում է տարբեր շրջափուլերի, կենսաձևերի խառնարանում՝ կորցնելով իրեն հատուկ բնականությունը, ավանդույթները, անձեռնմխելիության զգացումը, այսինքն՝ հասարակության համար անցումային այն փուլերում, երբ դեռ նախկինը գործում է, իսկ նորը վերջնականապես հաստատված չէ⁵⁸: Անցումային այդպիսի հասարակություններում վերակերտման են ենթարկվում պետական և քաղաքական համակարգերը, տնտեսական ոլորտը, հասարակության սոցիալական կառուցվածքը, արժեհամակարգը և այլն⁵⁹: Ուտոպիան չափորոշիչներից մեկն է, որն ահազանագում է խորը խնդիրների առկայության մասին, ուստի մասնագիտական գրականության մեջ հաճախ բնութագրվում է որպես հասարակական կարգի ճգնաժամի ախտանիշ: Պատահական չէ, որ ուտոպիական գիտակցությունն առավել ակտիվանում է սահմանային, ճգնաժամային իրադրություններում և կարծես հետ է մղվում, երբ սոցիալական իրականությունը գտնվում է անխռով և աներեր վիճակում: Բեկումնային փուլերում հասարակության հայացքն ինքնըստինքյան սևեռվում է դեպի սեփական կեցության հիմքերը, տեղի է ունենում դրանց վերարժևորում և վերաիմաստավորում: Այս գործընթացի կարևոր բաղադրատարրն ուտոպիական գիտակցությունն է: Նմանօրինակ դրություններն ստիպում են մտորել հասարակական կարգի իդեալական վիճակի մասին. ուտոպիայի ստեղծման հիմնակետ է դառնում տվյալ սոցիումի այդժամյա վիճակը: Սոցիալական աղետների ժամանակ մարդիկ անհավատալի շրջադարձերի հույսով և սպասումով ձգտում են ստեղծել նորը. դա ինքնատիպ փախուստ է անցանկալի իրականությունից: Դրանք պատմության այն փուլերն են, երբ առաջանում է մեծ, արմատական վերափոխումների անհրաժեշտություն:

Ուտոպիան մի կողմից հուսահատության արտահայտություն է, իսկ մյուս կողմից՝ հույսի. այն ի սկզբանե ունի սոցիալական ակտիվության, կոնկրետ գործողությունների դրդման միտում: Ստեղծված քաոսից, տարերայնությունից, որոնք տիպիկ են գրեթե բոլոր հասարակություններին, փախուստը հուսահատության արդյունք է, դա

⁵⁸ Տե՛ս **Гегге Г.**, Избранное, Художественная литература, М., 1977, էջ 56:

⁵⁹ Տե՛ս **Հարությունյան Էդ.**, Անցումային հասարակությունը որպես տրանսֆորմացիոն գործունեության համակարգ, էջ 18:

ախտանիշ է, որը գուժում է, որ ինչ-որ բան այն չէ, պետք են անհապաղ փոփոխություններ, առանց որոնց հասարակությունը չի կարող երկար շարունակել իր կենսագործունեությունը: Օգտվելով ուտոպիայի առաջարկած լայնարձակ մտային դաշտից ու նոր աշխարհից՝ մարդը գործում և կառուցարկում է իդեալականին ձգտող սոցիալական աշխարհ: Ուտոպիական գիտակցությունը ներթափանցում է հասարակական կյանքի բոլոր մանրուքների խորքերը, քանզի այն նպատակ ունի ստեղծելու նոր կառույց՝ նոր հիմնասյուններով:

Ուտոպիային ծնունդ տվող հիմքերից է շրջապատող աշխարհի և մարդու գիտակցության միջև առկա անհամատեղելիությունը: Երբ այդ գիտակցությունն այլևս չի ընկալում տեղի ունեցող իրադարձությունների ու փոխակերպումների տրամաբանությունը, ինչպես նաև կարևորությունն ու օգտակարությունը, առաջանում է այլ կերպ գործելու, տարերային ու անըմբռնելի իրերի կարգը փոխելու և քանդելու պահանջ: Ուտոպիան մարդկային գիտակցության մեջ արմատավորվում է այն պահից սկսած, երբ խորխորատ է գոյանում գոյող աշխարհի և հնարավոր երևակայական աշխարհների միջև: Ուտոպիական երևակայության էներգիայի աղբյուրը գործող հասարակարգի թերությունների, հակասությունների և անկատարության քննադատությունն է: Այդ ակունքը գրեթե անսպառ է, քանի որ բոլոր ժամանակներում էլ հասարակական կարգը չի համապատասխանում մարդկանց ցանկություններին ու իդեալներին:

Այս տեսակետից պատմությունը բացեիքաց ի ցույց է դնում ուտոպիական մտքի վերելքի և հասարակական-քաղաքական կարգի ճգնաժամերի աղերսները: Այդպիսի դեպքերում հեղափոխական փորձեր կատարողների համար ուտոպիան շատ հաճախ վերածվում է նաև գաղափարական գործիքի: Այսինքն՝ արտահայտելով որոշակի շահեր՝ ուտոպիան երբեմն դառնում է քաղաքական պայքարի ձև, միաձուլվում սոցիալ-քաղաքական խմորումներին և դրանց հաղորդում որոշակի ուղղվածություն:

Եթե այս ամենը մի պահ բերենք պրակտիկ դաշտ և ամենապարզունակ կերպով փորձենք հասկանալ ուտոպիայի՝ որպես գործուն սոցիալական նախագծի ստեղծման պատճառները, ապա կտեսնենք, որ անգամ սովորական քաղաքացին ունի ուտոպիական մտածողություն և սեփական հասարակության անկատարության մասին

որոշակի պատկերացում: Իսկ, եթե կա անկատարություն, ուրեմն այն պետք է կատարելագործել, որի համար անհրաժեշտ է որոշակի նախագիծ ունենալ, որը կառաջադրի ուղիներ և վերջնականատակ, ինչի շնորհիվ ունենալու ենք նոր, բայց մեր հասարակությանը նման հասարակություն, սակայն առանց նախկին բացթողումների և թերությունների: Օրինակ՝ առողջապահության ոլորտի բարեփոխումը կլինի, եթե այսօր կա հիվանդություն, իսկ վաղը դա հաղթահարված լինի, կամ հանցագործությունների թիվը շատ է, բայց հաջորդ քայլին կքչանա և այդպես շարունակ: Եվ հենց կոնկրետ խնդիրների լուծմամբ է ձևավորվում նոր և առողջ հասարակություն: Եթե ետ նայենք պատմության մութ միջանցքներով, ապա կարելի է նույն հարցադրումն անել այն դեպքում, երբ օրինակ, մի ստրուկ երևակայում էր ապագայի մի հասարակություն, որտեղ անհետացած կլինեին ստրկությունը: Ճիշտ է այդ՝ ինչ-որ առումով ռոմանտիկ ստրուկը, չէր պատկերացնում, որ այդուհետ էլ կծագեն նորանոր խնդիրներ, երբեմն իր ունեցածից էլ ավելի ահավորները, բայց դա չէ էական, այլ այն, որ ստրկությունը ոչնչացվեց մեծամասամբ հենց այդ ռոմանտիկ ստրուկի շնորհիվ նաև:

Ռ. Լեվիտասը կարծում է, որ ուտոպիան սոցիալական վերլուծություն կատարելու մի մեթոդ է, որը, նրա խոսքերով ասած, հիմնվում է «ցանկության ուսուցման» և աշխարհի փոխակերպման վրա⁶⁰: Ապագայում աշխարհի ինչպիսին լինելը բավականաչափ կախված է մեր մոտեցումից, թե ինչպես ենք մենք այն պատկերացնում, այդպիսին էլ այն կլինի, եթե մենք վատ, որակապես թույլ և առանց համարձակության ենք այն երևակայում, ապա ներկայից գրեթե չի տարբերվի մեր ապագան: Այս դիտանկյունից ուտոպիան լավագույն հասարակությունը չէ և ոչ էլ դրա ցանկությունը, այլ այն ցանկանալու կարողությունը, այսպես ասած ճիշտ ցանկանալու տաղանդը, որը բոլորին չէ, որ տրված է. ինչպես ստեղծագործողի հանճարը, այնպես էլ ցանկություն կերտելն ու առհասարակ ի զորու լինել ինչ-որ բան ցանկանալ, քչերի մենաշնորհն է⁶¹:

⁶⁰ Տե՛ս **Levitas R.**, The Concept of Utopia. Syracuse, New York, Syracuse University Press, 1990, էջ 7:

⁶¹ Տե՛ս **Jameson F.**, Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fiction. New York, Verso, 2005, էջ 431:

«Սեփական պատահականության մեր պարզորոշ զգացողությունը մեզ պետք է հանգեցնի այն գիտակցմանը, որ ինչպես ճշմարտությունը, այնպես էլ մենք և մեր հասարակությունը ևս ստեղծված ենք, այլ ոչ թե «բացահայտված»⁶²: Հենց այսպիսի ընկալումը թույլ կտա տեսնելու այն հեռանկարը, որը կարող է և պետք է ունենա հասարակությունը, եթե ստեղծի իր միջավայրը և ոչ թե փնտրի իրենից դուրս:

Սոցիալական տեսություններն ու գաղափարները գրեթե միշտ ազդում են սոցիալական գործընթացների վրա և որոշարկում դրանց հետագա ուղին: Այդպիսի սոցիալական տեսություններից է ուտոպիան, որն ինքնատիպ դեր է կատարում ճգնաժամային իրավիճակներում: Էականն այն է, որ եղած պայմաններից ծնվեն նոր գաղափարներ ու պատկերացումներ, և հետևաբար՝ նոր կենսական պայմաններ: Բանն այն է, որ սոցիալական ծանր իրավիճակներում տեղի են ունենում ավանդական հասարակական կապերի խզում, խաթարվում են սոցիալական կեցության հիմքերը, առաջանում է անհեռանկարայնության սուր զգացում, և արդյունքում աշխուժանում է ուտոպիական գիտակցությունը: Ելնելով այն բանից, թե հասարակական կարգի որ ոլորտն է ավելի վատթար վիճակում, տարբեր ժամանակահատվածներում հենց այդ ոլորտն է դառնում ուտոպիայի հիմնաքար (ոմանք անհրաժեշտ են համարում հիմնովին վերափոխել տնտեսական ոլորտը, մյուսները՝ քաղաքականը և այլն): Այսինքն՝ ուտոպիայի յուրաքանչյուր դրսևորում ածանցյալ է պատմական զարգացման կոնկրետ փուլից և սոցիալական տվյալ շերտի առջև դրված խնդիրներից: Ճիշտ է, ուտոպիական գաղափարներ առաջադրողներն անհատ մտածողներ են, բայց դրանք ընդհանուր տրամադրվածության արդյունք են և համապատասխանում են «սոցիալական պատվիրատուի» ձգտումներին: Ինչպես նշում է Կ. Մանհեյմը, ուտոպիայի և կեցության միջև կա որոշակի դիալեկտիկական կապ, և յուրաքանչյուր կեցություն ձևավորում է տվյալ սոցիումի գաղափարական և հոգևոր պարունակությունը: Կեցությունը ծնում է ուտոպիաներ, որոնք քանդում են իրականության հիմքերն ու ձևավորում առավել կատարյալ իրականության նոր նախագիծ⁶³:

⁶² Guignon Ch., Hiley D.R., Richard Rorty, New York, Cambridge University Press, 2003, p. 24.

⁶³ Ст'е Манигейм К., նշվ. աշխ., էջ 170:

Իմաստավորելով առկա կեցության անկատարության պատճառները՝ ուտոպիական նախագծերի հեղինակները փորձում են դուրս գալով իրենց ժամանակներից՝ շրջել պատմության ուղեծիրը: Այս իմաստով ուտոպիան առկա սոցիալական կարգի ու կարգավորվածության քննադատության մի յուրահատուկ միջոց է, որն անցյալի անդրադարձի օգնությամբ փորձում է ուղղել պատմության սխալները: Ուտոպիան նաև աշխարհը նորովի բացատրելու այնպիսի եղանակ է, որը հնարավորություն է տալիս ուրվագծելու վերափոխված ապագայի ինչ-ինչ հեռանկարներ: Ստեղծվելով կոնկրետ մտածողների կողմից և արտահայտելով սոցիալական կեցության մեջ եղած միտումները՝ արդեն շրջանառության մեջ դրված այդ գաղափարներն աստիճանաբար վերաճում են հասարակական գիտակցության, դառնում զանգվածների սեփականությունը՝ ձեռք բերելով կեցությունը վերափոխելու գործունեական ներունակություն:

Ապագայի մոդելավորման ուտոպիական նախագծերն օժտված են որոշակի ներքին վտանգներով, քանի որ դրանք երբեմն հրահրվում են իշխող վերնախավի կողմից, ովքեր, լինելով քաղաքական բեմահարթակի հիմնական խաղացողներ, փորձում են իրենց քաղաքական շահերին համապատասխան սոցիալական կարգ ու կարգավորման եղանակ մոդելավորել: Բացի դրանից, ուտոպիաները վտանգավոր են դառնում հատկապես այն ժամանակ, երբ հայտնվում է մեկը, ով հաստատակամորեն հայտարարում է, թե ինչպիսի հասարակարգ է պետք ստեղծել և ինչպես մարդկանց երջանկացնել: Պատկերավոր ասած՝ ուտոպիան մարդկային գիտակցության որոշակի հիվանդություն է, որն իր ստեղծողի տեսանկյունից համարվում է «մարդկային հիվանդությունների» գլխավոր դարմանը:

Այս կամ այն դարաշրջանում ծագած ուտոպիաների ուսումնասիրությունները վկայում են, որ պատմության թատերաբեմում դրանց հայտնվելը որոշակի օրինաչափություն է. օրինակ՝ Պլատոնի «Պետությունը» ի հայտ եկավ Աթենքի պարտության տարիներին՝ Ժողովրդավարության անկման փուլում, երբ հասարակական հակասությունները խիստ սրված էին: Թ. Մորը քննադատում էր իրեն չբավարարող անգլիական իրականությունը՝ փորձելով ի ցույց դնել պետության անկման պատճառները և համոզել, որ կարող է գոյություն ունենալ միանգամայն այլ

հիմքերի վրա կառուցված հասարակական կարգ: Նա շեշտադրում էր ֆեոդալական հասարակության վատ կողմերը, արիստոկրատիայի, հոգևորականության չարաշահումները, բարձր խավի ծայրահեղ ճոխությունների ձգտումն ու աշխատավորների շահերի ոտնահարումը⁶⁴: Իսկ Թ. Կամպանելլան իր ուտոպիան ստեղծեց Կալաբրիայում ծագած գյուղացիական ըմբոստությանն ի պատասխան, որոնց ծայրահեղ ծանր վիճակը հուզել էր նրան, ուստի կառուցարկեց աստվածապետական մոդելի հասարակություն: Ա. Սեն - Սիմոնի, Շ.Ֆուրիեի և Ռ. Օուենի ժամանակաշրջանի սոցիալական սահմանային իրավիճակն իր դրսևորումը գտավ նրանց նախաբացահայտումներում, որոնք ընդլայնում էին սոցիալական և տնտեսական դաշտում տեսունակությունը: Ֆ. Էնգելսի գնահատությամբ. «Նրանք կարծում էին, որ սոցիալիզմը գերագույն ճշմարտության, բանականության և արդարության գագաթնակետն է, պետք է միայն դրան դրսևորվելու հնարավորություն տալ, և այն կգրավի աշխարհը, և, քանի որ բացարձակ ճշմարտությունը կախված չէ ժամանակից, տարածությունից և մարդկության պատմական զարգացումից, ապա թե որտեղ այն կբացահայտվի, ընդամենը պատահականության արդյունք է»⁶⁵ : Հենց այդ շրջանից սկսած՝ ուտոպիաները դարձան սոցիալ-քաղաքական նախագծեր, որոնք միտում ունեին փոխակերպելու գոյություն ունեցող պայմանները, այսինքն՝ ուտոպիան վերածվում էր գործնական տեսության: Այդ նախագծերը վերաբերում էին սոցիալական կյանքի կազմակերպման առաջիկա խնդիրներին, և այդ իմաստով դրանք ոչ թե հեռահար նպատակներ հետապնդող վերացական մտակառույցներ էին, այլ առնչվում էին տվյալ ժամանակներում գործող ու գործառող պետության կատարելագործման խնդիրներին: Իսկ դա նշանակում է, որ ուտոպիաները դառնում են սոցիալ-քաղաքական դաշտում առկա ապագա ճգնաժամի ախտանիշներ: Փաստորեն սոցիալիստ-ուտոպիստների գաղափարները վերաբերում էին այդ շրջանի կենսապայմանների փոփոխությանը և բխում հասարակության պահանջներից:

⁶⁴ Ст' у **Мирумян К.**, նշվ.աշխ., էջ 382:

⁶⁵ **Энгельс Ф.**, Развитие социализма от утопии к науке, Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Изд. 2-е, т.19, М., Политиздат, 1961,с.201.

Հաշվի առնելով վերը նշվածը՝ կարելի է փաստել, որ սոցիալական ուտոպիաների ծնավորման շարժառիթ կարող են դառնալ հասարակական կյանքի հետզհետե սրվող հակասություններն ու կոնֆլիկտները, որոնք առկա լարվածությունը հաղթահարելու կամ առնվազն նվազեցնելու կարիք ունեն: Այս պարագայում առաջանում է անհեռանկարայնության և անորոշության զգացում, որը վախ է ներշնչում սպասվող ապագայի նկատմամբ: Ուտոպիաներում կառուցարկվում են այնպիսի մոդելներ, որոնք հասարակությանը ետ են պահում այդօրինակ ներքին խռովություններից: Ուտոպիական նախագծերը երևան են հանում փրկության նոր մեթոդներ՝ հնարավորություն տալով ավելի խորն ըմբռնելու սոցիալական իրականությունն ու դրա հնարավոր կառուցարկաման եղանակները: Առանց ներկա կենսակառույցի քննադատությունը ներկայացնող ուտոպիայի՝ հասարակությունը կորցնում է այլընտրանքները տեսնելու, այլ աշխարհակարգ երևակայելու և լավը ցանկալու ունակությունը⁶⁶:

Անհուսության ու անելանելիության զգացողությունը, ինչպես նկատում է Ս. Կիերկեգորը, բոլորի համար է: «Ոչ ոք զերծ չէ հուսահատությունից. չկա մեկը, ում ներսում, խորքերում անհանգստությունը, տագնապը, աններդաշնակությունն ու վախն ինչ-որ բանի հանդեպ, որի մասին անգամ ինքը չի խիզախում իմանալ, բույն դրած չլինի՝ ինչ-որ արտաքին բանի կամ ինքն իր հանդեպ վախը»⁶⁷: Ուտոպիայի համար այսպիսի հուսահատական հոգեվիճակը էկզիստենցիալ հիմքն է, որից նա պարզապես փորձում է դուրս պրծնել, հաստատել կենսական այլ ոճ կամ քանդել իրեն սահմանափակող բոլոր ցանկապատերը:

Ինչպես արդեն նշվեց, ուտոպիական նախագծերի ստեղծման կարևոր պատճառ կարող է լինեն քաղաքական ու տնտեսական տևական անկայունությունը, որի պատճառները բազմաթիվ են և ունեն տարբեր սկզբնաղբյուրներ: Ինստիտուցիոնալ ճգնաժամը գործող սոցիալական ինստիտուտների կատարած գործառույթների

⁶⁶ Տե՛ս **Jacoby R.**, *The End of Utopia: Politics and Culture in an Age of Apathy*, New York, Basic Books, 1999, էջ 236:

⁶⁷ **Кьеркегор С.**, *Страх и трепет*, М., Республика, 1993. с. 262.

խեղաթյուրման հետևանքն է⁶⁸: Այդպիսի պատճառներից են պետությանը վերապահված գործառույթների թուլացումը, հասարակական կյանքի պառակտվածությունը, անպաշտպանվածության զգացումը, սոցիալական ըմբոստությունները և այլն: Ուտոպիաների համար պարարտ հող են դառնում ինչպես աղքատությունը, անարդարությունը, այնպես էլ տառապանքը, էկզիստենցիալ իրավիճակներն ու ապրումները: Էկզիստենցիալ լարվածության հետևանքով մարդիկ հայտնվում են կյանքի իմաստի որոնումների թատերաբեմում, քանի որ գոյատևման նյութական պայմաններից զատ՝ նրանք ունեն նաև երջանիկ և ներդաշնակ ապրելու ցանկություն: այդ պահանջմունքը բավարարելու նպատակով ուտոպիական նախագծերում ուրվագծվում է այնպիսի կենսաշխարհ, որն ավելի համահունչ է մարդու սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու հոգևոր իդեալներին: Հասարակական կյանքի անկայուն վիճակը խաթարում է մարդու՝ անխռով, հանգիստ կյանք կազմակերպելու գործընթացը, նրան հարկադրաբար ներքաշում է գոյատևման պայքարի մեջ, ինչը, բնականաբար, անհատին հնարավորություն չի տալիս գործուն քաղաքական մասնակցություն ունենալու պետության ներքին կյանքը կազմակերպելու գործընթացներին: Այս առնչությամբ, հավանաբար, գոյատևման խնդիրներով ծանրաբեռնված հայոց սոցիումը ևս ինչ-ինչ ուտոպիաների կարիք ունի, որոնք վերափոխիչ ազդեցություն կթողնեն մարդկանց գիտակցության և գործողությունների շարժառիթների վրա: Առավել ևս, որ ուտոպիաների ձևավորման վերոնշյալ պատճառների համալիրը հայ իրականության մեջ ոչ միայն առկա է, այլև տևական ժամանակ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները կաթվածահար է արել: Կենսունակ և հզոր այլընտրանքային զարգացման մի նոր նախագծի (ուտոպիայի) առաջադրումը հնարավորություններ կստեղծի, որպեսզի անցումային փուլի դժվարությունները դեռ չհաղթահարած հայ հասարակությունը գտնի իր առջև ծառացած մարտահրավերները լուծելու արդյունավետ եղանակ: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է ազգային կենսաձևը «մաքրել» արտաքին ներթափանցումներից, քանի որ միայն ազգային համակեցության և հոգեկերտվածքի շրջանակներում են

⁶⁸ Տե՛ս **Դեմիրճյան Մ.**, Ժամանակակից ինստիտուցիոնալ ճգնաժամերի պատճառները, օրինաչափություններն ու հետևանքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №3 (24), Եր., 2017, էջ 24:

ծնավորվում ազգային ուտոպիաները: Մանավանդ, որ սոցիալ-քաղաքական դաշտում հեռանկարներ չկերտող հայն իր կյանքն ստիպված կառուցարկում է պետությունից դուրս, անձնական, անհատական ոլորտում: Բայց անձնական կյանքի շրջանակներում նույնքան անձնական ուտոպիաներով ապրող, ներկայի լուսանցքային վիճակները գնահատող և դրանք ի ցույց դնող անհատի ետևից քչերը կգնան և կկիսեն նրա գիտակցության փայլատակումներն ու մտորումները: Ավելին, դրանք չեն դառնա ազգինը և հետևապես չեն ազդի սոցիալական աշխարհի վերակերտման վրա: «Նոր աշխարհ» արարելու հայկական ունակության բանալին մշակույթն է: Այն անհավանականի և անհնարինի փնտրտուքի դաշտն է: Ազգի «փրկության» և «հայտնության» իմաստը՝ ճակատագրի սահմանափակումների հաղթահարումը, իրագործվում է՝ բնական - կենսաբանական աշխարհից «մշակույթի աշխարհ» տեղափոխվելով»⁶⁹:

Որպես ինքնակազմակերպվող համակարգ՝ հասարակության զարգացումն այլընտրանքային է և չի կարող խուսափել ուտոպիաներից: Ուտոպիան «սոցիալական երևակայությունը» վերաձևակերպելու քայլ է, որի օգնությամբ տվյալ հասարակությունը կարծես նախապատրաստվում է նոր վերափոխումների: Ուտոպիական նախագիծը սոցիալ-քաղաքական դաշտում իրականացվող ռիսկային փորձ է, որը, օրինակ, կոմունիստների կողմից գրեթե վերջնագծին հասավ: Կոմունիզմը պատմական պատահականություն կամ որոշակի իրադարձությունների հետևանք չէր. այն սկզբում քմահաճություն էր և պառակտման արդյունք, իսկ վերջում դարձավ ճակատագրական⁷⁰: Այդ փորձերն իրենց ետևից տանում են մարդկանց հոծ բազմություններ, որոնց շնորհիվ գոնե հնարավոր է սոցիալ-քաղաքական այդ անկայուն դաշտում թեկուզ չնչին, բայց առաջընթացի հույս ներշնչել և ապացուցել, որ պետք են անհապաղ փոխակերպումներ: Որպեսզի ուտոպիան սոցիալ-քաղաքական դաշտում առավել արդյունավետ լինի, սոցիալական իրատեսական նախագծումը պետք է համադրվի ուտոպիական մտածողության վառ էներգիայի հետ⁷¹:

⁶⁹ **Հարությունյան Էդ.**, «Էթնոմշակութային ապաստարանը» որպես գոյատևման գեղագիտական նախագիծ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 132.4, 2010, 11:

⁷⁰ Տե՛ս **Аннса Ф.**, նշվ.աշխ., էջ 326:

⁷¹ Տե՛ս **Harvey D.**, Spaces of hope, Berkeley, University of California Press, 2000, էջ 293:

Ուտոպիան անհրաժեշտ է որպես սոցիալական ձևակերտվածք, որն ի ցույց է դնում պատմության այլընտրանքային ուղիներն ու սոցիալական ստեղծագործականության հնարավորությունը: Նրա կենսունակության գրավականը սոցիալական ճշմարտության, արդարության և բարիքի հաստատման ուղիների անհատնում փնտրտուքն է: Կատարելագործման մարդկային ցանկությունները անսպառ են ու անսահման: Այս տեսանկյունից, ուտոպիստական երևակայության աղբյուրը նաև մարդու մետաֆիզիկական բացարձակ պահանջմունքներն են (Բարիք, Օրենք, Աստված, Բանականություն և այլն): Այդ երևույթը ճիշտ գնահատելու և խորքային պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է այն ուսումնասիրել սոցիալականության փոփոխման համատեքստում, և ոչ երբեք դրանից կտրված ու առանձնացված: Այլընտրանքային նախագծերի և գաղափարների կարևորությունը անգնահատելի է սոցիալ-քաղաքական փոխակերպումների համար: «Այլընտրանքային գաղափարների մրցակցության միջոցով ձևավորվում է քաղաքական այն դաշտը, ուր մարդիկ իրենց քաղաքական արժեքներին համապատասխան ընտրություն են կատարում և դրանով իսկ ռացիոնալացնում ընկերային կյանքն ու համակեցության ընկերամշակութային աշխատակարգերը»⁷²:

Այսօր ուտոպիաները նոր առանձնահատկություններ են ձեռք բերում՝ դառնալով մշակույթի, կյանքի նկատմամբ օգտապաշտական վերաբերմունքի, հակապատմականության, ապակառուցողականության և նմանատիպ այլ երևույթների այլընտրանք: Ուտոպիստներն իրենց ստեղծագործություններով ցանկանում են մարդկանց մղել աշխարհը վերակերտելու. այստեղ նոր մարդ է դաստիարակվում, ով միգուցե կարողանա իր առջև ծառացած խնդիրներին նայել այլ դիտակետից և հաղթահարել դրանք: Ազդելով մարդկանց գիտակցության վրա՝ ուտոպիան ձգտում է հասարակության հետագա զարգացումը տանել կատարելագործման ուղիով:

Առկա իրավիճակին հատուկ է փիլիսոփայական մարդաբանության տված անվանումը՝ «homo zwischen» (գերմ. zwischen նշանակում է երկուսի միջև գտնվող), ինչը տատանվող, կասկածող մարդու բնութագիրն է, ով իր կյանքը որոշարկող

⁷² Հարությունյան Էդ., Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., Մակմիլան-Արմենիա, 2004, էջ 126:

հասարակական կառույցների ու ինստիտուտների փլուզմանը զուգընթաց, անորոշության վիճակում ստիպված է ընդունել կտրուկ որոշումներ, ինչի հետևանքով մարդն ինքը պետք է ստեղծի իր աշխարհը, որը հենց ուտոպիայի առաջնային սկզբունքներից է: Գնալով խորացող սոցիալական ճգնաժամերն ընդարձակում են ուտոպիայի դրսևորման ասպարեզներն ու ընդգծում մեզանում առկա ու անհապաղ լուծման կարիք ունեցող հակասությունները:

1.4. Հակաուտոպիայի և ուտոպիայի հարաբերակցությունը սոցիալական իրականության կառուցարկման համատեքստում

Պատմություն կերտողը մարդն է՝ իր ցանկություններով, իղձերով, հույսերով, մոլորություններով ու սխալներով, աշխարհը կատարելագործելու, իրեն հարմարեցնելու և էլ ավելի գեղեցիկ դարձնելու մղումով: Այս ճանապարհին աստղերի պես առկայծում են մարդկային հույսերը, վեհ գաղափարներն ու իդեալները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ վեր են հառնում մոխրացած կրակից և լուսավորում քաղաքակրթության դարավոր ուղին: Դեպի վերը տանող և իդեալականին ձգտող բազմաթիվ միջոցներ է օգտագործում մարդը, որոնցից մեկն էլ ուտոպիան է: Ուտոպիական նախագծերը գործող սոցիալական իրականության այնպիսի այլընտրանքներ են, որոնցում ուրվագծվում են ապագա հասարակության կառուցարկման և կանոնակարգման ամենայն մանրամասները՝ հնարավորություն ստեղծելով նորի ընկալման և հաստատման համար, մարդուն սովորեցնելով ցանկալ լավագույնն ու հուսալ: Ուտոպիական նախագծերում շատ պարզորոշ կերպով ի հայտ են գալիս սոցիալական առաջընթացի նկատմամբ մարդու հույսերն ու սպասումները: Սակայն երբեմն այդ հույսը մարում է, և ուտոպիան վերածվում է հակաուտոպիայի: Արևմտյան փիլիսոփայությանը բնորոշ էր հավատը մարդու կատարելագործման և արդար աշխարհի ստեղծելու, իդեալական հասարակություն կառուցարկելու նկատմամբ, սակայն անցյալ դարաշրջանից սկսած այսօրինակ տրամադրությունները խամրեցին, գրեթե վերջ դրվեց դարավոր հույսի շքերթին՝ ճանապարհ բանալով հուսահատության համար, որը շարունակելու էր էլ ավելի խորանալ, քանի որ առջևում էին աշխարհին սպասվող նոր հիասթափությունները: Է. Ֆրոմի դիտարկմամբ, այս փոխակերպումն ամենապարադոքսալն էր մարդկային պատմության մեջ, քանի որ մարդը, հասնելով իր երազած գրեթե ամեն ինչին, կանգնեց այդ երազանքի հույսի կորստի առաջ⁷³:

Եթե ուտոպիան հույսի դրսևորում է, ապա հակաուտոպիան ամբողջովին պարպում է այդ հույսը՝ վերածվելով սոցիալական անհուսության ցուցանիշի:

⁷³ Տե՛ս **Фромм Э.**, Комментарии к «1984», // http://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef/ - 24.12.2015:

Նկատենք, որ ցանկացած սոցիալական նախագիծ իր նախնական փուլում գոնե նպատակ ունի կյանքն ավելի լավը դարձնել, այդ իսկ պատճառով էլ դրանցից յուրաքանչյուրն իր ձևով ուտոպիա է, որն ըստ ստացված կենսական ընթացքի՝ կարող է վերածվել հակաուտոպիայի: Դա հատկապես կախված է նրանից, թե տվյալ նախագծի վրա ինչպիսի շեշտադրություն կարվի: Օրինակ՝ այժմ այդպիսի սոցիալական նախագիծ է ժողովրդավարությունը, որի գաղափարներն արևմուտքը փորձում է տարածել աշխարհով մեկ: Բայց արդյո՞ք աշխարհում կա մի կետ որտեղ այն ամբողջությամբ իրացվել է: Այս համատեքստում գերմանացի մտածող Ռ. Զաագեն նկատում է, որ սոցիալիզմի փլուզումը ուտոպիայի վերջը չէ, և որ ամբողջատիրությունն ու ուտոպիզմը նույնական չեն, իսկ Պլատոնի, Թ. Մորի, Թ. Կամպանելայի դասական ուտոպիաները հանգեցրին ամբողջատիրական ռեժիմի ճիշտ այնպես, ինչպես ժամանակակից ժողովրդավարությունը⁷⁴:

Հակաուտոպիան ուտոպիայի տրամաբանական զարգացմուն է, ինչից ելնելով կարելի է այն ոչ թե հակադրել ուտոպիային, այլ համարել դրա տարատեսակ, ուր տեղ է գտնում դասական ուտոպիայի կատարյալ հասարակությունը, և որտեղ հեղինակն իր ձևով կիրառում է դրական ուտոպիայի հիմնական դրույթները: Ցանկացած հակաուտոպիայի ներսում անպայմանորեն կա ուտոպիա. առանց այդ ներքին կառույցի չի լինի նաև հակաուտոպիան: Ամեն դեպքում ուտոպիան և հակաուտոպիան այնքան են կապված միմյանց, որ երբեմն կարելի է հակաուտոպիստին համարել հիասթափված կամ թաքնված ուտոպիստ:

Բանն այն է, որ հակաուտոպիան նույնպես ներկայացնում է ապագայի կատարյալ հասարակություն, իր սոցիալական ինստիտուտներով և գործառնական համակարգերով, սակայն, այստեղ ուտոպիայի առաջարկած դրական իդեալը վերածվում է բացասականի: Այն կարծես թե ուտոպիայի ծաղրանմանակումն է և քամահրական վերաբերմունքը դրա հավերժական ձգտումներին՝ հավասարություն, երջանկություն, ազատություն և այլն: Հակաուտոպիան ուտոպիայի քննադատությունն է ուտոպիական իդեալի ձգտման և կատարելության հասնելու տեսանկյունից, ինչին ի հակադրություն այն մոդելավորում է կատարյալ բացասական սոցիալական աշխարհ: Այստեղ, ըստ

⁷⁴ Տե՛ս **Saage R.**, Politische Utopien der Neuzeit, Bochum, Winkler, Dieter, 2000, էջ 5:

էութեան, արդեն ամեն բան կատարյալ է և վերջնական, ինչն էլ դառնում է չարիքի սկզբնաղբյուրը. կատարելություն, որը կանգնած է ծուռ հայելու առաջ: Քննադատության թիրախը հատկապես այն հանգամանքն է, որ «ուտոպիան կատարյալ և այդ իսկ պատճառով մահացած աշխարհ է, որը պարզապես զարգանալու տեղ չունի»⁷⁵: Ժամանակային առումով հակաուտոպիայում ստացվում է մի պատկեր, երբ սոցիալական ժամանակի ընթացքն այլևս հաստատված «իդեալական հասարակությունից» հետո է շարժվում՝ ընդգծելով ընթացքի մեջ շարունակվելու այդ հասարակության անկարողությունն ու կաղապարվածությունը: Այս կապակցությամբ Ռ. Դարենդորֆը նույնպես քննադատում է ուտոպիզմը, նկատելով, որ բոլոր ուտոպիաներին հատուկ է անփոփոխ և ստատիկ հասարակությունը⁷⁶:

Որպես գրական ժանր՝ հակաուտոպիան զարգացավ 20-րդ դարի սոցիալական փորձարարությունների պայմաններում, որոնց հետևանքների մասին այս ստեղծագործություններում խոսվեց կանխավ, մինչ դրանց պարզորոշ նշմարվելը: Այսպիսով, սոցիալական ճգնաժամերի բարդ հետևանքներն ընդգծելու ևս մեկ միջոց դարձավ հակաուտոպիան: Հակաուտոպիայի ծաղկմանն ու փառքի գագաթնակետին հասնելուն նպաստեցին միանգամից տարբեր հանգամանքներ, որոնք պարարտ հող էին ստեղծել հիասթափության և վախի սերմերի համար: 19-20-րդ դարերի գիտատեխնիկական վերելքը, կյանքի որակի բարձրացումը, համատարած բարեկեցության հասնելու ձգտումը լավատեսության փոխարեն ավելացրին հոռետեսական տրամադրությունները, ինչն առիթ դարձավ հակաուտոպիայի էլ ավելի արմատավորման համար: Գիտատեխնիկական առաջընթացը բնականաբար հեշտացրել ու հարմարավետ է դարձրել կյանքը, սակայն, միևնույն ժամանակ մարդուն զցել է անազատության ճիրաններն ու որոշակի առումով նաև հետընթացի պատճառ դառնել: Հակաուտոպիաներում դիտարկվում են գիտատեխնիկական մտքի զարգացման հետևանքներն ու դրանց գործածման եղանակներն արդեն իսկ «լավ ապագայում», որոնք տարաբնույթ պատճառներով չեն համընկնում այդ լավագույն

⁷⁵ **Баталов Э.Я.**, В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах, М., Политиздат, 1989, с. 270.

⁷⁶ St'ou **Дарендорф Р.**, Тропы из Утопии, М., Праксис, 2002, էջ 331:

նպատակադրումներին: Այսինքն, այս հասարակության մոդելի միջոցով ընդգծվում է, թե հասարակ քաղաքացին ինչպես է վճարում առաջադեմ գաղափարի իրագործման համար:

Բացասական ապագայի սպասումների տարածման հիմնական պատճառներից կարելի է համարել նաև սոցիալ-քաղաքական իրադրությունն ու այդ դաշտի հակասականությունները: Օրինակ՝ ժամանակին ԽՍՀՄ-ի ձևավորումն ու ֆաշիզմի տարածումն իրարամերժ տրամադրություններ հարուցեցին, քանի որ իրականություն էին դառնում երբեմնի ուտոպիական անհավանական նախագծեր, որոնցում, սակայն, նախատեսված համատարած բարեկեցությունը, երջանկությունն ու ազատությունը կարծես թե հակընթաց ուղի էին բռնել: Այս օրինակներն իսկ ցույց են տալիս, որ երկրի վրա դրախտ ստեղծելու մարդկային ձգտումները երբեմն կարող են վերածվել դժոխքի և անկառավարելի ընթացք ստանալ, ինչն էլ, ի դեպ, դառնում է հակաուտոպիայի քննադատության թիրախը: Կատարյալ և կյանքի բոլոր ոլորտներում գերճշգրիտ գործող համակարգը սարսափի աղբյուր էր, որի ապագա հնարավոր հետևանքները շատ իրատեսականորեն էին ներկայացվում հակաուտոպիաներում: Հակաուտոպիան որոշ դեպքերում նաև հենց ուտոպիայի գաղափարի հերքումն է, պատահական չէ, որ այն առավել մեծ տարածում գտավ ֆաշիզմի և կոմունիզմի հիմնավորման շրջանում՝ որպես իրագործված ուտոպիայի քննադատություն, դրա վատ հետևանքների ընդգծում: Հակաուտոպիան ապագայի բացասական պատկերն է, որն իրենում ներառում է իդեալական հասարակարգի կտրուկ հաստատման անհնարինության համոզմունք, համարելով, որ քաղաքականության մեջ չկա այնպիսի մեթոդ, որը թույլ կտա հիմնահատակ վերափոխել ամբողջ սոցիալ-քաղաքական դաշտը, առանց դրա համար պահանջվելիք զոհողությունների: Հակաուտոպիան կարծես ուտոպիական ոգու և ուտոպիական հույսի մերժումն է, քանի որ բացարձակ հաստատված որևէ սոցիալական երևույթ չի կարող լինել, որը մեկ հարվածով քանդի հինն ու ստեղծի լրիվ նոր սոցիալական իրականություն: Հակաուտոպիաներում շեշտադրվում է այն հանգամանքը, որ կյանքի կոչված ուտոպիան ոչ թե նպաստում է առաջընթացին, այլ՝ հանգեցնում հետընթացի: Այս շեշտադրումից հետևում է, որ հակաուտոպիան մի կողմից քննադատում է դասական ուտոպիայի տեսական նախագծերը, մյուս կողմից՝

այդ նախագծերի իրականացման փորձերը, ինչի արդյունքում խեղաթյուրվում են այսպես կոչված «բնագրի» նախնական կանխատեսումները: Հակաուտոպիստների համոզմամբ իդեալականացված ապագայի ցանկացած նախագծի իրականացման արդյունքում այդպես էլ չի ստեղծվում ներկայից շահեկանորեն տարբերվող նոր սոցիալական համակարգ: Պետք է նկատել, սակայն, որ ուտոպիստ մտածողները, այնուամենայնիվ, առաջնորդվել են լավագույն մտադրություններով, և դժվար է ենթադրել, որ նրանք կարող էին լիովին հաշվարկել և կռահել իրենց նախագծերի իրականացման արդյունքում ձևավորված ապագա սոցիալական համակարգի գործառնությունն ու բացասական հետևանքները: Ի՞նչ հիմքով կարող ենք մեղադրել ուտոպիստին վատ և ծանր հանցանք գործելու մեջ, ամբողջատիրական համակարգի ստեղծման ձգտումների համար, եթե այսօր, օրինակ, նույն հավատով և ոգևորությամբ փորձեր են արվում իրագործելու մերօրյա ժողովրդավարությունը, որն, ինչպես երևում է, նույնպես հայտնի չէ, թե ինչ հետևանքներ կունենա: Այս առնչությամբ Ի. Կանտը նկատում է. «Իրականում, թե ինչպիսին է այն բարձրագույն աստիճանը, որի վրա մարդկությունը պետք է կանգ առնի, և հետևաբար, որքան մեծ է այն անդունդը, որն անհրաժեշտաբար պետք է մնա գաղափարի և նրա իրագործման միջև, ոչ ոք պարտավոր չէ և չի կարող որոշել, քանի որ այստեղ ամեն բան կախված է ազատությունից, որը կարող է անցնել ցանկացած սահման»⁷⁷:

Այս համոզմամբ ուտոպիաների անկանխատեսելի և բացասական հետևանքների մասին արտահայտվելիս Ն. Բերդյաևը գրում է. «Ուտոպիաներն ավելի իրագործելի են, քան թվում էր նախկինում: Այժմ տանջող մեկ այլ հարց կա, ինչպե՞ս խուսափել դրանց վերջնական իրագործումից: Ուտոպիաներն իրագործելի են, կյանքը շարժվում է դեպի ուտոպիաները: Եվ հնարավոր է ինտելեգենցիայի և մշակութային շերտի երազանքների նոր դարաշրջան է բացվում՝ ինչպես խուսափել ուտոպիաներից, ինչպե՞ս ետ վերադառնալ ոչ ուտոպիական հասարակության՝ քիչ «իդեալական» և ավելի ազատ»⁷⁸: Երբ մոտեցումները ծայրահեղացվում, և քննադատությունը սրվում է,

⁷⁷ Кант И., Соч. в 6-ти т., Т. 6., М., Мысль, 1966. с. 352.

⁷⁸ Бердяев Н. А., Смысл истории. Новое средневековье, М., Канон, 2002, էջ 474 :

շատերը ուտոպիան համարում են առավելապաշտություն, ֆանատիզմ, նիհիլիզմ, որի հետևանքով ներկան զոհաբերվում է ապագային, իսկ առանձին մարդը՝ մարդկությանը⁷⁹:

Պատմական տարբեր դարարջաններում հասարակական կյանքի արմատական վերափոխումների զանազան նախագծեր են առաջադրվել, որոնք պատմության խորքից շատ փայլուն և զարգացման մեծ հեռանկար են խոստանում: Բյաց նաև մեծ է այն հավանականությունը, որ տվյալ ժամանակահատվածում ճշմարիտ թվացող գաղափարը հետագայի համար կարող է դառնալ սխալների աղբյուր: Պատմական զարգացման առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ երբեմն երկար սպասվելիք առաջընթացի փոխարեն հետընթաց է սկսում, կտրուկ շրջադարձ, որն ստիպում է մեղադրել բոլորին և ամեն հանգամանք, քանի որ հասարակությունն առաջնորդվում էր լավագույն իդեալներով, աշխարհը փոխելու, լավը դարձնելու մղումներով, որոնք, սակայն, չեն արդարացվում: Ֆ. Ֆոն Հայեկը նշում է, որ մարդիկ հաճախ այս կամ այն ճգնաժամի աղբյուրը փորձում են բացատրել արտաքին ինչ-ինչ հանգամանքներով՝ մոռանալով կամ անտեսելով այն իրողությունը, որ որոշակի կարևորագույն արժեքների ձեռքբերման ձգտումն է հանգեցրել այդ իրավիճակին և, որ դրանց հետևանքներն այնքան էլ չեն համընկնում սպասելիքներին⁸⁰: Հավերժական իդեալներին քաղաքակրթության այս անբավ մղումը դարերի ընթացքում շրջվեց մարդկության դեմ և սկիզբ դարձավ ամբողջատիրական համակարգի ձևավորման համար: Այս համատեքստում Կ. Պոպպերը նկատում է, որ ամբողջ հասարակության վերափոխման միջոցով իդեալական պետություն ստեղծելու ուտոպիական փորձերը պահանջում են փոքրամասնության կենտրոնացված իշխանություն և մեծամասամբ հանգեցնում են բռնատիրության⁸¹: Ըստ նրա՝ այնպես, ինչպես մտածված են ուտոպիական նախագծերը, ի սկզբանե անիրագործելի են, քանի որ դժվար է պատկերացնել որևէ սոցիալական գործողություն, որը կհանգեցնի սպասվելիք արդյունքներին:

⁷⁹ Տե՛ս **Поздьева С.М., Фралова И.В.**, Социальная утопия: тип сознания, идеал и эксперимент, Уфа, Изд. Башкирск. ун., 1997, էջ 44-45:

⁸⁰ Տե՛ս **Хайек Ф.**, Дорога к рабству, М., Новое издательство, 2005, էջ 38-39:

⁸¹ Տե՛ս **Поппер К.**, Открытое общество и его враги, М., 1992, էջ 203:

իրականացման ընթացքում հնարավոր է փոխվեն մոտեցումները, և դա ավելի ընդունելի տարբերակ է սոցիալական իրականության վերափոխման հարցում⁸²:

Գալով ուտոպիայից հակաուտոպիային՝ ընդգծենք, որ վերջինիս կարևորագույն առավելությունը ներկան այնպես զգալն ու մատուցելն է, որ այն հնարավորություն է ընձեռում այլաբանորեն գուշակել դրանից բխող ապագան: Ապագայի կանխատեսումը ներկայի լուրջ վերլուծության արդյունք է, որտեղ ներկայացվում են հնարավոր զարգացման այն տարբերակները, որոնք անմիջապես տվյալ պահին տեղի ունեցող իրադարձությունների տրամաբանական շարունակությունն են և ունեն իրականանալու հավանականություն: Ինչ խոսք, ուտոպիան ևս ներկայի ուսումնասիրության արդյունքում ձևավորված նախագիծ է, որը, սակայն, կարող է տալ ապագայի այնպիսի պատկեր, որն ակնհայտորեն չի բխում տվյալ ներկայից և սկզբունքորեն նոր կառույց է: Խնդիրն այն է, որ ուտոպիական նախագծերը հաճախ նորը հաստատելու համար հիմնովին մերժում են անցյալը: Մինչդեռ հակաուտոպիաները ներկայի ուսումնասիրության արդյունքում ձևավորված ապագայի մոդելներ են, որոնք, սակայն, բացասական բնույթ են կրում՝ ներկայացնելով սպասվելիք իրադրությունը մութ և խտացված գույներով, ինչի նպատակը մարդկանց մոտ կյանքի և գործող կենսաերպի նկատմամբ հակակրանք առաջացնելն է: Ըստ այդմ՝ ուտոպիայի և կանխատեսման տարբերությունն այն է, որ առաջինը ներկայացնում է ցանկալի, կատարյալ ապագա, իսկ վերջինս՝ սպասվող, սպասելի ապագան: Դե իսկ հակաուտոպիան, իր հերթին, կանխատեսում է անցանկալի ապագան, որի հենասյուները խարսխված են ներկայում: Եվ իրոք, շատ դրույթներ, որոնք ներկայացված են հակաուտոպիական նախագծերում հետագայում իրականություն դարձան՝ վերածվելով ապագայի կանխատեսման յուրատիպ գործիքի: Լինելով գրական-սոցիալական ստեղծագործություններ՝ հակաուտոպիաները բարձրաձայնում են հասարակական խորը խնդիրներ և լուրջ ազդեցություն են թողնում տվյալ ժամանակաշրջանի քննադատական, սոցիալական մտքի ձևավորման վրա: Հակաուտոպիան, ինչպես և ուտոպիան, նկատում և իմաստավորում է սոցիումի՝ դեռ նոր տարրորշվող հիվանդության ախտանիշները, որոնք տարիներ հետո են մյուսների

⁸² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 207:

կողմից գիտակցվելու և գնահատվելու: Բացասական ուտոպիան անցանկալի, հիվանդ աշխարհի պատկերն է, աշխարհ, որը գլորվում է լեռնի վար և իր ճանապարհին չունի արգելափակոցներ⁸³:

Հասարակական մտքի այս հոսանքի անբաժան եռամիասնությունն են կազմում Եվ. Զամյատինի «Մենք», Օլ. Հակսլիի «Հրաշալի, նոր աշխարհ» և Զ. Օրուելլի «1984» ստեղծագործությունները, որոնք հակաուտոպիան դարձրին հանրաճանաչ: Այս ստեղծագործությունները հասարակ քաղաքացուն դրդում են հայացք նետել սեփական կեցության խորքերն ու փնտրել իրեն և իր կերպարն այդ ապագայի հասարակության մոդելներում: Իրենց ներկայացրած սոցիալական մոդելների միջոցով Եվ. Զամյատինը պայքարում է «մարդու հոգևոր աշխարհի կորստի», Օլ. Հակսլին՝ «սպառողական հասարակության», իսկ Զ. Օրուելլը՝ «գաղափարի հասարակության», պարտադրված կենսաձևի դեմ: Սրանք նախազգուշացնող ուտոպիաներ են, որտեղ ծաղրանքով ներկայացվում են դասական ուտոպիայի առաջադրած սոցիալական կարգի շրջված պատկերը, որտեղ ընդհանրապես բացակայում է ձգտումն իդեալին և լավագույնին: Բայց այս ապագայի հանդեպ վախ ներշնչող բացասական և անցանկալի հասարակությունների ձևեր ներկայացնող ուտոպիաները, այնուամենայնիվ, նույն նպատակն ունեն, ինչ դրական ուղղվածություն ունեցողները, այն է՝ անհրաժեշտ երջանկության հաստատումը: Իսկապես, այս երեք ստեղծագործությունների վերջնանպատակը մարդկանց մեջ առկա իրականությունը փոխելու ձգտման սերմանումն է: Ի դեպ, երկու դեպքում էլ ազդեցությունը նույնական է, երևան հանել տվյալ հասարակության թերի և ախտահարված ոլորտները: Հակաուտոպիաները կառուցվում են ուտոպիաներին բնորոշ ձևով և նույն տրամաբանությամբ, միայն թե շեշտը դրվում է վատ ապագայի վրա: Դրանք ցանկալի և անցանկալի աշխարհների զուգորդումներ են, որոնք գործառնական նմանություններ ունեն՝ մի կողմից ապագայի կանխատեսում, մյուս կողմից՝ նախազգուշացում. սրանք էական են երկուսի համար էլ: Փաստորեն, լինելով ուտոպիայի քննադատություն, հակաուտոպիան, ինչպես ուտոպիան, ևս տվյալ սոցիումի քննադատության գործառույթ է կատարում՝ ի ցույց

⁸³ Ст'ю Баталов Э. Я., В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах, М., Политиздат, 1989, // <http://www.marsexx.ru/utopia/batalov-v-mire-utopij.html> - 12.01.2016:

դնելով այն ամենը, ինչը խաթարում է հասարակության բնականոն գործառնությունը, դնում սխալ ուղու վրա՝ ահազանգելով, որ պետք չէ շարունակել ապրել այնպես, ինչպես ապրում ենք: Այս առերևույթ իրար հակասող ստեղծագործությունները կատարում են նույն գործառույթները: Եվ որոշ իմաստով կարելի է ասել, որ հակաուտոպիան ընդամենը բացասական նշանով ուտոպիան է⁸⁴:

Սոցիալական իրականության հակաուտոպիական մոդելը սովորաբար հեղափոխություն ապրած, պատերազմ անցած, ամբողջատիրական կառավարման համակարգով պետություն է, որը դեռ գտնվում է մոդելավորման փուլում: Այստեղ սոցիալական ինստիտուտները բռնատիրական ուժի գործադրման լավագույն ծախյալ ներկայացուցիչներն են: Նման հասարակություններում մարդը դառնում է հսկայական «մենք»-ի անդամ մի մասնիկ, ինչն ամբոխի վերածվելու համար բարերար միջավայր է ապահովում: Այստեղ «մենք»-ը ամեն ինչ է, իսկ առանձին անհատը՝ ոչինչ: Այս մտահոգություններն ապագայի նկատմամբ վախի հետևանքն էին, քանի որ 20-րդ դարին մի կողմից սպառնում էր ամբողջատիրական պետությունը, մյուս կողմից՝ սպառողական հասարակությունը, որոնք երկուստեք մարդու մեջ սպանում էին գոյող «մարդկայինը»: Ճեպընթաց փոփոխությունների հետևանքով մարդն սկսեց այլ տեսածիրից նայել աշխարհին, այլ կերպ իմաստավորել և վերլուծել իրադարձությունները: Հասարակությունը զարգացման որակական նոր շրջան էր մտել, որն Օլ. Հակսլին անվանում է «ֆորդիզմի», սպառողականության և մեքենայացման փուլ, որով սկսվում է մարդուն մեքենային զոհաբերության դարաշրջանը, որտեղ մեռնում է ստեղծագործող և մտածող մարդը⁸⁵: Դարաշրջանի փոխակերպումները, որոնք նաև «նոր» մարդու ձևավորման, նրա կերպարի և բնույթի փոփոխության պատճառ դարձան, խորությամբ քննարկվում են հակաուտոպիաներում: Ըստ էության այս վատագույն հասարակության մոդելներում պայքարն անշունչ, մեքենայացված հասարակության դեմ է, մարդկայինի կորստի դեմ:

Հակաուտոպիաներում բարձրաձայնվում են տարբեր հարցեր, որոնք վերաբերում են ինչպես կառավարման համակարգին, տնտեսությանը, ներքին և արտաքին քաղաքականությանը, այնպես էլ հասարակության խորքային խնդիրներին, նրանում

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղը:

⁸⁵ Տե՛ս **Хаксли Ол.**, О дивный новый мир, М., Азбука-классика, 2005, էջ 15:

տեղ գտած փոխհարաբերություններին, մարդու տեղին և դերին: Հակաուտոպիաներում բազմակողմանիորեն արծարծվում են անհատի, նրա «ոչնչացման» և ազատության ոտնահարման հիմնախնդիրները, ի տարբերություն դասական ուտոպիայի, որտեղ կարծես թե համատարած նույնական անհատների հասարակություն է, չկան անհատական ցանկություններ և ձգտումներ, ուշադրության կենտրոնում է հասարակության ներդաշնակ և խաղաղ գործառնությունը: Այստեղ պայքար կա անհատի ճնշման, համահարթեցման և նույնության, ռեժիմի դեմ, որն իր հավերժության համար սպանում է շուրջն ամեն բան: Ինչպես ասում էր Կոբո Աբե. «Մարդու համար ամենակարևորը ինքը մարդն է, այլ ոչ թե հասարակությունը: Եթե մարդն իրեն վատ է զգում, ապա էլ ի՞նչ օգուտ անգամ ամենափրկալական հասարակությունից»⁸⁶: Սովորաբար հակաուտոպիայի հերոսի միջոցով ներկայացվում է ապագայի այդ հասարակության մեջ ապրող մարդու հոգեվիճակը, զգացմունքներն ու ապրումները: Ի տարբերություն ուտոպիայի՝ այստեղ առկա է հակասություն անձի և համակարգի միջև: Հակաուտոպիական հերոսը պայքարում է ուտոպիական կարգի դեմ, այսինքն՝ այստեղ վերևի ճնշման դեմ է դուրս գալիս ներքևը (իշխանություն-անհատ հակադիմություն), ով փորձում է այն հերքել կամ փոխել: Եթե ուտոպիայի ճանապարհորդ հերոսը հիանում է հասարակության կառուցվածքով, երջանիկ և անհոգ ապրող մարդկանցով, այստեղ դիմակայում է իրեն ոչնչացնող կարգի դեմ՝ իր ազատությունը վերականգնելու և թվացյալ երջանկության կապանքները թորափելու ձգտումով: Հակաուտոպիայի պարագայում, երջանիկ երկրում ապրող հերոսն ընկնում է ցայտնոտային վիճակի մեջ՝ անհնարին համարելով ապրել այդ հասարակության մեջ: Դասական ուտոպիայում սոցիալական կարգը կողմնակի դիտորդի միջոցով է ներկայացվում, իսկ հակաուտոպիայում հերոսը տվյալ համակարգի տարրը կազմող մարդն է, ով չնայած անհատնում ազդեցություններին, չի կորցրել իր անհատականությունը: Սակայն, խնդիրն այն է, որ այդ ծայրահեղ վատ վիճակը հասարակության անդամները չեն նկատում և գիտակցում: Հասարակության այս մոդելներում առանձնահատուկ կերպով ընդգծվում է պետական մեքենայի կողմից անձի ճնշումը, մարդու մեջ կենդանու վերածնունդ, մարդկային հարաբերությունների

⁸⁶ **Кобо Абэ**, Четвертый ледниковый период, М., Политиздат, 2015, с. 56.

փոփոխությունները, որոնք ուղեկցվում են զգացմունքների, կապվածության, սիրո կորստով: Իրենց ստեղծագործությունների միջոցով հեղինակներն ապագայի մարդու կերպարն են ցուցադրում՝ համարելով, որ մարդը գնալով մոռանում է իրեն մարդ դարձնող հատկություններն ու էութենական գծերը: Այս իրավիճակի պատճառն այն է, որ մարդը գտնվում է անդադրում հսկողության ներքո, երբ շրջապատում ամեն բան հիշեցնում է, որ դու ոչինչ ես, որ «Ավագ Եղբայրը նայում է քեզ»⁸⁷ և հետևում նույնիսկ մտքերիդ ընթացքին:

Հակաուտոպիան որպես սոցիալական իրականության ախտորոշում, ինչպես նաև որպես հասարակության ինքնագիտակցման ձև, բավականին լայն տարածում ունի, և ինչ որ իմաստով օգնում է մարդուն ու հասարակությանն ինքնաճանաչման հարցում, քանի որ, այստեղ ներկայացված հիմնախնդիրները բխում են հենց ներկայի բացերից: Ինչպես ուտոպիան, այն նույնպես ներկայի նկատմամբ քննադատական վերաբերմունքի ծնունդն է, անողոք և ծայրահեղ ներկայացումն այն ամենի, ինչը խաթարում է սոցիալական կյանքի ներդաշնակությունը: Հակաուտոպիաները վերաբերում են ներկային, որի ամուր հիմքի մեջ կարծես մխրճվել են որոշ միտումներ, որոնք, ապագայում խարխուլվելով ներկայի գցած հիմքը, կփոխեն ողջ իրականությունը, ահա թե ինչու պետք է հասցնել փոխել ինչ-որ բան, մինչ դրա իրականացումը: Հետևաբար, այս սոցիալական մոդելներում կարելի է ճանաչել սեփական հասարակությունը, կառավարման համակարգն ու ընդհանարապես գործող սոցիալական ինստիտուտները: Պետք է նշել, որ 20-րդ դարասկզբի հակաուտոպիաներում գտնում և նշմարում ենք ոչ միայն և ոչ այնքան ժամանակի ամբողջատիրական հասարակությունները, այդտեղ պարզորոշ կերպով ներկայացված են արևմտյան հասարակությանը բնորոշ գծեր, որոնք վտանգածին են թվացել հեղինակներին, և որոնք, հատկապես Օլ. Հակսլին, շատ հստակ կերպով կանխազգացել էր: Ինչպես նկատում է նա, մոտ ապագայում, ամբողջատիրական պետություններն ստիպված չեն լինի բռնի ուժ գործադրել, քանի որ առավել արդյունավետորեն կկառավարեն հասարակությանը, որը բաղկացած է ստրուկներից, ովքեր շատ են սիրում իրենց ստրկությունը: Կարևորը սովորեցնել սիրել ստրկությունը,

⁸⁷ Оруэлл Дж., 1984, М., АСТ, 2015, с. 4.

ինչը մեծ հաջողությամբ արվում է բոլոր մակարդակներում՝ սկսած դպրոցից, մինչև լրատվամիջոցներ⁸⁸: Պետք է մանկուց մարդուն ներարկել այն, ինչն անհրաժեշտ է լիարժեք ենթարկվելու և չհակադրվելու համար. սա հնարավոր է միայն մարդկային բնույթի խորքային փոփոխությունների միջոցով: Իսկ դրական արդյունքի հասնելու համար, ընդամենն անհրաժեշտ է հասարակության անդամների ֆիզիկական և նյութական պահանջմունքների բավարարում: Դե իսկ նման հասարակություններում մեռնում է ստեղծագործող և մտածող մարդը, ով վերածվում է բացառապես որոշակի գործառույթ իրականացնողի՝ լավ աշխատանք կատարողի: Կարծես ինկուբատորից դուրս են գալիս ամբողջովին իրար նման մարդիկ⁸⁹, որոնք դրսևորում են ամբոխային վարք և չեն էլ փորձում փոխել իրենց սոցիալական միջավայրը: Բոլորը նույնական են, մարդկանց միջև չկան տարբերություններ, ինչը և ժամանակին արված ապագա մարդու բնույթի ճշգրիտ կանխատեսում էր: Օրինակ՝ Օլ. Հակսլիի ներկայացրած հասարակության մեջ բոլորն իրենց երջանիկ են զգում, քանի որ անջատված է մտածողությունը, մարդը ոչ տառապում է, ոչ էլ ինքնագիտակցության որևէ հնարավորություն ունի: Իսկ հեղինակի հնարած թմրանյութի փոխարեն արդի հասարակությունը կլանում է իր գիտակցությունն ու վարքը փոխակերպող մանիպուլյացիոն ազդեցությունների հսկայական չափաբաժին: Ձանգվածային տեղեկատվությունն այս գործում կարևորագույն տեղ է զբաղեցնում, այն լավագույն միջոցն է իշխանության և հասարակության հաղորդակցման, պետական գաղափարախոսության տարածման գործում: ԶԼՄ-ներին տրվող տեղը հակաուտոպիաներում շատ մեծ է, ինչպես օրինակ՝ Ռ. Բրեդբերիի «451° ըստ Ֆարենհայտի» գրքում, այդ դերը տրված է հեռուստառադիոհաղորդմանը, որը ուներ անդադար հեռարձակում և որը սոցիալական նորմ էր համարվում: Այն սոցիալական վարքի ուղղորդիչն ու դրդիչն է կամ հակառակը՝ որոշակի գործողության արգելքը⁹⁰:

Տեղեկատվության տարածմանը տրված հատուկ կարևորությունը հակաուտոպիաներում հենց այնպես չէր, այն փաստացիորեն արդարացվեց մերօրյա հասարակության մեջ: Մարդը ձգտում չունի դեպի վեր, չկա ինքնագիտակցումը,

⁸⁸ Տե՛ս **Хаксли Ол.**, О дивный новый мир, էջ 12:

⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 18:

⁹⁰ Տե՛ս **Бредбери Р.**, 451° по Фаренгейту, М., 2015, էջ 25:

աշխարհի ուղղաձիգ կառուցարկումը վերանում է և գերիշխող է դառնում լայնքով տարածվող քաղաքակրթությունը, որը, մտածող և վեհ արժեքներ կրող մարդու փոխարեն, առաջարկում է անհոգ և միայն իրեն նախապես վերապահված գործառույթներն իրագործող մեքենայի: Մի բան պետք է ընդունել, որ եթե դասական ուտոպիաների կատարյալ հասարակությունները վտանգավոր ապագայի մոդելներ էին, որոնք ջնջում էին բոլոր տարբերություններն ու համահարթեցնում, ապա այսօր դրանք իրագործվում են ժամանակակից աշխարհում, ինչը սպառողական հասարակության առաջին բնութագրիչներից է:

Հակաուտոպիաներում բավականին լավ բնութագրված է նաև զանգվածային հասարակությունն իր անվերջ սպառման հակումներով: Բանն այն է, որ առերևույթ մարդուն լայն հնարավորություններ ընձեռող պատկերացումների ներշնչումը, ամեն ինչի կենտրոնում մարդուն պահելու և նրա ցանկությունների բավարարման խաբկանքը, շեղում է մարդուն իսկությունը տեսնելու ճիշտ ճանապարհից և տանում անկայուն կաճաններով: Այս դիտանկյունից ուտոպիան առաջնահերթ բացակայի ցանկությունն է կամ ցանկության անդադրում արտադրությունը, նրա անվերջ հաստատումը կամ ինքնաշարժումը⁹¹: Չէ որ սպառողական հասարակությունը հիմնվում է հենց ցանկության ստեղծման, պահանջարկի ստեղծման վրա: Իսկ հակաուտոպիան այդ ցանկության ետ մղումն է, անհատնում ցանկությունների շղթայի մասնատումը:

Հակաուտոպիական իրականությունում գրեթե միշտ առկա են համակարգի պարտադրական ճնշումները, բայց կարևորն այն է, որ անհատը չի զգում այդ պարտադրանքն ու ապրում է թվացյալ ազատության մեջ: Օրինակ՝ Օլ. Հակսլիի ներկայացրած հասարակությունում մարդու ոչնչացումը տեղի է ունենում քաղցրաբլիթով, իսկ Ջ. Օրուելլի աշխարհում՝ մտրակով: Շատ քչերն են, որ հասկանում և գիտակցում են այդ հսկայական մեքենայի ազդեցության հետևանքները մարդու վրա: Օրինակ՝ Ջ. Օրուելլի հերոսը, ով գիտակցելով դա, փորձում էր հասկանալ, թե իրականում ինչ է տեղի ունենում պետության ներսում, չկարողացավ հաղթահարել

⁹¹ Ст'ю Гройс Б., Утопия и обмен, М., Знак, 1993, էջ 8:

գործադրվող ճնշումներն ու ուղեխափանքները: Այս աշխարհում, ըստ էության, մարդկային բնույթը համակարգն է ստեղծում, և մարդը վերածվում է խամաճիկի, ում կենսագործունեությունը լրիվ կառավարվում է համակարգի կողմից, և շեղվել նախանշված ուղուց անհնարին է, եթե անգամ ցանկությունը մեծ է: Եթե Ուինսթոնը (այդպես էր «1984»-ի հերոսի անունը) կարծում էր, որ հնարավոր չէ ստեղծել քաղաքակրթություն, որը հիմնված է վախի, ատելության և դաժանության, անհատի ոչնչացման հիմքի վրա, որ այն կենսունակ չի կարող լինել, ապա նրան հակադարձում էին, որ անհատի մահն այնքան էլ մահ չէ, և որ այդ ամենը գիտակցող մարդ մոտ ժամանակներում այլևս չի լինի⁹²: Մարդն այլևս ոչինչ է, եթե անգամ նրա մտքերն են հսկողության ներքո: Օրինակ՝ այդ իրականության մեջ կարևոր հանցագործությունը հենց «մտքի հանցագործությունն» էր, որը մարդու կորստով էր պատժվում: Չնայած՝ Զ. Օրուելի աշխարհում ստեղծվող «նոր լեզուն» այնքան աղքատիկ էր և առանց հոմանիշների, որ տարիներ հետո այդպիսի հանցագործություն անել զուտ բառերի միջոցով անհնարին կլիներ, այստեղ փոխվում էին բոլոր հիմնարար բառերի իմաստները, որի նպատակը մտքի հորիզոնների նեղացումն ու երևակայության սպանումն էր:⁹³ Սա պարզորոշ երևում է արդի հասարակություններում, քանի որ օգտագործվող մանիպուլյացիոն միջոցներով ջախջախիչ հաղթանակ է տարվում երևակայության նկատմամբ, և հասարակությունը լցվում է մտածել չցանկացող, ամբողջովին կառավարելի սուբյեկտներով: Ի հակադրություն ուտոպիայի՝ այստեղ ցույց է տրվում այն զոհողությունը, որն անում է մարդը հանուն երջանկության հաստատման: Մարդու գիտակցության մեջ արդեն մանկուց ձևավորված է լինում տվյալ պետությանն անհրաժեշտ գաղափարախոսությունը: Նամանօրինակ հասարակության գաղափարական հենքը կազմում են մարդու՝ իրականությունը ոչնչացնող նշանաբանները, ինչպիսիք են, օրինակ. «պատերազմը խաղաղություն է, ազատությունը՝ ստրկություն, չիմացությունը՝ ուժ»⁹⁴:

Եվ այսպես, որոշ հեղինակների մոտ իրականացված ուտոպիան ամբողջատիրական պետություն է, որը տեղ չի թողնում զարգացման համար, իսկ

⁹² Տե՛ս **Оруэлл Дж.**, նշվ. աշխ., էջ 274-275:

⁹³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 54:

⁹⁴ Նույն տեղում, ռ. 6.

իրենց ներկայացրած հակաուտոպիան այդ ամբողջատիրության քարկոծումն է, գիտակցության փոփոխության համար մղվող պայքարը: Հակաուտոպիաներում չարիքի աղբյուրը պետությունն է, կառավարման ձևն ու համակարգը, որն ապագայում հանգեցնում է տեխնոլոգիական, հոգեբանական հսկողության, աճող սպառողականության և տգիտության: Սա առավելապես հատուկ էր 20-րդ դարին. հետագայում հակաուտոպիաների պայքարի գիծն արդեն փոփոխության է ենթարկվում, ստեղծվում են այնպիսի մոդելներ, որոնք ներկայացնում են տարատեսակ հիմնախնդիրներ և կարող են հիմնովին տարբերվել ժանրի սկզբնական բնույթից:

Ե՛վ ուտոպիան, և՛ հակաուտոպիան ուտոպիական գիտակցության դրսևորման ձևերն են, որն ակտիվանում է հենց ճգնաժամային իրադրություններում: Այդ գիտակցությունն անընդհատ մղում է ելքերի փնտրտուքի, որը տարբեր ձևերով է դրսևորվում: Վերջինս ցանկացած պարագայում սոցիալական աշխարհը նորոգելու և վերածնելու միտում ունի՝ լինի դա եղածից կատարելապես տարբերվող նոր՝ կատարելագործված իրականության կառուցարկման միջոցով, թե բացարձակ վատ հասարակության ներկայացման, որն իր հերթին սխալ ուղու ցուցադրությունն է: Ուտոպիական գիտակցության ակտիվացումը կարող է օգնել վերագնահատելու և արմատապես այլ դիտակետից ընկալելու իրականությունը, որում ապրում ենք, դուրս գալ դրա սահմաններից, օբյեկտիվորեն վերլուծել ստեղծված իրավիճակի խորքային հիմքերը: Հակաուտոպիայի միջոցով հեղինակը փորձում է ազդել մարդկանց գիտակցության, աշխարհընկալման վրա, ստիպում հասկանալ սեփական կյանքն այլ դիտանկյունից, նկատել մանրութներ, որոնք փոխում են իրեն և իրականությունը, որում ապրում է:

Բացասական հասարակության մոդելներում ծայրահեղացված և ողբերգական երանգներով ներկայացվում է հեղինակի ապրած ժամանակները, բայց այստեղ նոր կառույցներ չեն ստեղծվում, այլընտրանք չի կառուցարկվում: Եթե ուտոպիան առաջարկում է նորը, ապա հակաուտոպիան չունի այդ գործառույթը: Հակաուտոպիայում ներկայացված անցանկալի հասարակության մոդելը ոչ մի դեպքում ցանկալի չէ իրագործել, իսկ ահա ուտոպիայի իրագործումը ցանկալի է: Ուտոպիան ապագայի հասարակության նախագիծ է, իսկ հակաուտոպիան առավելապես մոդել:

Այսինքն, ապագան այս դեպքում դրական երանգավորում կունենա, եթե առաջարկված մոդելը չդառնա իրականություն, ոչ թե հույս ներշնչի, այլ հաղորդի կամքի ուժ՝ խուսափելու դրա իրագործումից և դրանից բխող անցանկալի զարգացումներից:

Հակաուտոպիան բավականին լայն տարածում ունի, այդուհանդերձ, պետք չէ շտապել հրաժեշտ տալ ուտոպիային, քանի որ առանց ուտոպիայի հնարավոր չի լինի բացատրել այնպիսի փորձերը, ինչպիսիք են գերտերությունների ստեղծման ձգտումները, համաշխարհայնացման միտումները, ազգային գաղափարների փնտրտուքները և այլն: Պարզապես անհրաժեշտ է ուտոպիական գիտակցության առկայծումները դիտարկել ճիշտ տեսանկյունից: Երբ այլ ելք չկա, պետք է մտածվի, ստեղծվի նորը, սա է իրական ուտոպիան: Այսինքն՝ ուտոպիան այս պարագայում նշանակում է անել այն, ինչը տվյալ խորհրդանշանային կոորդինատում թվում է անհնարին⁹⁵: Ուտոպիան և հակաուտոպիան երկխոսում են՝ թողնելով հետևություններն ապագա սերնդին, վախ, թե՛ հույս, ահա այս հարցի առաջ է կանգնած ժամանակակից մարդը, ով, ականատեսը լինելով արդեն իսկ իրականություն դարձած հակաուտոպիական մոդելների, այնուամենայնիվ, ապագայի համար փնտրում է ելքեր: Հակաուտոպիական խիստ բացասական վերաբերմունքը սոցիալական իդեալներին այդքան էլ չի արդարացնում իրեն, հատկապես գաղափարական պայքարում: Զանգվածներին առավել գրավիչ են թվում դեպի դրականը մղվող իդեալները, քանի որ վատատեսությունը միշտ չէ, որ կարող է սոցիալական դաշտում դրական ազդեցություն ունենալ: Հակաուտոպիան և ուտոպիան կարծես իրար զուգահեռ աշխարհներ լինեն, որոնք, ճանապարհի մի հատվածում խաչվելով, հերքում են միմյանց, բայց, հետագայում, կրկին զուգահեռվելով, բարձրաձայնում են իրար փոխլրացնող խնդիրներ, որոնք կարող են վտանգածին լինել ապագայում: Ի դեպ, եթե ուտոպիան, ցույց տալով իրականությունը, մարդուն մղում է իրականության սահմաններից դուրս, որպեսզի ստեղծի նորը, ապա հակաուտոպիան նրան ետ է վերադարձնում այդ իրականություն, ցույց տալով դրա դեռևս ոչ այնքան ակնբախ, սակայն

⁹⁵ Ст' у Философские наброски скифской утопии от **Славой Жижека**. // <http://newskif.su/2012/skifskai-utopii-slavoy-jijek> - 11.01.2016:

տագնապներով լի վիճակը: Եթե ուտոպիան մարդկության երազանքի դրսևորումն է, ապա հակաուտոպիան վատ երազի, որն ստիպում է մարդուն ընդհանրապես չերազել, քանի որ այն կարող է երբևէ իրականանալ:

Ուտոպիայի սոցիոմշակութային առանձնահատկություններն արդիականության համատեքստում

2.1. Ուտոպիայի և առասպելի հարաբերակցությունն ապագայի մոդելավորման նախագծերում

Քաղաքակրթության աստիճաններով ի վեր բարձրացող ամեն մի քայլը տանում է դեպի ավելի ռացիոնալ իրականություն: Գիտական լուրջ ձեռքբերումներ, տեխնոլոգիական բարձր առաջընթաց, որոնք մատուցում են մարդուն գերհաշվարկված կենսակերպ և կարծես թե ժխտում են երևակայության դրսևորման որևէ հնարավորություն: Սակայն, միևնույն ժամանակ պարզ է դառնում, որ մարդը չի կարող ապրել առանց իռացիոնալ տարրերի, որոնք լցնում են իր կենսական տարածությունն ու դրան հաղորդում հուզական նրբերանգներ: Իրականության իմաստավորման հիմնաքարերը կազմում են խմբային անգիտակցականում հանգստի վիճակում գտնվող արխետիպային ինչ-ինչ տարրեր պարունակող նախագծերը, որոնք սոցիոմշակութային դաշտում արտահայտվում են առասպելական տեքստերի, ուտոպիաների, գաղափարախոսությունների, կրոնների տեսքով: Չնայած գերբանականեցված հասարակություն ունենալու ձգտումներին՝ միևնույն ժամանակ մերօրյա ամբոխի մարդու աշխարհընկալումն իրականացվում է առասպելների և մետապատումների միջոցով, որոնք կապող օղակ են իր և աշխարհի միջև, աշխարհի, որն առանց սեփական ցանկությունների, ընկալումների և երազանքների անգույն ու դաժան է թվում մարդուն:

Մարդկային կյանքում զուտ բանականությանը չենթարկվող շատ երևույթներ գոյություն ունեն, որոնք հաճախ կառավարում են այն աննկատելիորեն և ընկած են բանականեցված լուրջ գործողությունների հիմքում: Ինչպես նկատում է Է. Կասիրերը, այդպիսիք են, օրինակ, առասպելն ու կրոնը, որոնք գերեթե կամ ամենևին ենթական չեն տրամաբանական վերլուծության⁹⁶: Անհիշելի ժամանակներից մինչ օրս մարդը հնարել է իրեն ցանկալի իրականության ձևերի մի մեծ պահոց, որոնք օգնել են նրան

⁹⁶ Кассирер Э., Избранное. Опыт о человеке, М., Гардарика, 1998, с.524.

տեսնել իրականությունն այլ տեսանկյունից և ինչ-որ առումով հաղթահարել իր առջև կանգնած պատենշները: Առասպելներն ու պատումները դարերի խորքից են գալիս և պահպանում են տվյալ դարաշրջանի կենսաոճն ու մտածելակերպը, ինչի շնորհիվ դրանք բավականին լավ են արտահայտում Աստծո, բնության, մարդու, պետության և ընդհանրապես կյանքի վերաբերյալ տվյալ հասարակության պատկերացումները⁹⁷:

Արխետիպային կերպերը մարդուց անբաժան են և առասպելաբանության, արվեստի, կրոնի սկզբնաղբյուրն են. առասպելաբանությունն արխետիպային պատկերների մշակման նախնական ձևն է⁹⁸: Նախատիպը մարդուն անմիջականորեն չի տրվում, այլ միջնորդավորված՝ խորհրդանիշների ձևով և հանդիսանում է աշխարհի ընկալման և յուրացման հնագույն ձևը⁹⁹: Աշխարհի պատկերի հիմքում առասպելական կողմը միշտ պահպանվում է: Երևակայական և պատրանքային մտածողությունն ընկած է մարդկային գործունեության ստեղծարար հիմքում, հատկապես մշակութային ոլորտում: Այս տիպի մտածողության տեսակներից են ինչպես ուտոպիական, այնպես էլ առասպելական մտածողությունը. առաջինն իրենում ներփակում է երկրորդի պարտադիր տարրեր: Ստացվում է այնպես, որ երևակայական մտածողությունը ժամանակ առ ժամանակ օգնության է գալիս հասարակությանն ու վերանորոգում առաջ ընթանալու, զարգացման հնարավորության հույսը: Եվ, քանի որ տևական կայունությունն այսօր արդեն անհնարին է, հետևաբար անհրաժեշտություն կա օգտագործելու սոցիալական երևակայությունը գաղափարների արագ փոփոխման, աշխարհի վերաբերյալ նոր ընկալումներ ձևավորելու համար:

Ե՛վ առասպելը, և՛ ուտոպիան ունեն այլընտրանքայնությունը ներկայացնելու ներուժ, որով մարդուն կարող են ենթարկել իրենց ստեղծած իրականությանը: Դրանք համընկնում և միաժամանակ տարբերվում են միմյանցից: Երկուսն էլ ունենալով խորը արմատներ՝ ժամանակի հարահոսում ենթարկվել են ամենատարբեր փոխակերպումների՝ փոխվելով նաև հանրային ընկալման հոլովույթներում: Ուտոպիան դարձել է հասանելի սոցիալ-քաղաքական նախագիծ, որն առաջարկում է

⁹⁷ Տե՛ս **Զաքարյան Ս. Ա.**, Հայկական էպոսի հերոսների վարքագիծը ազգային ինքնության համատեքստում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №2 (17), Եր., 2015, էջ 3:

⁹⁸ Տե՛ս **Юнг К. Г.**, Архетип и символ, СП, Ренессанс, 1991, էջ 10:

⁹⁹ Տե՛ս **Սարգսյան Ա.**, Մշակույթի տեսություն. Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., Տնտեսագետ, 2003, էջ 22:

մոտալուտ ապագայի մոդել, իսկ առասպելը՝ հայտնվել մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտներում: Քանի որ առանց առօրյա պատկերացումներից վեր կանգնելու անհնար է տեսնել այլը, նորն ու անծանոթը, հետևաբար վերջիններս, հատկապես քաղաքական դաշտում, վերածվում են լայնորեն գործածվող անհրաժեշտ մեթոդի: Իշխել առանց առասպելների ստեղծման, առանց լրացուցիչ դետալների, որոնք կյուրացվեն հանրության կողմից, բավականին բարդ կլինեն: Հարկ է նկատել, որ քաղաքական կյանքի կազմավորման հիմքում ընկել և ընկնում են առավելապես իռացիոնալ, քան թե ռացիոնալ տարրերը, և սովորաբար իռացիոնալը ռացիոնալացնելու փորձերը անհաջող են լինում, ինչի հետևանքով քաղաքականությունը նմանվում է «հնարավորի և անհնարինի, ռացիոնալի և իռացիոնալի միջև ընթացող «խաղի»»¹⁰⁰:

Մարդու էությունը ևս, երկու՝ ռացիոնալ և իռացիոնալ սկզբների ներդաշնակ համախումբ է: Եթե թվում է, թե սոցիալական կյանքում ռացիոնալացված է մարդկային գործունեությունն ամբողջությամբ, ապա գոնե ներանձնային, մարդու ներքին աշխարհում իռացիոնալն ինչ-որ կերպ դրսևորվում է նրա հոգեկանի շերտերում և մարդուն մղում դեպի երևակայականը: Այդ իսկ պատճառով, հատկապես ամբոխի մարդուն նախագծված, օրինաչափ և բանական միջոցներով գործողության դրդելն ավելի բարդ է, քան իռացիոնալ մեթոդներով ուղղորդելը: Ինչպես նշում է Մ. Էլլիադեն, առասպելական մտածողությունը կարող է փոփոխվել, ներկայանալ այլ կաղապարներով, հարմարվել նոր մշակութային պահանջներին, բայց այդպես էլ անհետ չվերանալ՝ այս կամ այն կերպ թողնելով իր հետքերը¹⁰¹:

Բանն այն է, որ նախնադարյան առասպելի ընկալումը տարբերվում է ժամանակակիցից, քանի որ նախնադարին հատուկ էր ոչ միայն հավատն առասպելների իրական լինելու նկատմամբ, այլև այստեղ մարմնավորվում էին առասպելականացված կերպարները, իսկ քաղաքակրթական զարգացման հետ

¹⁰⁰ Մկրտչյան Ն., Արդարության գաղափարը սոցիալական իրականության քաղաքական կառուցարկման համտեքստում, «Բանքեր Երևանի Համալսարանի. Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», 135.4, Եր., 2011, էջ 31:

¹⁰¹ Ст'ю Элиаде М., Аспекты мифа, М., Инвест-ППП, 1996, էջ 8:

մեկտեղ փոխվել է նաև առասպելի միջոցով իրականության պատկերման ձևը՝ սահմանազատվելով որոշակի մեթոդներով միայն:

Պլատոնն իր իդեալական պետության նախագծով էական ներդրում կատարեց իշխող առասպելական գիտակցությունից ռացիոնալ-տեսականին անցման հարցում, քանի որ նա սոցիալական ճանաչողության ոլորտում առասպելը վերածեց պետության կամ դրա գաղափարի մասին ուսմունքի: Եթե առասպելը հասարակության կայունությունը փորձում է պահպանել գիտելիքների և վարքի ավանդական ձևերի վերատադրման և պահպանման միջոցով, ապա Պլատոնի պետության ուսմունքում առաջադրվում է հասարակական կառուցվածքի կոնկրետ իդեալ, որը նպատակ ունի վրեժախոխելու առկա հասարակությունն ու հիմնված է դրա քննադատության վրա¹⁰²: Անտիկ շրջանի համար դա առասպելի հակադիր կողմն էր, նրա հակաթեզը, քանի որ առասպելը դեռ չէր սահմանազատում զգացմունքների, պատկերների և մտքերի աշխարհը շրջապատող իրական աշխարհից, որին ուտոպիայում հակադրվում էր ինքնագիտակցությունը, ներհայեցողությունը, քննադատական գնահատանքը և այլն, այսինքն, դրանով առասպելից քայլ էր արվում դեպի ռացիոնալ գիտելիք: Պլատոնն առասպելներ ստեղծում և օգտագործում էր իր տեսական դրույթներին գունագեղություն և տեսանելիություն հաղորդելու համար, թեև դրանք, այնուամենայնիվ, բանականության շղարշով էին պատված: Առասպելը սոցիալական տարածությունում գոյող կարգի օրինականացման գործառույթ ունի: «Առասպելը հնարավորություն է տալիս իրականության մեջ տեսնել բարձրագույն ճշմարտությունը»¹⁰³, այսինքն՝ մեր առկա իրականությունն այստեղ բացարձակ և միակ հնարավոր ճշմարտությունն է: Ըստ էության, եթե առասպելը մարդուն հարմարեցնում է իր շրջապատող աշխարհին, ապա ուտոպիան բացատրելով և քննադատական հայացք նետելով ներկային՝ նրան դրդում է կենսավարքային դրսևորումների և հարաբերությունների նոր մոդել գտնելուն: Իմանալով իրական բարիքի մասին՝ կարևոր է ճիշտ ցանկություններ և արարքներ ունենալը, որոնք կհանգեցնեն բարձրագույն բարիքի ձեռքբերմանը: Ընդհանրացնելով, կարելի է ասել, որ ուտոպիայի հիմքում

¹⁰² См'у **Черткова Е.Л.**, Утопия как “философский проект” // Вопросы философии. 2015. № 5., էջ 195:

¹⁰³ **Манн Г.**, Фрейд и будущее. // Иностранная литература. 1996, № 6, с.203.

ընկած են իդեալի հաստատման ռացիոնալ միջոցներ, ինչը բացակայում է առասպելում:

Ընդհանուր առմամբ առասպելը կապված է կրոնի և արվեստի, ծեսի և մոգության հետ, այն դրանց բաղկացուցիչ տարրն է, այդ իսկ պատճառով առասպելականին կարելի է հանդիպել մշակութային ցանկացած դրսևորման մեջ: Գիտական և փիլիսոփայական գրականության մեջ, ինչպես ուտոպիայի, այնպես էլ առասպելի վերաբերյալ ընդհանրական և վերջնական կարծիք չկա, ինչը երբեմն հակասական և ոչ պարզ պատկեր է ստեղծում այս երևույթները քննարկելիս: Այսպես, ըստ Ռ. Բարտի մեկնաբանության՝ առասպելը բառ է, արտահայտություն, հաղորդագրություն, մի կաղապար, որը հաղորդակցային համակարգ է, նշանակության ձևերից և միջոցներից մեկը: Նրա համար առասպելական բառը հաղորդագրություն է, որն ունի տարբեր դրսևորումներ՝ նամակ, գրավոր խոսք, նկար, ֆիլմ, գովազդ և այլն, այսինքն՝ առասպելական հաղորդագրության նյութ կարող է դառնալ որոշակիորեն ազդեցության դաշտ ունեցող ցանկացած երևույթ¹⁰⁴: Միևնույն ժամանակ առասպելի էությունը պայմանավորված չէ ոչ դրա հաղորդածով, պատմածով, ոչ էլ նրա նյութական կրիչով, որովհետև ցանկացած առարկա կարող է դառնալ իմաստակիր:

Նմանատիպ մոտեցում ունի նաև Կ. Յունգը, ըստ նրա՝ բառը կամ պատկերը խորհրդանշանային բնույթ են կրում այն դեպքում, երբ դրանք իրենց ակնառու և ուղիղ նշանակությունից բացի ենթադրում են նաև ավելին, մի բան, որը գտնվում է մթության մեջ և այդքան էլ պարզորոշ չէ մարդու համար¹⁰⁵: Այս համատեքստում Ռ. Բարտը ընդգծում է, որ «առասպելի գործառույթը իրականության դատարկումն է. դա բառացիորեն անընդհատ արյունահոսություն է, հոսք կամ եթե անհրաժեշտ է, իմաստի գոլորշիացումը, մի խոսքով վերջինիս զգալի բացակայությունը»¹⁰⁶: Այս պարագայում իրական երևույթները կորցնում են իրենց հիմնական իմաստն ու գործառույթները՝ ձեռք բերելով նոր և հորինված կողմեր:

¹⁰⁴ Տե՛ս **Բարտ Ք.**, Избранные работы: Семиотик. Поэтика, М., Прогресс, 1989, էջ 72-73:

¹⁰⁵ Տե՛ս **Юнг К.Г.**, Архетип и символ, СПб, Ренессанс, 1991, էջ 17:

¹⁰⁶ **Բարտ Ք.**, նշվ. աշխ., с. 112.

Հետքորքրական է, որ ինքնին իրն առասպելական չէ, այլ իրի ներկայացման ձևն է առասպելական¹⁰⁷: Առասպելը տալիս է որոշակի առասպելական կերպարներ և պատկերներ, որոնք ինքնին այդպիսին չեն, հրաշագեղ չեն, բայց դրանց ներկայացման ձևը կատարյալ է, ինչը թույլ է տալիս ազդել մարդկային մտքի, նրա կողմից տվյալ երևույթի ընկալման և մեկնաբանման վրա: Ստացվում է, որ առասպելը կենսունակ է մնում հենց իր այդ հատկության շնորհիվ. դարերի խողովակով ձգվելով՝ այն առասպելականացնում է նաև լրիվ իրական և բնական թվացող շատ երևույթներ: Նկատենք, որ իրական երևույթներին վերագրվում են իրական, բայց ոչ դրանց հատուկ հատկություններ, ինչի հետևանքով այն հեռացվում է երևույթների սովորական ընթացքից և կտրվում իրականությունից:

Եթե անդրադառնանք մեր օրերում քաղաքականության մեջ առասպելների օգտագործմանը, ապա նկատվում է, որ այն այժմ ստեղծվում և օգտագործվում է այլ կաղապարներով և նորովի: Մերօրյա առասպելը, որպես այդպիսին, առանձնահատուկ տեղ չունի ժամանակակից մշակույթում, սակայն անտեսանելիորեն և ենթակառուցվածքի տեսքով ներծծված է դրա մեջ: Անգիտակցական ոլորտից քաղաքականության մեջ մտնելով՝ առասպելը ձեռք է բերում նոր գծեր: Քաղաքական առասպելն իր մեջ արդեն պիտի պարունակի հատուկ ստեղծված պատումներ, սյուժեներ, որոնք անմիջականորեն կազդեն ամբոխի անգիտակցականի վրա: Կարելի է ասել, որ մեծագույն առասպելը հավանորեն այն է, որ ժամանակակից քաղաքականությունը զերծ է առասպելներից:

Երբ քաղաքական առասպելներն իշխանության կողմից հանրայնացվում են, հասարակությունը սկսում է մտածել այդ առասպելների առաջադրած կառույցներով, և անգամ, եթե դրանք քանդում է, ապա միաժամանակ ստեղծում է նոր քաղաքական առասպելներ: Քաղաքականությունը խմբային երևակայության ձև է և կամ դրա արդյունքը, որի դրսևորման ընթացքում հանրույթներն ստեղծում են որոշակի պատումներ: Նկատենք, որ նոր ստեղծված պատումների հիմքերը հասկանալու համար, պետք է նաև պարզել, թե մինչ այդ ինչպիսի պատումների շրջանակներում էր ապրում և գործառնում այդ հանրությունը: Այդ պատումները հիմնականում հիմնված են

¹⁰⁷ См'у Лосев А.Ф., Диалектика мифа, М., Мысль, 2001, էջ 32:

լինում առասպելական մի քանի հիմնական սցենարների վրա, որոնք, ըստ տվյալ սոցիալ-քաղաքական իրավիճակի, կարող են փոխել իրենց մոտիվներն ու հարմարեցվել կոնկրետ պահանջվող սոցիալական գործընթացներին: Առասպելական պատումները սոցիալական կարգի համար կարող են լինել այնպիսի, բայց էականն այն է, որ դրանք նախատեսված են վերջինիս հիմնավորման համար:

Այս դիտանկյունից ուսումնասիրելով՝ կարող ենք նկատել, որ ուտոպիան իր նախագծողականությամբ վերջավոր է, հատկապես, եթե իրագործվում է, իսկ առասպելը հավերժության պոտենցիալ ունի, նրանում շրջապատույտ կա, որը նույն պատումը վերադարձնում և վերապատմում է: Այսինքն քաղաքական դաշտում հնարավոր է նաև, որ նույն հիմնարար առասպելը պահպանվի և օգտագործվի լրիվ տարբեր ուժերի կողմից կամ այն օգտագործված լինի և՛ նախկին, և՛ նոր իշխանությունների զինանոցում, բայց տարբեր համտեքստերում:

Քանի որ առասպելը հաճախ իրականության նախնական տարբերակն է, ձևը, կարելի է եզրակացնել, որ երբ ստեղծվում է մի որևէ առասպել, դա նշանակում է, որ նախատեսված է կերտել այնպիսի սոցիալ - քաղաքական իրականություն, որը դրա մարմնավորումն է լինելու:

Հասարակության ճգնաժամային իրավիճակներում, հատկապես, ուտոպիական և առասպելական մտածողության դրսևորման համար հարմար պայմաններ են ստեղծվում: Երբ հասարակության մեջ տարածվում են ամբոխին բնորոշ հուզական, իռացիոնալ և անգիտակացական կողմերը, առասպելները վերածվում են նոր իրականություն ստեղծելու հիմնաքարի, որը հենվում է երևակայության և պատրանքայնության վրա, ինչի հետևանքով, ըստ էության, կեղծ իրականություն է ձևավորվում: Նկատենք նաև, որ նման իրադրություններում նույն հասարակությունը կարող է ապրել իրարից տարբեր առասպելական տարածություններում և չզգալ անհարմարություն, քանի որ զանգվածն ի վիճակի է կտրուկ փոփոխել խորհրդանշանային դաշտը մինչ այդ իր համար անընդունելի նշաններով և ակնթարթորեն մոռանալ հին առասպելը¹⁰⁸: Հատկապես քաղաքական առասպելներն արագ մահանում են և հերթափոխում միմյանց, որի արդյունքն աշխարհայացքային

¹⁰⁸ Տե՛ս **Савельев А.**, Политическая мифология, М., Логос, 2003, էջ 114:

փոփոխություններն են և ճգնաժամերը: Եվ քանի որ ուտոպիաները նույնպես հաճախ սոցիալական աղետների ծնունդն են, այդպիսի փուլերում դրանց ստեղծման և իրականացման համար շատ հարմար հիմք և տրամադրավածություն է լինում: Ինչպես նկատում է Մ. Լասկին. «Ուտոպիաները ստեղծվում են միաժամանակ և՛ հուսահատությունից, և՛ հույսից»¹⁰⁹:

Ուտոպիայի և առասպելի հիմնական ընդգծվող տարբերությունը բանական և իռացիոնալ հիմքերն են, որոնք կան այս երկուսում էլ, բայց տարբեր համակշռությամբ: Ուտոպիան բանականորեն հաշվարկված, ներկայի խնդիրներն ու անհարթությունները հաշվի առնող, դրանք վերամշակող, միևնույն ժամանակ այդ հասարակությունը կատարելության հասցնելու ձգտող սոցիալական նախագիծ է: Եվ, քանի որ ժամանակակից իրականությունում գրեթե ցանկացած սոցիալական երևույթի կարելի է առասպելական բնույթ հաղորդել, հատակապես եթե դա քաղաքական շահերի համար է, ստեղծվող առասպելը շեշտը ոչ թե որևէ նոր և այլընտրանքային նախագծի վրա է դնում, այլ տվյալ պահին անհրաժեշտաբար իրագործվող սոցիալական նախագծին հաղորդում է գերբնական և դրա համոզչությունն ավելացնող կողմեր: Ջ. Սորելի կարծիքով առասպելն իրենում ապագայի, ինչպես նաև անցյալի վերաբերյալ ոչինչ չունի, այն այս օրն է, այստեղն ու հիման, ինչով էլ այն տարբերակվում է ուտոպիայից¹¹⁰:

Առասպելի մեջ շատ մտածողներ պարզորոշ տեսնում են զանգվածի առաջնաշարժիչ ուժը, առանց առասպելի քաղաքական դաշտը երևի թե չի կարողանա գործառնել: Չնայած իրենց ոչ գիտական լինելուն՝ միևնույն ժամանակն ուտոպիան և առասպելը գերլարված և գունագեղ իրականությունն են ներկայացնում: Իհարկե դրանք առասպելական և ուտոպիական գիտակցության շրջանակներում առկա իրականության արտացոլումն են, սակայն հաճախ փոխարինում են առկա իրականությանը՝ ստեղծելով հասարակության համար առավել նախընտրելի կաղապարներ: Մարդը ժամանակի ընթացքում արդեն սկսում է մտածել և գործել այդ կաղապարների շրջանակներում, և որպես դրա արդյունք՝ այլևս չի տարբերում հորինված կաղապարը իրական աշխարհից:

¹⁰⁹ **Ласки М.**, Утопия и революция. // Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы. ред. **Чаликова В.**, М., Прогресс, 1991, с. 174.

¹¹⁰ Տե՛ս **Сорель Ж.**, Размышления о насилии, М., Фаланстер, 2013, էջ 135:

Առասպելը կարող է ուտոպիայի համար լինել իդեալականի նախատիպ և հիմք, որի վրա կկառուցվի այն: Այս երկուսը մի հարթակի վրա են հանդես գալիս այն դեպքում, երբ ուտոպիան, թվում է թե, կարող է իրագործվել առասպելական հերոսին նմանվող քաղաքական որևէ գործչի կողմից, ով իր գերբնական հատկություններով կանի այն, ինչ երագում է իրեն հավատացող զանգվածը: Այստեղ սպասելի վառ ապագայի կերտողը առասպելականացվում է և դառնում միակը, ով ի վիճակի է ուղղորդել իրեն հավատացողներին, հասցնել դեպի քառուղու վերջում երևացող լույսը: Առաջընթացի մասին պատկերացումները, նմանապես և ուտոպիան, ինչ-որ առումով իրականանալի են դառնում, երբ առասպելականացվում են, ձեռք են բերում հատկանիշներ, որոնք տվյալ սոցիոմշակութային պայմաններում կարող են կատարել փրկօղակի դեր: Նմանատիպ դեպքերում քաղաքական գործիչը և՛ առասպել ստեղծողն է, և՛ առասպելական նախագծերի ենթարկվողը¹¹¹: Առասպելը քաղաքական նկատառումներով օգտագործվում է հատկապես իշխանական պայքարի ժամանակ, գերիշխանության հաստատման համար և այլն: Այն մի տեսակ կամուրջ է դառնում իրականության և մարդու միջև՝ ստեղծելով թվացյալ օղակներ, որոնք ներկայացնում են տվյալ պահին անհրաժեշտ իրականությունը: Երբեմն քաղաքական առասպելն օգտագործվում է որպես քաղաքական ուտոպիային հասնելու գործիք և դառնում այդ նախագծի բաղկացուցիչ տարր: Այս դեպքում բավականին բարդ է լինում տարբերակել, թե որտեղ է վերջանում ուտոպիական նախագիծն ու սկսում թվացյալ առասպելականացված իրականության մոդելը:

Անհուսալի իրավիճակներում հանրությունն իր դրական ապագայի հույսը կապում է քաղաքական գործչի հետ, թողնում սպասումների պատասխանատվությունը նրան՝ դրանով դրդելով նրան լինել ավելին և գործել ավելի ակտիվ՝ չհուսահատեցնելով իրեն հավատացողներին: Այս պարագայում առասպելը մտնում է խաղի մեջ՝ օգտագործվելով, օրինակ, քաղաքական գործչի կողմից՝ հերոսի և հակահերոսի կերպարների ստեղծման համար: Ինչպես ասում էր Ռ. Արոնը, երբ իշխանության գլուխ

¹¹¹ Տե՛ս **Савельев А.**, նշվ. աշխ., էջ 28:

կանգնած մարդկանց մեջ հանրությունը սկսում է տեսնել այնկողմնային ինչ-որ հզոր ուժի, դա հենց նշանակում է զբաղվել առասպելագործությամբ¹¹²:

Հընթացս ստեղծված առասպելն անպայման պետք է ազդի մարդկանց երևակայության վրա և գրավի նրանց դեպի անհրաժեշտ կողմը, այստեղ երևակայության խթանումն ու միևնույն ժամանակ դրա սպանումը զուգահեռաբար են տեղի ունենում: Այս փուլում ուտոպիան տարանջատվում է առասպելից, քանի որ այն ներկայացվող նախագծին որքան էլ իդեալականություն հաղորդի, այնուամենայնիվ, կոնկրետ ուտոպիան չունի հերոսական մոտիվներ և հակահերոսի քննադատություն, այն ավելի բանականեցված և հաշվարկված է: Գաղտնիք չէ, որ առասպելը հատկապես գործում է հուզական հիմքի վրա և դրա կենսունակությունն առաջնահերթ պայմանավորված է մարդկային գիտակցության մեջ դրանց թողած հետքով և ազդեցության ուժգնության մակարդակով: Սրանով առասպելը մտնում է մանիպուլյացիայի դաշտ, չնայած նմանատիպ դեր կարող է կատարել նաև ուտոպիան՝ օգտագործվելով կոնկրետ նպատակների և շահերի համար:

Լայն առումով պատումային պատմության համար առասպելն էական դեր է խաղում, և, ընդհանրապես, ֆիլմարտադրության, հեռուստատեսության, գրականության, զանգվածային մշակույթի կողմից ստեղծվել է աշխարհի առասպելական մի պատկեր, որը կամա թե ակամա յուրացվում է տվյալ հանրության կողմից, երբեմն ընդունվում որպես իրականության վերաբերյալ միակ հնարավորն ու ճշմարիտը: Այսօր, առավել քան երբևէ առասպելի տարածման, հաստատման և լուրջ ազդեցության համար ստեղծված են բոլոր անհրաժեշտ պայմանները, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ մարդը սեփական կամքով ցանկանում է դառնալ առասպելականացված իրականության ստրուկը, քանի որ այն թոթափում է իրենից շատ հարցերի պատասխան փնտրելու և աշխարհն իրենով վերափոխելու պատասխանատվությունը:

Կարևոր է նկատել նաև, որ և՛ ուտոպիան, և՛ առասպելը սահմանային վիճակներում ակտիվացող երևույթներ են, այսինքն՝ միջոցներ, որոնք կարող են անելանելի վիճակներից թեկուզ թվացյալ, բայց դուրս բերել հասարակությանը, այդ

¹¹² Տե՛ս **Арон Р.**, Демократия и тоталитаризм, М., Текст, 1993, էջ 117:

իսկ պատճառով, քաղաքական դաշտում առասպելական հերոսը միշտ հայտնվում է փրկության քողով և հստակ օգնելու նախատրամադրվածությամբ: Իսկ ուտոպիական նախագիծը ելքեր առաջադրող մեթոդն է, որի իրագործման համար էլ հենց երբեմն պետք է խաղի մեջ մտնի առասպելական հերոսը՝ անկախ իրական հնարավորություններից: Ուտոպիական ապագայի կառուցարկողը, այնուամենայնիվ, փոփոխության ձգտող խավի շահերը կրող և նույն դժվարությունների մեջ գտնվող գործիչ պիտի լինի, որն էլ ավելի մեծ վստահություն է ներշնչում զանգվածին: Իսկ քաղաքական առասպելները սովորաբար ստեղծվում և օգտագործվում են իշխող խավի դիրքերից՝ նպաստելով նրանց իշխանության շարունակականությանը: Միևնույն ժամանակ կա ևս մեկ կարևոր կողմ, զանգվածները միայն վրդովված լինելու պատճառով չեն ընդվզում, քանի դեռ նրանց հնարավորություն չի ընձեռվում համեմատելու: Այսինքն՝ նրանց պետք է տալ այլընտրանքի մի պատկեր և դրդել իրենց ունեցածի հետ համեմատել, ահա այդ պարագայում նրանք կսկեն գործել և պահանջել ավելին քան իրենցն է:

Առասպելի ուժը հատկապես նրանում է, որ այն անմիջապես ազդում է խմբային անգիտակցկանի վրա՝ խթանելով արխետիպային այն կողմերը, որոնք գտնվում էին հանգստի վիճակում (վարք, հակումներ, մտածողություն, որոնք մինչ այդ չէին դրսևորվել): Զ. Սորելն կարծում էր, որ առասպելն այս կամ այն գործողություններին մղող, բնազդային հույզեր առաջացնող պատկերների, կերպարների ամբողջություն է¹¹³: Նրա մոտ առասպելը միևնույն տարածական հարթության մեջ է գտնվում ուտոպիայի և գաղափարախոսության հետ, բայց առասպելը որպես բառ՝ «երկրորդային նշանային համակարգ», կտրուկ տարբերվում է ուտոպիականից և գաղափարախոսականից: Հակադիր տեսակետի կողմնակիցները ժամանակակից քաղաքական դաշտում գաղափարախոսությունը գրեթե նույնացնում են առասպելի հետ կամ գոնե այն համարում գաղափարախոսության իրագործման միջոց:

Ուտոպիայի և առասպելի նմանությունը կոնկրետ պատմական ժամանակահատվածում որոշ առումով նրանց իրակությունից հեռացվածությունն է, ինչը սովորաբար թվացյալ բնույթ է կրում, քանի որ դրանք հենց տվյալ սոցիալական

¹¹³ Ст'ю Сорель. Ж., Размышления о насилии, էջ 129:

իրականությունն են շարունակում են կամ ստեղծում նորը, բայց կրկին այդ իրականությունից ելնելով: Սոցիալական առասպելը, ի տարբերություն ուտոպիայի, կարճաժամկետ բնույթ ունի և փորձում է կարգավորել այսպահական ինչ-ինչ խնդիրներ, ձգտում փոփոխել տվյալ պահին սոցիալ-քաղաքական դաշտում առկա իրադրությունների ընթացքը: Այդ իսկ պատճառով սոցիալական առասպելների հերթափոխը բավականին արագ է տեղի ունենում: Այն հասարակական գործընթացներում խթանիչի դեր է կատարում՝ ստեղծելով որոշակի սոցիալական իրավիճակ, հասարակական հարաբերությունների որոշակի դասավորվածություն: Այս պարագայում ուտոպիական իդեալն ավելի հեռուն նայող և ապագայի հարցեր լուծող է՝ դրանով մնալով հաճախ պարզապես որպես նախագիծ և ոչ ավելին: Եվ, եթե ուտոպիան անհատների մտքի թռիչքի արտացոլանքն է ու առկա իրականությունից զատված, ապա առասպելն ավելի պրակտիկ է, իրականության հետ կապակցված և ուղղված է կոնկրետ պահին խորհրդանշանային ճիշտ ու ազդեցիկ դաշտ ստեղծելուն:

Առասպելն առկա իրականության մասին մի պատկեր է, որը համադրում է երևակայական իրականի հետ: Չնայած դրան՝ քաղաքական առասպելն այսօր վարպետորեն մշակված ծրագիր է և ոչ այնքան զուտ երևակայության ծնունդ: Զանգվածին երևակայության հզոր ուժով կառավարելն ավելի դյուրին և գեղեցիկ է, քան լուրջ նախագծային և բարդ մեթոդներով հասկացական դաշտ հասցնելը: Եվ քանի որ զանգվածն իր շահերը գիտակցում է վառ և միաստիկ բացահայտումներում, հետևապես նրան ոչինչ պետք չէ ապացուցել, նրան պետք է ներշնչել. նրա ճշմարտությունն առասպելն է¹¹⁴:

Աշխարհի ամբողջական պատկերը վերականգնելու հույսով ամբոխի խմբային անգիտակցականը դրա մարմնավորումը որոնում է իդեալի կամ հավատալիքների մեջ, որը հաճախ գտնում է ուտոպիայի մեջ, քանի որ այն հասարակական կյանքը վերանորոգելու, ընդհանրապես նորն արարելու խթան է: Այս պարագայում առասպելը կարող է ուտոպիական ինչ-ինչ պատրանքների ձևավորման պատճառ դառնալ, քանի որ այն նրա նախնական ձևն է նաև:

¹¹⁴ St' u **Асабина Т. Ю.**, Утопия в исторической перспективе // Труды Белор. гос. технич. ун.-та. Сер. V., Политология, философия, история, филология, Вып. XVII, Минск, 2009. էջ 106:

Ուտոպիայի և քաղաքական առասպելի միջև անընդհատ երկկողմանի փոխազդեցություն է լինում, առաջինն ապագայի խոստումներն ավելի կտրուկ է դարձնում՝ ընդլայնելով քաղաքական առասպելների բաղադրությունը, բայց նաև միևնույն ժամանակ իրեն է վերցնում առասպելների խորհրդանշանային հարուստ նյութը՝ թարմացնելով սեփական դրսևորման ձևերը:

Ուտոպիան և առասպելը նաև ունեն սոցիալական աղետների, ճգնաժամերի հետևանքով քայքայվող աշխարհի պատկերի վերակերտման գործառույթ: Եթե հասարակությունը սոցիոմշակութային ճգնաժամի է բախվել ու հասարակական զարգացման համար անհրաժեշտ գաղափարներ չեն վերարտադրվում, ապա իշխող խավը պիտի իրեն թարմացնի կամ զիջի իր տեղը, իսկ զանգվածին ներկայացվեն սոցիալական նախագծեր, որոնք առավել հաճախ քաղաքական առասպելներ են լինում: Իսկ ուտոպիան, ինչպես ասում էր Ժ. Դեյյոզը, առաքելություն ունի իրականությունը «նորեն վերստեղծելու», ինչը պահանջում է ռեսուրսներ և լուրջ դիրքորոշում, որը սպասելիքներ ունեցող զանգվածին այդքան էլ չի գրավի դեպի իրեն:

Լայն առումով ուտոպիան, նույնպես, առասպելի նման ունի հոգեհուզական կողմեր, որն անպայման իր հետքը թողնում է պատմության մեջ, քանի որ այն լավագույնս ապրելու հնարավորության անընդհատ փնտրտուք է: Ինչպես է. Կասսիրերն է նշում. «Ուտոպիայի մեծագույն առաքելությունը հնարավորությանը տեղ տալն է՝ որպես առկա իրողությունների պասսիվ ընդունման հակադրություն: Խորհրդանշանային միտքն է հաղթահարում մարդու բնական սովորույթային դաշտն ու օժտում նրան նոր կարողությամբ՝ անընդհատ վերափոխելու իր մարդկային տիեզերքը»¹¹⁵:

Ընդհանրացնելով ասվածը՝ կարելի է հստակ նշել մի քանի կոնկրետ տարբերություններ. առասպելը խմբային ստեղծագործություն է, իսկ ուտոպիան՝ անհատական մտքի թռիչքի արդյունք, առասպելը իռացիոնալ է, իսկ ուտոպիան ռացիոնալ, առասպելը տվյալ իրականությանը մարդուն հարմարեցնելու նպատակ ունի, իսկ ուտոպիան՝ հակառակը, քննադատում է տվյալ սոցիալական իրականությունը՝ մարդուն ցույց տալով այլը, ավելի լավն ունենալու

¹¹⁵ Кассирер Э., Избранное. Опыт о человеке, М., Гардарика, 1998, с. 513.

հնարավորությունները, ինչպես նաև ուտոպիան միշտ նայում է դեպի ապագան և տալիս դրա մոդելավորման հնարավոր տարբերակներ, ինչը բացակայում է առասպելում, քանի որ այն վերաբերում է հենց ներկային:

2.2. Ուտոպիայի և գաղափարախոսության հարաբերակցությունն ապագայի մոդելավորման նախագծերում

Մարդն անդադար փորձել է ինքնահաստատվել իր համար «օտար» աշխարհում՝ ստեղծելով իրեն հարմար սոցիալական միջավայր, որը, սակայն, մեր օրերում ահռելի արագությամբ փոփոխվում է: Կյանքը հեռանկար է, **հնարավորի** իրագործման լայնարձակ հորիզոն՝ ողողված նորանոր գույներով և գծանկարներով: Նախագծելով, ըստ էության, մարդը քայլ է կատարում սեփական պատկերացումներին հանգույն աշխարհստեղծման ոլորտ, քանի որ սոցիալական նախագծերը լավ աշխարհ ճարտարակերտելու հնարավորություններ են: Սոցիալական աշխարհում որոշակի առաջընթաց, զարգացում, տեղի է ունենում շնորհիվ նրա, որ անդադար մտածվում, հորինվում են առկա իրերի կարգի ինչպիսին լինելու գաղափարները: Սոցիալական իրականության իմաստավորման փորձերը միշտ միախառնված են այն պատկերացումների հետ, թե ինչպիսին այն **պետք է** լինի. այստեղից էլ բխում է անընդհատ առաջ քաշվող ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների չընդհատվող շքերթը: Կյանքի կազմակերպման և կանոնակարգման համար դարեր շարունակ առաջադրվել են բազմաթիվ նախագծեր, որոնք այս կան այն կերպ ներգործում են մարդու աշխարհընկալման և կենսափիլիսոփայության վրա: Անկախ այն հանգամանքից՝ դրանք մարդուն մատուցում են գիտական ճշմարտություններ և փաստեր, թե ցանկալի և հրապուրիչ գաղափարների մի բույլ են, այնուամենայնիվ, մարդը զգում է դրանց կարիքը՝ սեփական պատկերացումները թարմացնելու և նորոգելու համար: Աշխարհը կարծես ուղղորդված հաղորդագրությունների դաշտ լինի, որոնք աննկատորեն ներազդում են մարդու վրա, կանխորոշում նրա վարքն ու մտածողության ձև թելադրում: Ներգործելու նմանատիպ եղանակները շատ բազմաբնույթ են, սակայն, դրանց թողած հետքը հասարակության մեջ անհնար է հերքել: Դժվար է պատկերացնել մի հասարակություն, որը բացարձակ անկախ լինի արտաքինից ներազդող գաղափարներից և կյանքն ուղղորդող ուղենիշներից:

Իս. Օրտեգա ի Գասետի դիտարկմամբ՝ մարդկային պատմության ընթացքը սերտորեն կապակցված է տվյալ ժամանակահատվածում հավատալիքների

ազդեցության հզորության հետ: Ըստ նրա՝ մարդը համոզմունքների հավաքածու է և առանց որոշակի կենսական կողմնորոշիչների նա չի կարող գործել, ապրել և ընդհանրապես գոյատևել: Հեղինակը համարում է, որ «հենց համոզմունքներն են կառուցարկում մարդուն, մարդն այն է, ինչ իր համոզմունքները»¹¹⁶: Իսկ հասարակության համար որոշիչ դեր կատարող նման համոզմունքներ ձևավորվում են տարբեր ազդեցությունների շնորհիվ:

Սոցիալական նոր և այլընտրանքային գաղափարներն ուտոպիական նախագծերի, գաղափարախոսությունների տեսքով, որպես հասարակական զարգացումն ապահովող միջոցներ՝ մշտադադար սահմանապահի պես հսկում են սոցիալական կյանքն ու ամուր արմատներով կառչած են մարդուն՝ խթանելով նրա արարման մղումը: Ինչպես ուտոպիան, այնպես էլ գաղափարախոսությունը թատերահարթակում առավել հաճախ հայտնվում են սոցիալական ճգնաժամերի ժամանակ, երբ առավել քան երբևէ լուրջ փոփոխությունների կարիք է զգացվում: Սրանք, ինչ որ առումով, սոցիալական անոմիայի հաղթահարման ձևերից են, որտեղ գաղափարախոսությունը քաղաքական աշխարհայացքի դեր է կատարում, իսկ ուտոպիան՝ տվյալ սոցիալական տարածության ապագայի մոդելավորման գործիքի: Այլընտրանքային գաղափարների առանցքում սովորաբար հայտնվում է այսպես կոչված նոր միջին խավը, հասարակության այն հատվածը, որը փոփոխությունների է ձգտում: Հատկապես, երբ սոցիալ-քաղաքական վայրիվերումների, նորի հաստատման փուլ է, որը դեռ ավարտին հասցված չէ, վերջաբանը պարզորոշ չի երևում: Ցանկացած, պետության, լինի դա կապիտալիստական, ազատական, թե սոցիալիստական, իշխանության հիմքը կազմող ճշմարտությունները չունեն վերմարդկային սկիզբ, աստվածային նախախնամության տեսքով չեն երևան գալիս, դրանք ունեն մարդկային՝ բանական ծագում, որոնք ձևակերպվում և ամփոփվում են գաղափարախոսությունների, ուտոպիաների միջոցով: Անհրաժեշտ է գաղափարական ճշմարտությունների և պետության ներսում պրակտիկայի անընդհատ վերարտադրություն, քանի որ երբ դադարում է վերարտադրվել հիմնարար գաղափարը, ճեղքում է առաջանում եղածի, ներկայի և գաղափարախոսության միջև, ինչը հանգեցնում է համակարգի փլուզմանը: Կարևոր է,

¹¹⁶ Տե՛ս **Ортега-и-Гассет Х.**, Избанные труды, М., Весь мир, 1997, էջ 438:

որ հակասություն չառաջանա գաղափարախոսության և պրակտիկայի միջև, քանի որ առաջացող անդունդը գնալով խորանում է և դառնում գործող քաղաքական համակարգի քայքայման պատճառ:

Գաղափարախոսությունը համոզմունքներ ձևավորող միջոցներից մեկն է, որը սոցիալ-քաղաքական ոլորտի անբաժանելի մասն է կազմում և մխրճված է հասարակական կյանքի բոլոր ճյուղերում: Այն և՛ խանգարում, և՛ օգնում է մարդուն, հասարակությանը կողմնորոշվել՝ դառնալով ուղենիշ սոցիալ-քաղաքական կյանքում: Անկախ իր կամքից մարդը գրեթե միշտ գաղափարախոսական գիտելիքի կրող է: Ոչ գաղափարախոսական, այսինքն՝ օբյեկտիվ և մաքուր գիտելիք, գրեթե անհնար է պատկերացնել: Գիտակցված կերպով անգամ բավականին բարդ է կազմաքանդել գաղափարախոսությունը, եթե ի սկզբանե հասարակությունը որևէ գաղափարախոսության մեջ է ընկղմված: Քանի որ պետք է քանդել այն, ինչը երբևէ իմաստավորում, ուղղորդում էր սոցիալական կյանքն ու կաղապարում մարդու վարքը՝ իր ճիրաններում առնելով ընդհանրապես կյանքը՝ իր բոլոր դրսևորումներում:

Այլընտրանքային աշխարհի նախագծերում միշտ առկա է ուտոպիականը, որը բացում է նոր հորիզոններ, նոր իմաստային համակարգեր, որոնք որոշակի առումով հերքում են այն գաղափարախոսական գիտելիքը, որն առկա է հասարակության մեջ: Որպես այլընտրանք՝ ուտոպիան բավականին հաջողությամբ ներթափանցում է հասարակական տրամադրությունների մեջ և դառնում արմատական փոփոխությունների խթան: Զանգվածային գիտակցության մեջ ներթափանցելու և յուրացվելու դեպքում ուտոպիան դառնում է դրա մի մասն ու վերածվում քաղաքական, հասարակական ոլորտում գործուն ուժի: Այս պարագայում «լուսավոր ապագայի» պատկերով տարված զանգվածները չեն կարող հաշվարկել այն կորուստները, որոնք կարող են հանդիպել ճանապարհին:

Ինչպես գաղափարախոսությունը, այնպես և ուտոպիան հասարակական գիտակցության մաս է, և երկուսն էլ իմաստաստեղծ գործառույթ ունեն. արարում են մի աշխարհ, որն այս կամ այն տեսանկյունից լինելու, գոյելու անհրաժեշտություն ունի: Ուտոպիան հոգևոր, մշակութային, սոցիալական երևույթ է, որն անքակտելիորեն կապված է սոցիալական կյանքի բոլոր ոլորտների հետ: Այն սոցիալական

նպատակների իրագործման մեթոդներից է, որն ներառում է սպասումների, հույսերի ծովաձավալ մի դաշտ: Ուտոպիան երբեք չի չեզոքացնում կապն իրական աշխարհի հետ, այն յուրովի իդեալականացնում է դրա որոշ կողմեր՝ ներմուծելով բացակա տարրեր, որոնք չկան ներկայում: Այդ սոցիոմշակութային նախագիծն ընդարձակում է հասարակական գիտակցության սահմանները, նախապատրաստում այդ գիտակցությանը նոր հարացույցի ընդունմանն ու այլընտրանքի հաստատմանը: Իդեալներ կերտող, երևակայական զեղումներով լցված ուտոպիան ժամանակի ընթացքում ազատվեց գեղարվեստականությունից և փոխարկվեց սոցիալ-քաղաքական ուտոպիական նախագծերի: Ուտոպիայում հասարակական իդեալի վերակերտում կա. անհրաժեշտ իդեալները, որոնք մարդու սեփական կյանքի գնահատականն են, այստեղ հերքվում են կամ ներկայացվում նորովի: Քաղաքական ասպարեզում այս գործընթացը բավականին մոտեցրեց ուտոպիայի և գաղափարախոսության սահմանագրերը՝ հաճախ չշոշափվող բաժանման գծեր դնելով դրանց միջև: Մի բան պարզ է. երկուսն էլ անավարտ նախագծեր են, որոնք, սպասում են իրենց ապագայի վերջնակետին: Եթե ժամանակակից աշխարհում տեխնիկական ուտոպիաներն ավելի քան իրագործվել են, և անգամ հարց է՝ այսօր մարդկային միտքն ու երևակայությունը հասցնում են ապագայի համար կառուցարկել տեխնիկական այնպիսի նորույթ, որն արդեն իսկ առկա չէ ստեղծվածների մեջ, ապա այլ հարց է սոցիալական-քաղաքական ուտոպիան, որը, լինելով ուտոպիական գիտակցության արտացոլում, երբեմն մնում է անկատար նախագիծ կամ հայտնվում իրականության և երևակայության միջանցքում խցկված:

Գաղափարախոսությունն իր մարմնավորումն ստանում է քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտներում, այն որոշարկում է սուբյեկտի բնույթը սոցիալական փոխհարաբերությունների մեջ՝ սուբյեկտի տեղն ու դիրքն ապահովող պրակտիկաների և դիսկուրսների միջոցով, իսկ այդ տեղից կախված իմաստավորվում աշխարհը սուբյեկտի համար: Գաղափարախոսությունը ներքնայնացվում և դառնում է սոցիալական կյանքի անբաժանելի տարրը: Գաղափարական ապարատի հիմնական մասն են կազմում, դպրոցական, կրոնական, ընտանեկան, քաղաքական,

տեղեկատվական ապարատները¹¹⁷: Իսկ պետական գաղափարախոսական ապարատները որևէ գաղափարախոսության մարմնացումն են, դրա նյութական դրսևորումները: Պետք է նկատել, որ պետությունը գործառնում է նաև գաղափարախոսության կիրառման շնորհիվ: Քաղաքականությունն ու գաղափարախոսությունը սերտ կապերի մեջ են, կարելի է ասել, որ գաղափարախոսությունը պայամանավորում, պատճառավորում է քաղաքականությունը, քաղաքական դաշտում տեղի ունեցող վայրիվերումները: Այս դիտանկյունից քաղաքականությունը տվյալ գաղափարախոսությունը կրող համայնքի գործողությունն է՝ գաղափարախոսությունը տարածելու, իրենց շահերը հաստատելու համար: Ստացվում է այնպես, որ քաղաքականության մեջ գործող սուբյեկտը կարիք ունի գաղափարախոսության՝ որպես գործողություններն ուղղորդող, մոբիլիզացնող երևույթի: «Մարդը կառուցում է գաղափարախոսություններ՝ որպես սոցիալական կարգի սխեմատիկ պատկերներ»¹¹⁸:

Նկատենք, որ գաղափարախոսությունը բացի կարգավորելուց նաև «օրինակացնում» է սոցիալական տարածությունը և վերածվում գործողությունների ընդհանուր ուղղորդիչի: Ինչպես նշում են Պ. Բերգերն ու Տ. Լուկմանը, այդ օրինականացումը «խորհրդանշանային ունիվերսումների» ձևակերպումն է այնքան ժամանակ, մինչև պատկերացումները կոնկրետ պատմական շրջափուլին համապատասխան բնականորեն մտնում են դրա խորհրդանշանային դաշտ, որտեղ հանդես են գալիս որպես այն լեգիտիմացնող գաղափարախոսություններ¹¹⁹: Եթե քաղաքական ոլորտում կանխատեսում է կատարվում, ապա ուղղորդված հաղորդագրությունները միտված են իրենց հաղորդածի իրագործմանը: «Այն փաստացվի միտված է ստեղծելու այն իրականությունը, որը ներկայացնում է, որի մասին հաղորդում է, կանխատեսում ու դարձնում թույլատրելի, և որ ամենակարևորն

¹¹⁷ Տե՛ս **Альтюссер Л.**, Идеология и идеологические аппараты государства, // <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> - [10.12.2016]:

¹¹⁸ **Макаренко В.П.**, Главные идеологии современности, Ростов-на-Дону, Феникс, 2000, с. 5.

¹¹⁹ Տե՛ս **Бергер П., Лукман Т.**, Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания, М., Медиум, 1995, էջ 158-160:

է, այն հնարավոր է դարձնում՝ դրա շնորհիվ ստեղծելով այն արարելու կոլեկտիվ պատկերացում և կամք»¹²⁰:

Գաղափարախոսությունը հաճախ հիմնվում է գիտական գիտելիքի, սոցիալական փաստերի վրա, միայն թե այն խմբի դիտանկյունից, որոնց շահերն է ներկայացնում: Քանի որ գաղափարախոսության մեջ նույնպես կա իդեալ և միտվածություն դեպի ապագան, այն իր մեջ կրում է ուտոպիականը՝ կազմելով անխուսափելի համամիասնություն: Իրականության և ցանկալի միախառնումը մոտեցնում է գաղափարախոսությանն ու ուտոպիային. երկուստեք դրանք որևէ կերպ փորձում են կառուցարկել այն, ինչը դեռ չկա, բայց ցանկալի է, որ լինի: Պարզապես դրանք հնարավորությունների տեսանկյունից միշտ շահերի բախում են ունենում: Մյուս կողմից էլ և՛ ուտոպիան, և՛ գաղափարախոսությունը ժամանակակից առասպելի տեսք են ստանում, քանի որ ինչպես վերջինս, դրանք նույնպես ներկայանում են իրենց դրական և բացասական կողմերով՝ ուղղված հետ՝ դեպի անցյալն ու մեկնված դեպի ապագան: Որևէ բան առասպելի է վերածվում, երբ մարդը դրան մեծ նշանակություն, գերազանցված կարևորություն է տալիս: Հետևաբար՝ գաղափարախոսությունը նույնպես կարող է վերածվել քաղաքական առասպելի, որի դերն ու նշանակությունը տարբեր հասարակություններում զանազանավում է: Հասարակությունը կարիք ունի գաղափարախոսությունների և ուտոպիաների, քանի որ դրանցում առաջ են քաշվում սոցիալական կյանքին վերաբերող և սոցիումի զարգացման հեռանկարները ներկայացնող շատ հարցերի պատասխաններ: Արդի աշխարհում գաղափարախոսականությունը միայն քաղաքական ոլորտինը չէ, այն սկսում է ամենաներքևից(գովազդ, հեռուստատեսություն, համացանց, ֆիլմեր, շոուներ) և բարձրանալով՝ հասնում մինչև քաղաքականություն:

Լ. Ալտյուսերի կարծիքով. «Գաղափարախոսությունն անհատների երևակայական հարաբերություններն են իրենց գոյության իրական պայմանների հետ»¹²¹: Սրա հետ միաժամանակ նա ընդգծում է, որ այդ երևակայականն ուղիղ կապակցված է իրականության հետ, այսինքն՝ մարդը պատկերացնում է իր գոյության պայմանները

¹²⁰ **Бурдые П.**, Описывать и предписывать. Заметки об условиях возможности и границах политической действительности /пер. с франц. А. Бикбокова // Логос, 2003, № 4-5, с. 34:

¹²¹ Տե՛ս **Альтюссер Л.**, նշվ. աշխ.:

երևակայական ձևով: Գաղափարախոսությունն ու հասարակական հոգեբանությունը խիստ փոխկապակցված և միախառնված են, դրանցից առաջինն անպայմանորեն ներգործում է երկրորդի վրա և խորը փոփոխությունների ենթարկում այն: Սրանք կարծես հասարակական գիտակցության բանական և զգայական կողմերը լինեն: Կարելի ասել, որ «Հասարակական գաղափարախոսությունը հասարակական հոգեբանության և ամենօրյա գիտակցության բյուրեղացված արտահայտությունն է»¹²²: Գաղափարախոսությունը սոցիալական խմբի շահերի դիտանկյունից ներկայացվող արժեքների, իդեալների, նորմերի համախումբ է: Լուսավորականությունն ու արդիականությունը այն բանի հետևանքն էին, որ մարդը հասկացել էր իր մտածող էակ լինելն ու այն հանգամանքը, որ ինքը, հենց ինքը կարող է իմաստներ ստեղծել: Իսկ երբ իմաստներ ստեղծողը մարդն ինքը չէ, նա կրում է կեղծ գիտակցություն, որի մի զգալի մասը կազմում է գաղափարախոսությունը:

Գաղափարախոսության վերաբերյալ տեսական վերլուծություններն առավել մեծ թափ առան հատկապես Կ.Մարքսից սկսած: Ի սկզբանե գաղափարախոսությունը (idea, logos), 18-րդ դարում օգտագործվում էր որպես գաղափարների համակարգերն ուսումնասիրող գիտության ճյուղ, սակայն Կ.Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը դասակարգային պայքարի տեսության շրջանակներում փոխեցին դրա իմաստը: Այդ շրջանի մոտեցումները հիմնականում բացասական բնույթ են կրում և նույնացնում գաղափարախոսությունը գիտակցությունը մթագնող տարրի հետ, քանի որ այն համարվում է իրականությունը քողարկելու լավագույն միջոցը: Այսինքն, այն, խեղաթյուրելով իրականությունը, առաջ է քաշում ոչ թե խմբին, հասարակությանն անհրաժեշտ իրական, այլ թվացյալ շահերը: Բացասական տրամադրվածությունն այդ երևույթի նկատմամբ պայմանավորված էր նրանով, որ ղեկավարող դասակարգը վեհացնում և բարձրացնում էր այն գաղափարական հենքը, որը նպաստում էր իր իշխանության պահպանմանն ու ամրապնդմանը: Գաղափարախոսության համոզմունքները հետևողականորեն ներարկվում են հասարակությանը՝ համոզելով մեծամասնությանը, որ ամեն բան լավ է և պետք է շարունակվի նույն կերպով, որ գաղափարները, արժեքներն ու մտածողության կերպը, որը հարմար է իշխող խավին,

¹²² Հովսեփյան Ա. Ա., Սոցիալական փոփոխության հիմունքներ, Եր., Դե-Ֆակտո, 2003, էջ 168:

համապատասխանում է և անհրաժեշտ է մնացյալին նույնպես: Այլ խոսքով, ըստ այս մոտեցման, մենք գործում ենք «գիտակցվածության» խաբկանքի ներքո. գաղափարական հոսքը ստիպողաբար տեղադրվում է տուփի վերածված մեր ուղեղներում՝ մղելով ցանկալի գործողությունների: Գաղափարախոսությունն այն հասկացություններից է, որը կիրառվում է տվյալ երևույթի և՛ իրական, և՛ ոչ իրական լինելը ընդգծելու համար¹²³: Գաղափարախոսության ազդեցության շրջանակները շատ լայն են, առօրյա մանրուքներից մինչ լուրջ քաղաքականություն, հատկապես հմուտ ձեռքերում այն լավ գործառնող գործիք է: Թ. Ադորնոյի պնդմամբ, երբ այդ տեսակի գործիքը հայտնվում է կոնկրետ մարդու կամ խմբի ձեռքում, միշտ էլ գործածվում է այլոց գիտակցության թուլացման և ճնշման համար, և ոչ թե հասարակության ազատականացման և ազատագրման համար: Ըստ հեղինակի՝ կապիտալիստական հասարակությունում ցանկացած ապրանք վաճառված լինելու, կապիտալի աճի և օգուտի համար է, ոչ թե մարդկային պահանջմունքների բավարարման: Հետևաբար ամեն բան, անգամ մշակութային ոլորտը, բիզնես է գաղափարախոսության քողի ներքո:

Գաղափարախոսության մեկնաբանմանն անդրադառնալիս Հ. Արենդթը նշում է. «Գաղափարախոսությունն այն է, ինչ անունն է մատնանշում՝ գաղափարի տրամաբանություն (logic of an idea)»¹²⁴: Նա ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ գաղափարախոսությունները, ելնելով իրենց համապատասխան գաղափարների տրամաբանությունից, խաբկանք են ստեղծում, թե դրանք տիրապետում են պատմության ողջ ընթացքին և դրա թաքնված կողմերին, բացատրություն ունեն ամեն բանի համար, որ կարող են ցուցադրել անցյալն իր մթության մեջ, ամբողջությամբ պարզաբանել ներկայի հիմնախնդիրներն ու ապագայի անորոշությունները լուծելու ուղիներ առաջադրել¹²⁵: Ստացվում է, որ գաղափարախոսությունը հավակնում է միակ աշխարհայացքի ընդգրկունության. շատերի փոխարեն մեկը, որը նախօրոք տեղյակ է կյանքի պատրաստած հնարավոր փորձառություններին: Հ. Արենդթը սա հատկապես ընդգծում էր ամբողջատիրության

¹²³ Տե՛ս Միրզոյան Վ., Ազգային գաղափարախոսության ներուժը, Եր., 2004, «Մաշտոց միավորում», էջ 6:

¹²⁴ Արենդթ Հ. «Մենք՝ փախստականներ», Եր., Հայաստանի Ամերիկյան համալսարան, 2016, էջ 69:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 69:

համար՝ կարծելով, որ գաղափարախոսության հենց այդ կողմը Հիտլերն ու Ստալինը ամենաշատն օգտագործեցին, և անկյունաքարային դարձրին իրենց ամբողջատիրության համար:¹²⁶

Կ. Յասպերսը նույն տրամադրվածությամբ նկատում է. «Գաղափարախոսությունը գաղափարների կամ պատկերացումների համակարգ է, որը ծառայում է մտածող սուբյեկտին որպես բացարձակ ճշմարտություն, որի հիման վրա նա ստեղծում է աշխարհի իր սկզբունքների համակարգն ու որոշարկում իր դիրքն այդտեղ այնպես, որ դրանով նա ինքնախաբեություն է իրականացնում, որն անհրաժեշտ է գաղափարախոսության արդարացման, նրա իրական շահերը քողարկելու համար»¹²⁷: Ըստ նրա՝ սրա հետևանքով, եթե որևէ մտածողություն համարվում է գաղափարախոսություն, այն միանգամից նույնացվում է կեղծիքի, մոլորության հետ: Քաղաքական գաղափարախոսությունը մի տեսակ հավատամքի, նախահամոզմունքի է վերածվում: Այն հավատալիքների դաշտ է մտնում, քանի որ առաջարկվող գաղափարները, մոտեցումներն ընդունվում են առանց փորձնական, բանական հիմնավորման: Ըստ էության քաղաքական ոլորտում ոչինչ, այդ թվում և գաղափարախոսությունը, չի կարող լինել չեզոք, առանց սոցիալական խմբերի շահերի հետ հարաբերակցության: Գաղափարախոսությունը սոցիալական խմբի շահերի առաջ մղման, քաղաքական գործունեության արդարացման լավագույն միջոցներից է: Գաղափարախոսական մտածողության ստիպողաբար տարածումը վերացնում է իրականության հետ կապը, որը չեզոքացնում է մարդկանց համար փաստի և հորինվածքի, իրականի և խաբկանքի միջև տարանջատումը¹²⁸:

Գաղափարախոսության կեղծությունը երկակի բնույթ ունի, օրինակ, եթե մարդը միշտ հավատացել է որևէ գաղափարախոսության, դիցուք կոմունիստականին, դա չի նշանակում, որ նա կեղծ է ապրել: Այն կեղծ է այն պարագայում, երբ ըմբռնվում է որպես իմաստների համախումբ, որն աշխարհը թյուր կերպով է իմաստավորում՝ աղավաղելով այդտեղ տիրող հարաբերություններն ու ընդհանրապես սոցիալական իրականությունը: Այսինքն գաղափարախոսությունը կեղծ կարող է լինել, եթե դրա

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 72:

¹²⁷ Ясперс К., Смысл и назначение истории. М., Политиздат, 1991, с. 146.

¹²⁸ Տե՛ս Արենդթ Հ., նշվ. աշխ., էջ 77:

աղբյուրը գիտական հիմնավորվածություն չունի և հասարակությանը մատուցվում է կարծրացած դատողությունների տեսքով¹²⁹: Գաղափարախոսությունը գերներծծված է քաղաքական գաղափարներով և ձգտում է էլ ավելի ամրապնդել իշխող համակարգի դիրքերը: Պարտադիր չէ, թերևս, որ գաղափարախոսությունը կեղծ կամ ճշմարիտ գաղափարներ, պնդումներ ներառի, հաճախ հասարակության մեջ արդեն իսկ առկա արժեքային կողմնորոշիչները կարող են այն խեղաթյուրել և բացասական հետևանքներ ունենալ:

Գաղափարախոսություններն ստեղծվում են ինքնաբուխ կերպով՝ առաջարկելով կաղապարներ, որոնցից հաճախ մարդկային գիտակցությունը ցանկություն էլ չունի դուրս գալու: Գաղափարախոսությունն անհրաժեշտ է չտեսնելու համար այն, ինչն իրականում գոյություն ունի: Ստացվում է այնպես, որ շատ հաճախ մարդու ներքին խաբկանքներն իրեն ավելի են դուր գալիս քան իրական իրերի կարգը: Սովորաբար գաղափարախոսությունը վերածվում է պետական առասպելի, որը շատ լավ մտնում է, տարրալուծվում հասարակության պատկերացումների մեջ:

Գաղափարախոսության և ուտոպիայի նկատմամբ մոտեցումները շատ բազմազան են, տարբեր մտածողներ սեփական տեսանկյունից են ներկայացրել դրանց դերն ու նշանակությունը հասարակական կյանքում: Նրանցից մեկն էլ Կ. Մանհեյմն է, ով առաջադրել է ուտոպիայի և գաղափարախոսության տարանջատման յուրօրինակ մեխանիզմ, որն այլ դիտանկյուն մտցրեց արդեն եղած ուսումնասիրությունների մեջ: Կ. Մանհեյմը կեցության նկատմամբ այնկողմնային պատկերացումների երկու խումբ է առանձնացնում՝ գաղափարախոսություն և ուտոպիա: Նա իր աշխատությունում կարևոր ընդգծում է կատարում՝ բացատրելով այնկողմնայնության իր ըմբռնումը: Ըստ նրա. «Ցանկացած «իրական գոյություն ունեցող» կենսական կառույց պարուրված է պատկերացումներով, որոնք հարկավոր է անվանել «կեցության նկատմամբ այնկողմնային», «անիրական», քանի որ տվյալ հասարակական կարգում նրանց պարունակությունը չի կարող իրագործվել, ինչպես նաև այն պատճառով, որ տվյալ սոցիալական կարգի պայմաններում անհնարին է ապրել և գործել դրանց

¹²⁹ Տե՛ս Միքզոյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 6:

համապատասխան»¹³⁰: Այսինքն՝ դրանք ոչ մի կերպ չեն համապատասխանում այդ շրջանում առկա կենսական կառույցներին: Պատմական գործընթացի մեջ ուտոպիականն ու գաղափարախոսականն իրար չեն հակադրվում մաքուր վիճակով: Կարելի է ուտոպիայի և գաղափարախոսության տարբերակման համար առանձնացնել մի ստույգ չափորոշիչ՝ «իրականացումը»: «Գաղափարները, որոնք, ինչպես պարզվեց վերջնարդյունքում, որպես քողարկող պատկերացումներ, միայն սավառնում էին հեռացող կամ ձևավորվող հասարակական կարգի վրայով, եղել են գաղափարախոսություններ, իսկ այն գաղափարները, որոնք եկող հասարակական կարգում ունեցել են իրենց համապատասխան իրականացումները, եղել են հարաբերական ուտոպիաներ»¹³¹: Ուտոպիայի ըմբռնումը պարտադիր կերպով կապված է իշխող և այդ խավի հետ հակասություններ ունեցող մարդկանց ընկալումների հետ: Տվյալ սոցիալական համակարգը ներկայացնողների համար ուտոպիական են բոլոր այն պատկերացումները, որոնք իրենց ընկալումների դիտանկյունից անհնարին է իրագործել: Հեղինակը չի ժխտում, որ ուտոպիաները նույնպես կարող են սկզբունքորեն անիրագործելի լինել, բայց կարևոր է համարում, որ կոնկրետ սոցիալական կարգի աշխարհընկալման համար միշտ էլ իրենց պատկերացումներին չհամապատասխանող գաղափարները կլինեն ուտոպիական, անիրականանալի լինելու տեսանկյունից: Ըստ էության գաղափարախոսությունն իշխող և առկա սոցիալական իրադրությունից գոհ խավինն է, իսկ ուտոպիան՝ ոչ իշխանական, նորին ձգտող և այլ սպասումներ ունեցող, կարգի դեմ պայքարող խավինը: Եվ ուրեմն, գաղափարների ուտոպիականությունն ընդգծում են իշխող շերտի ներկայացուցիչները, ովքեր սոցիալական կարգի հետ լրիվ համաձայն են, իսկ գաղափարախոսականությունը՝ վեր բարձրացող խավի անդամները, ովքեր դեմ են առկա կարգերին և իրենց զբաղեցրած դիրքին¹³²: Ըստ Կ. Մանհեյմի՝ ուտոպիական կարելի է համարել իրեն շրջապատող «կեցության» հետ անհամապատասխանության մեջ գտնվող այն կողմնորոշումը, որն իրականանալիս քանդում է տվյալ

¹³⁰ Мангейм К., цит. աշխ., с. 166.

¹³¹ Նույն տեղում, էջ 175:

¹³² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 174:

ժամանակահատվածում տիրող իրերի կարգը¹³³, այսինքն՝ այն գոյություն ունեցող կեցության կազմաքանդումն է: Այնկողմնայնությունը հատկապես դրսևորվում է նրանում, որ արդեն իսկ եղածը չի վերատադրվում, այլ առաջ է քաշվում նորը: Նա մատնանշում է այն հանգամանքը, որ քանի դեռ կոնկրետ պատմական կեցությունն այնկողմնայնացնող պատկերացումները միաձուլվում են այդ շրջանի աշխարհի պատկերի հետ, դրանք ուտոպիաներ չեն, այլ գաղափարախոսություններ, և վերափոխիչ ազդեցություն չունեն:

Ընդհանրացնելով ասվածը՝ Կ. Մանհեյմը գաղափարախոսություն է համարում կեցության նկատմամբ այնկողմնային այն պատկերացումները, որոնք փաստացի երբեք չեն իրագործվում, չնայած, առանձին մարդիկ հաճախ լրիվ անկեղծորեն առաջնորդվում են դրանցով՝ որպես իրենց վարքի դրդապատճառ, սակայն իրականացման ընթացքում գաղափարախոսությունները, որպես կանոն, խեղաթյուրվում են¹³⁴: Ինչպես վերը նշվեց, ուտոպիաները նույնպես կեցության նկատմամբ կրում են այնկողմնային բնույթ, քանի որ դրանք էլ են հիմնված իրական կեցության մեջ չպարունակվող տարրերի վրա, սակայն, դրանք գաղափարախոսություններ չեն այնքանով, որքանով իրենց հակազդեցությամբ կարողանում են վերափոխել պատմական իրականությունը՝ մոտեցնելով այն իրենց պատկերացումներին¹³⁵: Հեղինակի մոտ ուտոպիա տերմինն օգտագործվում է հարաբերական իմաստով, այսինքն, ուտոպիա, որն այդ հաստատված սոցիալական կարգի ներկայացուցիչների համար թվում է բացարձակ անիրականանալի: Եվ քանի որ ուտոպիականի կոնկրետ սահմանումը միշտ կապված է զարգացման միայն կոնկրետ փուլի հետ, այսօրվա ուտոպիաները կարող են որևէ սոցիալական տարածությունում դառնալ վաղվա իրականությունը: Կ. Մանհեյմի համար ուտոպիան հնարավոր փոփոխության հույս է, իսկ գաղափարախոսությունը՝ քաղաքական գաղափարներով սնուցվող և պետական համակարգից ոգեշնչված երևույթ: Ուտոպիան ուղղորդված է քանդելու իշխող իրերի կարգը:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 164:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 166:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 167:

Գաղափարախոսության և ուտոպիայի գործառույթային տարբերությունների շնորհիվ ուտոպիան ավելի վերափոխիչ գործոն է, քան գաղափարախոսությունը: Այս կամ այն գաղափարախոսությանը հավատացողները սովորաբար բավարարված են գոյություն ունեցող կարգերով, մնացած այլ պատկերացումները համարում են ուտոպիական: Պետք է նկատել, սակայն, որ ուտոպիայի և գաղափարախոսության ծայրահեղ հակադրումը սխալ մոտեցում է: Ի վերջո, թե գաղափարախոսությունը և թե ուտոպիան հանդիսանում են քաղաքական դիցաբանության տարրեր և նրանց միջև սահմանը խիստ պայմանական է: Ուտոպիաները կառուցվում են որոշակի գաղափարախոսական դիրքորոշումների հիման վրա, իսկ գաղափարախոսություններն իրենց մեջ ներառում են «իդեալական հասարակության» ուտոպիական պատկերացումներ: Ցանկացած գաղափարախոսության մեջ կա ապագայի որոշ ուրվագիծ, գրավիչ ապագայի որոշ նկարագրություն, առանց որի տվյալ գաղափարախոսությունը կկորցնի զանգվածներին իր կողմը հրապուրելու գրավչությունը: Բավական է նշել, որ «Հավասարություն», «Եղբայրություն», «Ազատություն» կարգախոսները ցանկացած գաղափարախոսության գրավչության անհրաժեշտ բաղկացուցիչներն են, լուսավոր ապագայի գաղափարախոսական երանգները: Այլ կերպ ասած՝ ուտոպիան գաղափարախոսության «դիմահարդարման» միջոց է և ամեն մի գաղափարախոսություն ունի իր ուտոպիան:

Իհարկե, անհամեմատելի են տարբեր դարաշրջանների հասարակական պատկերացումները, որոնց համապատասխան փոխվում են նաև ակնկալիքներն ու պահանջմունքները սոցիալական աշխարհի կառուցարկումից: Կարևոր է, որ այդ կառուցարկվող սոցիալական աշխարհը լինի հասկանալի և կանխատեսելի հասարակության համար: Գաղափարախոսությունները չեն լինում մեկընդմիջ տրված և հավերժ, ժամանակի հոսքում փոփոխվում են սոցիալական իրականության վերաբերյալ պատկերացումները, պահանջները, քաղաքական շահերն ու նպատակները, ինչի հետևանքով ժամանակին տիրապետող գաղափարախոսությունը դառնում է մնացորդային, այսինքն դրանից մնում են միայն որոշակի տարրեր, որոնք դեռ պահպանվում են ներկայում (օրինակ՝ խորհրդային վերապրուկները մեզանում), իսկ նորերը դեռ ձևավորման փուլում են և ընթացքում տեղավորվում են տիրապետող

գաղափարախոսության մեջ կամ դառնում տիրապետող: Տարբեր գաղափարախոսությունների միջև պայքարը միշտ շարունակվում է, իշխանության ձգտող խավն էլ ավելի գայթակղիչ և համոզիչ գաղափարախոսություններ է ներկայացնում, իսկ արդեն իշխողն իր հարատևությունն ու դիրքն է փորձում պահպանել՝ զարգացնելով իր առաջարկությունների համակարգը: Իշխող խավը ջանք չի խնայում իմաստաստեղծ գործառույթը պահպանելու համար, այսինքն, իրականացնում է սոցիալական իրականության կողմերի վերասահմանման գործառույթը:

Շրջապատող իրականության հերքումն ու վերակառուցումն ուտոպիայի մենաշնորհներից է: Էական նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ ուտոպիան նպաստում է սոցիալական իրականության մտային պատերի փլուզմանը, ինչի շնորհիվ այն հաճախ նախապատրաստում է հեղափոխության, սկզբնապես գոնե գիտակցության ոլորտում: Այս հանգամանքը նպաստում է գիտակցության հորիզոններում նոր սոցիալական իրականության կառուցարկմանը, ինչը կարող է հանգեցնել իրական կյանքում կատարվող գործողությունների: Ձևավորվելով հակասությունների հորձանուտում՝ ուտոպիաները ներկայացնում են դեպի ապագան միտված կայունության մոդելներ:

Ուտոպիան իրականությունը հարցականի տակ դնող, այլ սոցիալ-քաղաքական մթնոլորտ ստեղծող, դեպի հեռուն տեսնելու հնարավորություն ընձեռող սոցիալական նախագիծ է, ինչը հաճախ հնարավոր չէ գտնել գաղափարախոսության նախագծում, որն ապահովում է որևէ ծրագրի իրագործումը «այստեղ և հիմա»: Այս պարագայում էական չէ, թե ինչպիսի մեթոդներով է դա արվում, մանիպուլյացիայի, թե իրական հավատի և հույսի ներշնչման շնորհիվ. լավի և վատի միջնագծի աներևույթ լինելը հատուկ է գաղափարախոսությանը, որը կատարում է իր գործառույթն առավելապես ներկայում, ոչ թե ապագայում:

Ներկան տարութերելու և նոր կայունություն արարելու ակնքալիքով աշխարհի պատկերը փոխող նախագծերը դեռ ունեն ասելիք: Ուտոպիան իրականությունը, աշխարհը փոխելու խնդիր է առաջ քաշում, իսկ գաղափարախոսությունը, պահպանելով եղածը, նորոգում է միայն որոշ անցքեր, այնուամենայնիվ, թողնելով բաց

հատվածներ, որոնցում միջանցիկ քամին կարող է տեղաշարժեր կատարել այս կամ այն ուղղությամբ՝ կախված տվյալ գործող ուժի շահի բնույթից:

Ուտոպիայի պարագայում անհնարին է բավարարումը ներկայով, իսկ սեփական հարմարավետության ապահովումը ենթադրում է թեկուզ առկայի հետ անհամաչափելի, բայց ապագայի կոնկրետ տեսլականի ստեղծում: Այն հարցը, թե ապագայի այդ **տեղը** կմնա **տեղ**, որն այդպես էլ իրականում չի լինի, թե կփոխարկվի երջանիկ **տեղի**, որն այս կամ այն չափով համապատասխանում է այն աշխարհին, որը **պետք է լիներ** և ակնկալվում էր գոնե մեծամասնության կողմից, ժամանակի և եղած հնարավորությունների ճիշտ օգտագործման և կանխատեսման խնդիր է: Սրան ի հակադրումն՝ գաղափարախոսությունն առկա հնարավորություններն ամեն կերպ ծառայեցնում է որևէ կոնկրետ նպատակի շահերին, միաժամանակ չառաջարկելով որևէ այլընտրանք: Քաղաքակրթությունն ամեն բան արել է այլընտրանքներն ու թվացյալ անիրագործելին հերքելու և բնաջնջելու համար, սակայն, առանց դրա անհնար է պատկերացնել մարդուն՝ կանգնած պատմության բեկումնային շրջադարձերի շեմին, որոնց խառնարանում, էլ ավելի են երևում պատմության ընթացքը փոխած և փոխել ցանկացող գաղափարները:

Առանց գաղափարախոսության հենակների դեպի աշխարհի հառվող հայացքը չափազանց հիասթափեցուցիչ կլիներ: Այն պետք է մարդուն իրականությունը սեփական ցանկությամբ մշուշապատելու համար: Ուտոպիան նույնպես ունի իդեալականացնող և իրականությունից հեռացնող բնույթ, սակայն, միշտ իր առաջ դնում է իրականությունը բացեիբաց ցուցադրելու խնդիր, այն փորձում է մարդու համար բացահայտել այն իրականությունը, որում նա ապրում է:

Նոր աշխարհի ստեղծելու մարդկային մղումը հավերժ է: Ներկան վիճարկելու և ապագայի տեսլական ստեղծելու միջոցով իրականությունից մեկ քայլ վեր կանգնելն ու այն վերակառուցարկելը կյանքի շարունակման գրավականն է: «Վիճարկումը իրականությունից դուրս ձևավորում է իդեալական աշխարհի մոդել(ուտոպիա), որի գոյության իրավունքի համար մարդիկ ինքնակամ զոհողությունների են դիմում»¹³⁶:

¹³⁶ Հարությունյան Էդ., Համատեքստի հերթափոխը. վիճարկումը իբրև անհնարինի հաղթահարման կամազդակում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №2(20), Եր., 2016, էջ 15:

Կ.Մանհեյմը հանգում է այն եզրակացությանը, որ եթե մի օր աշխարհում բացարձակ չլինեն գաղափարախոսություններ և ուտոպիաներ, ապա չի լինի նաև զարգացում, ամեն բան ավարտված կլինի և տեղի կունենա կրկնօրինակման հարատև գործընթաց, ինչը վերջնականապես կսպանի մարդկային կամքը: Նորը արարելու, գեղագիտական աշխարհկերտումով առաջ նայելու և գեղեցիկը վերակերտելու կամքը կանհետանա:

Ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների նկատմամբ հավատն ու սպասումներն ավելի ընդգծված էին արդիականության շրջանում, իսկ մեր օրերում՝ հետարդիականության փուլում, արդեն նվազ վստահություն կա, քանի որ այդ ծրագրերի որոշակի իրականացում և տապալում է տեսել մարդը, ով այլևս չի ցանականում նորի նախագծում, քանի որ անդադար ստիպված է ապրել նոր իրականությունում, որին չի հասցնում հարմարվել և իմաստավորել կատարվողը: Թեև ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների կարիքն այս իմաստով կորչում է, բայց դրանք արարելու մղումի պարպումը հանգեցնում է կենսաիմաստային կողմնորոշիչների կորստին, պատմական որևէ ուղով ընթանալու անորոշությանը: Հետարդիականությունը հերքում և անվստահություն է հայտնում մետապատումների նկատմամբ, որոնք ստանձնում են ներկայի իմաստաստեղծ դերը, տալիս դրա վերաբերյալ համընդգրկուն պատկերացումների մի համակարգ: Սակայն, որքան էլ հերքենք դրանց դերը, միաժամանակ պետք է ընդունենք, որ ներկան մեզանում կառուցարկված է որոշակի պատումների միջոցով: Հասարակության համար, որքան էլ անտեսանելի, բայց նրանում առկայող պատումներն ու պատմվածքները որոշիչ դեր են կատարում: Դրանց շնորհիվ են փոխանցվում սոցիալական կապերը կառուցարկող և պահպանող գործուն կանոնները¹³⁷: Հասարակության ներսում գործող պատումները, որոնք հասարակական կյանքի մի մասն են, որոշարկում են այն, ինչն իրավունք ունի տեղի ունենալու հասարակության մեջ և դրանով լեգիտիմ են դառնում:

Ցանկացած վերջ, ներունակ է նորը ծնելու, իսկ այդ ծնունդի համար նոր այլընտրանքներ են անհրաժեշտ: Հնարավորի և անհնարինի փնտրտուքներում մարդկային ցեղը երբեք կանգ չի առնում, գուցե այդ սահմանագիծը երբեք էլ պետք է

¹³⁷ Տե՛ս **Лиотар Ж.**, Состояние постмодерна, М., Институт экспериментальной социологии, СПб., Алетея, 1998, էջ 56:

հստակ չլինի, որպեսզի նոր բացվող հորիզոնների լույսը միշտ տեղ ունենա ներս թափանցելու:

2.3. Ուտոպիան որպես սոցիալ-քաղաքական մանիպուլյացիայի գործիք

Այն ամենն, ինչ ձեռք է բերվել մինչ օրս, միգուցե չլիներ, եթե աշխարհում անընդհատ չձգտեին անհնարինին: Թերևս առանց գեղեցիկի, կարգավորվածության, ներդաշնակության, արդարության երազանքների մարդն էլ մարդ չէր լինի, քանի որ հենց գերմարդկայինը, գերիրականի ձգտումն է նրան մարդկայնացնում: Ուտոպիան կենսունակ է, առաջին հերթին հենց մարդու և նրա՝ իդեալականին ձգտող գաղափարներն ի կատար ածելու հրամայականով: Ուտոպիաների ստեղծումը բխում է հասարակության բնականոն զարգացման պահանջից. մտահասանելի ապագայի որոշակիացված և դրական պատկեր ունենալը ժամանակակից հասարակության համար կենսական անհրաժեշտություն է: Ըստ էության՝ ուտոպիան նոր սոցիալական աշխարհի նախագիծ է, ապագայի կառուցարկման փորձ, սոցիալական երևակայության դրսևորման և զարգացման ձև: Գոյություն ունեցող սոցիալական աշխարհի այլընտրանքի ստեղծումն ուտոպիայի դրական կողմնորոշվածության ցուցանիշն է, ինչը, սակայն, շատ հաճախ իր ձգողականությամբ ուտոպիային դարձնում է մանիպուլյացիոն գործիք: Ինչպես նշում է Ս.Կարա-Մուրզան. «Մանիպուլյացիան բռնություն չէ, այլ գայթակղություն»¹³⁸: Այդ այլընտրանքայնություն էլ ուտոպիայի գաղափարները դարձնում է գայթակղիչ և մարդկանց տանում իր ետևից:

Եթե ուշադրությամբ հետևենք պատմության ընթացքին, կտեսնենք, որ քաղաքակրթական դաշտում տեղի ունեցող հիմնավոր վերափոխումները հասարակության ընկալումների, գաղափարների, հավատալիքների ու իդեալների փոխակերպման հետևանք են¹³⁹: Իսկ այս գործընթացում ուտոպիան ունի իր ուրույն մասնակցությունը: Այն կարող է ոչ ուղիղ կերպով, բայց լուրջ ազդեցություն թողնել հասարակական պատկերացումների և աշխարհընկալման վրա՝ տալով նրան նոր ընկալումներ, իդեալներ և այլընտրանքային ուղիներ:

Ուտոպիան հնարավորություն է տալիս պատկերացնել, որ այն լավագույնը, որը ներունակ է իրական լինելու, գտնվում է շատ մոտ և շուտով կարող է իրականություն

¹³⁸ **Кара-Мурза С.**, Манипуляция сознанием, М., Эксмо, 2000. с.24.

¹³⁹ Տե՛ս **Лебон Г.**, Психология народов и масс, СПб, Макет, 1995, էջ 85:

դառնալ: Տալով վերափոխված ապագայի որոշակի հույս՝ այն նաև դրսևորում է իր բացասական կողմը՝ մանիպուլացնում է հասարակության անդամներին:

Ուտոպիական նախագծերի ազդեցությունը հատկապես մեծ էր 19-րդ դարում, դրանք տարատեսակ էին և յուրաքանչյուրն ուներ դեպի իրեն մագնիսականորեն ձգող առանձնահատկություն: Այս դարաշրջանում ակտիվացել էր սովորական անհատը, ամբոխը կարևոր դեր էր սկսել կատարել և այդ ամբոխին քաղաքական թատերաբեմից շեղելու համար պետք էին տարատեսակ ուտոպիական նախագծեր, պետք էր թույլ տալ, որ առանձին մարդն իրեն զգար ցանկացած երևույթի մի մասնիկ, գլխավոր դերակատար, դրա անմիջական ստեղծող ու իրականացնող: Այսինքն, այս պարագայում զանգվածային մշակույթը դառնում է ուտոպիական թվացող գաղափարների իրականացման միջոց: Ստացվում է, որ մատուցվող անհրաժեշտ գաղափարներին տրվում է ուտոպիականին հատուկ երանգավորում, իսկ զանգվածային մշակույթի գերագույն ուժի շնորհիվ այդ գաղափարները ծովածավալ տարածում են գտնում: Դրանք, մարդկանց գայթակղելով, մանիպուլացիայի են ենթարկում՝ ստեղծելով այնպիսի մտային և թվացյալ ոլորտ, որտեղ անհատին թվում է, որ ինքը հասել է այն ամենին, ինչ ինքն է ուզում. այդտեղ ինքն է ամենայնի տիրակալը:

Ըստ էության մանիպուլացիայի ամենակարևոր և անխախտ կետը նրա գաղտնիությունն է և անվերապահ հավատը: Գլխավորն այն է, որ եթե նույնիսկ քողազերծվի մանիպուլացիոն գործընթացը, չբացահայտվի և անհասանելի մնա դրա վերջնականատակը¹⁴⁰: Մանիպուլացիայի դեպքում մարդուն միշտ թվում է, թե ինքը կատարում է ազատ և ինքնաբերական ընտրություն: Իսկ այս հանգամանքը, թերևս, մարդկային թուլություններից է, որը թույլ չի տալիս նրան տեսնել ավելին, քան անհրաժեշտ է իր ուզածը զգալու և վայելելու համար: Իսկ ուտոպիան, չնայած նախագծային իր լուրջ սոցիալական գործառույթին, նաև ի զորու է մարդուն մատուցել պատրանքային իրականություն, որում բացակայում են նրան խանգարող տարրերն ու դարձնում երջանիկ, որոնք հասանելի են անխտիր բոլորին՝ անկախ սոցիալական դիրքից և հնարավորություններից:

¹⁴⁰ Տե՛ս **Капа-Мурза С.**, նշվ.աշխ. էջ 21-22:

Ուտոպիայի միջոցով հասարակական գիտակցության մանիպուլացման ամենահաջողված փորձերից մեկը, թերևս, ԽՍՀՄ-ինն էր, որը մինչ օրս չի գերազանցվել: Այստեղ տիրում էր բացարձակ անձեռնմխելիության և անվտանգության զգացողություն, չկար գործազրկության, աղքատության վտանգ, կյանքը միանշանակորեն կարող էր գնալ միայն առաջընթացի արահետով, ինչը համարվում էր բնական գործընթաց: Այսինքն, մանիպուլացման համար անհրաժեշտ հիասքանչ մթնոլորտ էր ստեղծված, արտաքին ազդեցությունը շատ չնչին էր, տեղեկատվության ներհոսք գրեթե չկար, իսկ ներկայացվող ծրագրերն ու գաղափարներն ընդունվում էին միանշանակորեն: Է. Բատալովը նկատում է, որ ամբողջատիրական համակարգին հատուկ է, որ իշխանությունը, ձգտելով տիրող իրականության նկատմամբ դրական գիտակցական ֆոն ապահովել, ցույց տալով և ապացուցելով, որ այն միակ բանական իրականությունն է, բացառում է սոցիալ-քաղաքական այլընտրանքային որևէ մոտեցման հնարավորություն՝ սպանելով սոցիալական երևակայության և ստեղծարարության անգամ ամենաչնչին դրսևորումները¹⁴¹:

Սոցիալական փոխակերպումները հանգեցնում են անձի ճգնաժամին, հասարակական գիտակցության մեջ արմատավորվում է «հուսահատության և վիատության փիլիսոփայությունը», իսկ զանգվածային լրատվամիջոցների անդադար մանիպուլացիաների շնորհիվ մարդը կորցնում է սեփական գոյության ամենասովորական իմաստներն ու նպատակները¹⁴²: Ճգնաժամային իրադրություններում զանգվածի մարդը, մխրճված լինելով քաոսային զգացմունքների մեջ, հակվածություն ունի հետևելու ցանկացած ներկայացված նախագծի՝ չնշմարելով իրական նպատակներն ու հետապնդվող շահերը: Այս պարագայում ուտոպիան դառնում է ծայրահեղ վիճակից դուրս գալու, փրկության ուղիներ առաջադրող միջոց: Միթե՞ մարդն ինքնուրույն այլ ելք կգտնի, թե կհետևի առաջ քաշված ցանկացած

¹⁴¹ Ст'ю Баталов Э.Я., Философия бунта (критика идеологии левого радикализма), М., Издательство политической литературы, 1973, էջ 146:

¹⁴² Սողոմոնյան Գ., Ժամանակակից մարդաբանական ճգնաժամի դրսևորման առանձնահատկությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», № 1(19), Եր., 2016, էջ 21:

այլընտրանքի, ինչն այդ պահին նրան անհրաժեշտ է ընդամենը հինը հերքելու և արմատախիլ անելու ձգտմանը հագուրդ տալու համար: Այդ զանգվածը կարիք ունի ուղղորդման, քանի որ ինքն իրենով պասսիվ դիրքում է, այստեղ խնդիրն այն է, թե ով կլինի այդ ռահվիրան, կամ ովքեր: Հետևապես ուտոպիան դառնում է ղեկավարող մեքենայի համար օգտագործվող գործիք: «Զանգվածի մարդուն տրված չէ նախագծել և պլանավորել, նա միշտ լողում է հոսանքի ուղղությամբ: Այդ պատճառով նա ոչինչ չի ստեղծում, որքան էլ, որ մեծ են նրա հնարավորություններն ու իշխանությունը»¹⁴³: Իշխանությունը կարծես կոչ է անում ընդունել սեփական ցանկություններն իրականության փոխարեն, այստեղ անհետանում է տարբերությունն իրականության և կեղծի միջև: Թեպետև այսօր իշխանությունն էլ իշխանության կեղծագործումն է, այն փորձում է կրկնօրինակել ինքն իրեն, իրական իշխանությանը¹⁴⁴: «Տիրապետման ոլորտն ընդլայնվում է այնքանով, որքանով այդ տիրապետումը դառնում է էլ ավելի կեղծ: Այժմ մարդն արդեն ոչինչ չունի, բայց իրեն թվում է, թե ունի»¹⁴⁵: Լայն առումով քաղաքական մանիպուլյացիան հանրությանը ճշմարտությունը չմատուցելու և կոծկելու մի քաղաքական պրակտիկա է, որում կամ առկա է կիսաճշմարտությունը կամ էլ հատուկ կանխամտածված ճշմարտությունը¹⁴⁶:

Քանի որ քաղաքական, սոցիալական քարոզչությունը նմանվում է գերազանց հաշվարկված գովազդի, հետևապես ուտոպիան իր մեջ սկսում է պարունակել մի տեսակ գովազդային տարրեր և հակառակը, ժամանակից գովազդը դառնում է ուտոպիական, իսկ գրավչությունն այստեղ ամենակարևոր բանն է, անհրաժեշտ է, որ սպառողը գտնի այդտեղ իր պատկերացումներին համապատասխան «ապրանք»: Քանի որ ժամանակակից հաղորդակցային միջոցները սոցիալական երևակայության դեր են ստանձնել և վերացրել իրականի ու հորինվածի միջև սահմանը (գովազդ, հեռուստատեսություն, համացանց և այլն), հետևաբար՝ մեր օրերում իշխող ռեսուրսի արդյունավետությունը կախված է իրապես գոյություն չունեցող աշխարհի համոզիչ

¹⁴³ **Ортега-и-Гассет Х.**, Восстание масс, М., АСТ, 2002, С., 49:

¹⁴⁴ Տե՛ս **Бодрийяр Ж.**, Симулякры и симуляция, Тула, Тульский полиграфист, 2013, էջ 44:

¹⁴⁵ **Дебор Г.**, Общество Спектакля, М., Логос, 2000, с.36.

¹⁴⁶ Տե՛ս **Հարությունյան Մ. Ա.**, Իշխանության լեգիտիմության ժամանակակից տեսություն, Եր., Նաիրի, 2016, էջ 143:

պատկերի ստեղծման կարողությունից, իսկ այդպիսի վիրտուալ նախագծերի միջոցով կատարվող մանիպուլյացիան արդեն կրում է քաղաքական բնույթ:

«Ուտոպիաները գայթակղում են նրանց, ովքեր ունեն դրանց կարիքը իրենց սոցիալական նույնականացման, հասարակական դիրքի, իրենց առաքելության արդարացման համար»¹⁴⁷: Այստեղ ուտոպիան վերածվում է մարդկանց զանգվածային գործողությունների խթանի ուսումնասիրության և յուրացման գործոնի: Մասնավորապես, ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն է դարձվում հասարակական գիտակցության մեջ ուտոպիական պատկերացումների տարածման մեխանիզմներին՝ օգտագործելով հաղորդակցման տարբեր միջոցներ: Այդպիսի հիմնախնդիր կարող է համարվել զանգվածային գիտակցությունը մանիպուլյացիայի ենթարկելու համար լրատվական միջոցների օգտագործումը, որը դառնում է առավել արդիական այնքանով, որքանով հասարակությունն սկսում է գիտակցել, որ դա փաստական և բավականին արդյունավետ գործիք է հասարակական կյանքը ղեկավարելու համար: Մյուս կողմից էլ ամբոխում գտնվող անհատը, ով դադարում է լինել ինքնուրույն, առանց սեփական կամքի, ինքնաբերաբար դառնում է կամակատար մեքենա, կորցնում է գիտակից անձի բնութագրերը՝ դառնալով անգիտակցականի ենթական, նրա՝ ներշնչման հետևանքով ձևավորված զգացմունքներն ու գաղափարները, ունեն միևնույն ուղղվածությունը, և որ ամենակարևորն է՝ նա ցանկանում է արագ իրագործել այդ գաղափարները¹⁴⁸: Նշանային հաղորդագրությունների միջոցով ստեղծվում է առանձին աշխարհի պատկեր, որը կարող է տարբերվել իրականից և տեսողական-տեքստային բնույթի է:

Տեղեկատվական դաշտում ներկայացվող ուտոպիայի տարատեսակը կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել խաբեկանքը, գաղափարախոսական է և զանգվածների գիտակցությունը մանիպուլացնող բնույթ ունի, քանի որ այստեղ ապագան բացակայում է, անգամ խոսք չկա դրա մասին, այստեղ միայն ներկան է: Իրականության համար զանգվածային լրատվամիջոցները միջնորդի դեր են կատարում դեռ չիրագործվածի և առկայի միջև, հետևաբար մասնակից են դառնում նոր իրականությունների

¹⁴⁷ Лучанкин А. И., Нордберг В. В., Экономия смеха: абсурд и утопия в социальной инноватике, Екатеринбург, Изд-во УрГУ, 2005, с. 272.

¹⁴⁸ Տե՛ս Лебон Г., Психология народов и масс, СПб, Макет, 1995, էջ 77:

ստեղծմանը, այսինքն՝ մասնակցում են ուտոպիաների ստեղծմանը, որը կրում է վիրտուալ բնույթ: Սակայն տեղեկատվական հոսքերի միջոցով ստեղծված ուտոպիան իդեալին ձգտող հասարակության նախագիծ չէ, այլ գիտակցության վրա ազդող, ցանկությունները լրիվ բավարարող կառույց, որն ստեղծվում է տեսողական, մուլտիմեդիալ միջոցներով:

Եթե մտային կառույցների տեսքով պատկերացնենք ուտոպիան, ապա այնկողմնային միտքը ստեղծում է իդեալական պատկեր, որը տեղավորվում է սոցիալական դիսկուրսի հիմքում: Զանգվածային լրատվամիջոցները դա օգտագործում են իրենց օգտին՝ մեկնաբանության միջոցով ձևավորելով սոցիալական իրականության այս կամ այն երևույթի մասին պատկերացումներ: Ստեղծվում է նշանային մի դաշտ՝ ԶԼՄ-ների դիսկուրսիվ տարածություն, գերիրականություն, որտեղ արդեն տեղի են ունենում իրադարձություններ, ինչի հետևանքով սոցիալական իրականությունը հորինվում է ըստ սցենարի և խաղարկվում թատերական դերային բաժանումներով:

Վտանգներից մեկն էլ իրական այլընտրանքի փոխարեն կեղծի առաջադրումն է, որը համարվում է հին և ազդեցիկ մանիպուլյացիայի մեթոդ¹⁴⁹: Ստացվում է, որ կա հետաքրքիր և նոր ճանապարհ ցույց տվող այլընտրանքը, բայց այն ոչ իրական է և չի տանում փոփոխությունների: Եթե ուտոպիան այլընտրանքային իսկապես վերափոխիչ սոցիալական աշխարհ է ներկայացնում, ապա միևնույն ժամանակ այլընտրանքը կարող է լինել կեղծ և քայքայիչ:

Իդեալին ձգտելու մարդկային հակումը վառ կերպով դրսևորվում է ուտոպիաներում, ինչն էլ հենց հանրությանը զցում է գայթակղության ճիրանները: Իհարկե, այդ իդեալներն այսօր պարզեցվում և խիստ հասանելի են դարձվում զանգվածի մարդու համար: Իշխանությունները բավականին վարպետորեն ճիշտ հասցեատերերին են ուղղորդում ուտոպիայում ներփակված հաղորդագրությունները: Եթե մշակույթը դիտարկենք որպես նշանային կառույցների համախումբ, ապա այն կներկայանա նշանակությունների և իմաստային արտահայտությունների տեսքով, որոնց մակարդակը, հաղորդակցությունից հետո, սոցիումի ինքնակարգավորման

¹⁴⁹ Տե՛ս **Кара-Мурза С., Смирнов С.**, Манипуляция сознанием-2, М., Эксмо, 2009, էջ 85:

մեխանիզմների մասն է կազմում և նաև պայմանավորում վերջինիս¹⁵⁰: Դրանց՝ այդ նշանների և հաղորդագրությունների միջոցով, մարդը փոխում է աշխարհի և շրջապատող իրականության մասին պատկերացումներն առաջին հերթին իր ընկալումներում, ենթագիտակցության մեջ, որին հետո արդեն հետևում են պրակտիկ գործողությունները: Նշանային ձևերի ետևում սովորաբար թաքնված է իրականության նախնական ընկալումը գերազանցող և աղավաղող հաղորդակցային հիմք:

Ընդհանրապես հասարակական կյանքում տեղի ունեցողի հիմքում հաճախ ընկած են խորհրդանշանների փոխակերպումները: Խորհրդանշանը, որը կարևորվում էր և հանուն ինչի կարելի էր պայքարել, դառնում է անիմաստ, եթե չի կատարում ի սկզբանե իրեն վերապահված գործառույթները կամ գոնե չի համապատասխանում հասարակության սպասումներին: Դրա փոխարեն արդեն սկսում են ավելանալ այսպես կոչված կեղծ խորհրդանշանները, որոնք իրենց բնույթով և առինքնությամբ ավելի օգտակար են թվում մարդուն: Իմաստային կարևորություն ունեցող խորհրդանշանների արարումը, որը կարելի է օգտագործել նաև որպես մանիպուլյացիոն գործիք, այս տեսանկյունից ուտոպիական երևակայության կարևոր բաղադրիչն է: Այստեղ առաջ քաշված նախագիծն ունի նաև լայն խորհրդանշանային դաշտ, որը կարող է բավականին հեշտությամբ գրավել դեպի իրեն: Դե իսկ սպառողական հոգեբանության կրողի համար կարևոր են իրենց ժամանակավոր հաճույքները բավարարող խորհրդանշանային, ավելի ճիշտ, շինծու խորհրդանշանատիպ երևույթները: «Ձանգվածը նրանք են, ովքեր խորհրդանշանների խաղով կուրացած են և կարծրատիպերով հագեցած, ովքեր ամեն բան կընկալեն, միայն թե դա ցնցող և երևացող լինի»¹⁵¹:

Սպառողական հասարակությունն արմատանում է խորհրդանշանային փոխանակաման, նշանային հաղորդակցման շնորհիվ: Հետևապես մեր այս դարաշրջանի սոցիալական երևույթները կարելի է նաև քողազերծել ուտոպիական «ցանկության» դիտանկյունից: Եթե օգտագործենք ժամանակակից եզրույթներ, որոնք

¹⁵⁰ **Мкртичан А. Е.**, К вопросу о факторах социального порядка, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2 (125), Երևան 2008թ., էջ 73:

¹⁵¹ **Бодрийар Ж.**, В тени молчаливого большинства, или Конец социального, Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2000, с. 4.

բնութագրում են մեր հասարակությանը, ապա կստացվի, որ այստեղ գործում է արհեստականորեն ստեղծված ցանկությունը, որը փաթեթավորվում է ապրանքի բրենդի, ստատուսի, էլիտարության մեջ: Իսկ առաջին տեղում է հայտնվում նա, ով մարդկանց համար հորինում է «նոր ցանկություններ», ստեղծում է այդ ցանկությունների պակասը՝ հրահրելով խառնաշփոթ, քառսային պահանջարկ: Այստեղ մարդկային հարաբերությունների մի ոճ է գործում, որը ներառում է և՛ առասպելական, և՛ ուտոպիական մտածողությունը: Ուտոպիական այդ ցանկությունը մարդը լրացնում է իրերի, ապրանքի, սարքավորումների միջոցով, իսկ իր սպառելու ձգտումը առասպելականացնում է: Մարդու էական բնութագրիչ է դարձել սպառումը, այն պարզապես կենսական առաջնահերթությունից վերածվում է մշակութային խաղի, յուրօրինակ արժեքաբանական ենթատեքստ է ձեռք բերում և սոցիալական կյանքի կարգավորման սոցիոմշակութային ծածկագիր դառնում¹⁵²:

Ուտոպիայում ներկայացվող պատկերը զգայական առումով որքան երփնաթույր լինի, այնքան տպավորվածության բարձր մակարդակ կապահովվի. այն, ինչ պետք է զանգվածի մարդուն: Լավագույն կենսաշխարհի մոտիկությունը զանգվածների մեջ վերածնում է հույսի և սպասումների ծով, որն անպայմանորեն կարճաժամկետ ապագայում կլինի տեսանելի: Իսկ իրենց երկար սպասված իդեալին, կարծես թե կարելի է հասնել ընդամենը սովորական քաղաքական գործունեության միջոցով: Պատկերանում է պատրանքային մի իրադրություն, թե կարելի է մի անգամ ըստ այդ նախագծի կառուցարկել սոցիալական աշխարհն ու մեկընդմիջտ ունենալ ներդաշնակ ու անհոգ կյանք: Սա լայնարձակ հորիզոններ է բանում հասարակական կարծիքի կազմավորման գործում իշխանության հզորացման համար: Իսկ որքան մեծանում է ամբոխի վրա իշխանության ազդեցության մեթոդների թիվը, այնքան այդ ամբոխը դառնում է անվերահսկելի և մտնում է անգիտակցական դաշտ: Ինչպես Օլ. Հակսլիի դիտարկմամբ. «Ամբոխում մարդն իրեն դրսևորում է այնպես, կարծես ընդունած լինի ուժեղ ազդեցությամբ թմրանյութ: Նա զոհ է դառնում նրան, ինչը ես անվանում եմ

¹⁵²Տե՛ս **Սողոմոնյան Գ.**, Ժամանակակից մարդաբանական ճգնաժամի դրսևորման առանձնահատկությունները, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», №1 (19), Եր., 2016, էջ 27:

հոտային թույն»¹⁵³: Այսինքն՝ հետևելով հոտային բնագրին և մնալով անգիտակցական ուժեղ ազդեցությունների ներքո, մարդն այլևս չի ընկալում իրականությունն այնպիսին, ինչպիսին կա, այլ ամբողջությամբ հավատում և նպաստում է կեղծ իրականության ձևավորմանն ու հաստատմանը:

Քանի որ քաղաքական ուտոպիան իդեալը պարզեցնում և հարմարեցնում է մարդու հասանելիության սահմաններին, դրանով մղում է իր համար պայքարի, եթե անգամ իդեալը չիրագործվի, ապա գոնե կփոխի առկա իրավիճակը: Այդ պայքարի արդյունքում ձեռք բերված իդեալը սովորաբար չի համընկնում նախնականի հետ և այլևս իդեալ չէ, քանի որ իր վրա կրում է իրականությանը դեմ հանդիման բախվելուց առաջացած զիջումների և պարտությունների բազմաթիվ դրոշմներ¹⁵⁴:

Ամեն դեպքում ուտոպիաները կարելի է օգտագործել տարբեր շահերի համար, կախված նրանից թե ուտոպիան ինչպիսի սոցիալական ուժերի գործողությունների տրամաբանության մեջ է մտնում: Նրանում արծարծվող գաղափարական բովանդակությունն այս պարագայում այնքան էլ կարևոր չէ, գլխավորը դրա կիրառման և շրջանառման նպատակներն են: Իշխանությունը փորձում է խորհրդանշանային գերակայություն ունենալ հասարակության վրա, այն օգտվում է հատուկ տվյալ հասարակության համար մտածված պատկերացումների ու կերպարների, խորհրդանշանների և գործունեության ձևի լայնարձակ հնարավորություններից: Ժամանակակից աշխարհում մանիպուլյացիայի համար ուտոպիաների, և ընդհանրապես, ցանկացած մեթոդի օգտագործումը հատկապես պայմանավորված է ժողովրդավարական կարգով: Ավտորիտար կառավարման համակարգում հասարակության վրա ազդեցություն գործելու համար կարող է բացեիքաց ուժ գործադրվել, ինչն իրավական դաշտի սահմաններում է: Նույնը չի կարելի ասել ժողովրդավարական համակարգի համար. այստեղ, իհարկե, նույնպես կիրառվում են ազդեցության մեթոդներ, բայց բացահայտ կերպով ուժի գործադրումը չի մտնում ժողովրդավարական գաղափարախոսության մեջ, հետևաբար հասարակական գիտակցության վրա ներազդելու համար իշխանությունը դիմում է թաքնված միջոցների

¹⁵³ **Хаксли О.**, Возвращение в дивный новый мир, М., Астрель, 2011, с. 37.

¹⁵⁴ Տե՛ս **Шацкий Е.**, նշվ. աշխ., էջ 132:

օգնությանը: Սրա արդյունքում էլ ստեղծվում են քաղաքական ուտոպիաներ, որոնց միջոցով կատարվելու է մանիպուլյացիան: Ներշնչելով մարդուն սպասվող լավագույն ապագայի կատարյալ պատկեր՝ կարելի է ցանցի մեջ գցել անգամ այդ հասարակության մտածող և կարծիք կերտող խավին, որն էլ ականայից դառնում է այդ ծրագրերն իրականացնող գլխավոր գործող «անձը», ով, շատ հաճախ, գլխի էլ չի ընկնում իր այդ «առաքելության» մասին:

Եթե իշխանությունը, որը կարողանում է իր հսկողության տակ պահել տեղեկատվական հոսքերն ու քարոզչության տեխնիկական բոլոր մեթոդները, ապա այն ձեռք է բերում հզորագույն և շոյլ մի զենք սեփական քաղաքացիների նկատմամբ: Մանիպուլյացիան փաստացի օգտագործվող զենք է յուրայինների հանդեպ. այն ժամանակակից աշխարհում անգամ գերազանցում է իրական մարտական զենքին իր զոհերի քանակով և օգտագործման ծավալներով: Հաճախ քաղաքական, այսպես ասած, ներկայացումների համար օգտագործվում է հենց մարդու ուտոպիական գիտակցության այն հնարավորությունները, որոնք թույլ են տալիս ստեղծել պատրանքներ, երազանքներ և մարդկային սրտին հասնելու այլ դրսևորումներ: Մարդը ինքն է ինքնակամորեն ստեղծում պատրանքներ, որոնց ցանականում է հավատալ, քանի որ երբեմն իրականությունը տեսնելու և դրա մեջ ապրելու ուժ և կամք չունի, այն իսկապես վերափոխելու ձգտում ու երազանք չունի:

Եթե ի հեճուկս այս ամենի, մանիպուլյացիան, որոշակի հանգամանքներ հաշվի առնելով, համարենք դրական երևույթ, ապա, ինչու ոչ, խելացի, լավ հաշվարկված ու կշռադատված քայլերի դեպքում կարելի է նաև դրական ուտոպիայի միջոցով ներազդել հասարակական գիտակցության վրա: Հիմնական խնդիրն այն է, թե այդ՝ դեպի դրական ապագա տանող ուտոպիական նախագիծը, ով է առաջարկում. հատկապես, եթե այդ կոչը տվյալ պահին չղեկավարող, իշխանական լծակների չտիրապետող էլիտայի կողմից է արվում: Այսինքն՝ եթե, դրական փոփոխությունների ձգտող և հասարակական խնդիրներով մտահոգված, հենց հասարակության շահերին համապատասխան գործող գործիչն է առաջադրում սոցիալ-քաղաքական նախագիծ, ապա որոշակի ազդեցություն գործելը կարող է դրական հետևանքներ ունենալ: Այս դեպքում կարելի է ընդունել բոլոր մեթոդները, որոնք կառաջարկվեն նրա կողմից

հասարակական հայացքների մեջ որոշակի փոխակերպումներ մտցնելու համար: Ուրեմն, թույլ տանք եզրակացնել, որ հասարակությանն օգուտ բերելու համար կարելի է անգամ օգտվել մանիպուլյացիոն մեխանիզմներից, որոնք, միգուցե, դրական տեղաշարժ մտցնեն առկա իրերի կարգում:

2.4. Ուտոպիայի և վիրտուալ իրականության հարաբերակցությունն արդիականության համատեքստում

Իր անցած երկար ճանապարհին մարդն անդադար որոնել է այլընտրանքներ, փորձել դուրս գալ այս իրականության սահմաններից, տեղափոխվել այլ աշխարհներ և տեղակայվել ապագայում, քանզի ֆիզիկական իրականությունը գրեթե միշտ չի բավարարել նրան: Այդ «անդրատենչությունը՝ ուրիշ մի գոյության մեջ հայտնվելու թաքուն փափագը, նրան հնարավորություն է տալիս քայլ առ քայլ հաղթահարելու անհրաժեշտության թագավորության մեջ իրեն պարտադրված սահմանափակությունները»¹⁵⁵: Մարդկային միտքը միշտ էլ ինչ-ինչ տեսլականներ է «հորինել», երբեմն անհասանելի և անիրագործելի մտակառույցներ ստեղծել և փորձել դրանք մարմնավորել իրական կյանքում: Աշխարհը վերափոխելու մարդկային այդ հավակնության մեջ էական դերակատարում ունի «դեռ չգոյողի» (գերմ. Noch nicht sein - դեռ գոյություն չունեցող) նկատմամբ անհագուրդ այն բաղձանքը, որի սոցիալական դրդապատճառն աշխարհի անկատարության ու կիսատության զգացումն է և կամ աշխարհի առկա վիճակի անելանելիությունը: Կարելի է ասել, որ «դեռ չեղածի զգացողությունը» մարդկային կեցության անբաժան մասն է, քանի որ մարդը ոչ միայն մշտապես որևէ բանի պակասություն ունեցող կենդանի է, այլև այնպիսի հորինվածք է, որի մեջ ներփակված է անդրատենչության մի այնպիսի հավակնություն, ինչը դրդում է այս աշխարհը դիտարկել որպես ոչ ամբողջական, անկատար ու անարժան իր «մարդավայել» կյանքի համար: Այս համատեքստում Մ. Շելերը, մարդուն համեմատում է «հավերժ Ֆաուստի» հետ, ով անդադար պայքարի մեջ է շրջապատող իրականության հետ և ձգտում է «ճեղքել իր «այստեղը», «հիման», «այսպես կեցության» և շրջապատող աշխարհի սահմանները, այդ թվում նաև սեփական Ես-ի առկա իրականությունը»¹⁵⁶:

Մարդն այս աշխարհի զավակն է, որը, սակայն, ձգտում է այն դարձնել իր խնամակալության օբյեկտ, փոխել այն և դուրս գալ նրա սահմաններից, իսկ դա

¹⁵⁵ **Հարությունյան Էդ.**, Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №3 (21), Եր., 2016, էջ 33:

¹⁵⁶ **Шелер М.**, Положение человека в Космосе // Проблема человека в западной философии, М., Прогресс, 1988, с. 65.

նշանակում է, որ մարդը մշտապես ուտոպիաներ «արտադրող» էակ է: Ի դեպ, Էռ. Բլոխն ուտոպիայի կամ հույսի սկզբունքը համարում է մարդկային կյանքի անքակտելի բաղկացուցիչը, որը, ի վերջո, վերածվում է սոցիալականության կառուցարկման և նորացման սկզբունքի: Մարդկային գոյությունը ներծծված է ուտոպիայի ոգով: Այն հանգամանքը, որ մեծ հաշվով կյանքը «դեռ չգոյող» հնարավորությունների անսպառ շտեմարան է, նշանակում է, որ մարդուն վերապահված է «հույսի տարածությունը» իրականության վերածելու մի անգնահատելի առաքելություն: «Դեռ ոչը», կասեր Էռ. Բլոխը, «դեռ չիրագործվածի» իրականացման հնարավորությունն է, սկիզբը:¹⁵⁷ Աշխարհն ուտոպիական է, քանի որ այն մի յուրահատուկ գիտափորձ է, որի ուղեկիցներն են ռիսկն ու անհայտությունը: Ըստ այդմ՝ այս կամ այն երազանքի, հույսի, ուտոպիայի իրագործման փորձերն ու ընդհանրապես ցանկացած պատմական գործընթաց հանգեցնում են կա՛մ Ոչնչի, կա՛մ Ամենի (Alles): Ամեն ինչ կախված է տվյալ պատմական դարաշրջանի հնարավորություններից ու հանգամանքներից: Այս իմաստով տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արագ զարգացման արդի դարաշրջանում փոխվել է մարդու աշխարհընկալումը, և նա այլևս այլ կերպ է զգում իրեն շրջապատող աշխարհն ու դրա բաղադրատարրերը: Մինչ 20-րդ դարի կեսերը մարդու համար աշխարհի գոյաբանական հիմքն անփոփոխ էր, վերջնական տրված և միակը. այն կարելի էր վերաձևել միայն բնության հնարավորության շրջանակներում, սակայն դրանից հետո պատկերը փոխվեց, և մարդն սկսեց հասկանալ և՛ իր, և՛ աշխարհի կեցության ճկունությունը: Մարդու համար իդեալական է թվում հենց այն աշխարհը, որը թույլ կտա նրան իրագործել սեփական ցանկություններն իր ուզած պահին: Իսկ աշխարհն այդպիսին կարող է լինել միայն այն պարագայում, երբ ընկալելի աշխարհը լրիվությամբ իրենն է, ինքն է տերը, ինքն է դրա ստեղծողն ու դեմիուրգը: Այս առումով մեր բնական աշխարհն այդպիսին չէ և չի կարող լինել, այսինքն՝ այն ճկուն չէ, իսկ մարդն իրեն երջանիկ է համարում այնպիսի իրականության մեջ, որն անդադար փոփոխվում է ըստ իր ցանկությունների: Մեր իրականության մեջ սահմանապատենշները շատ են (ժամանակային, տարածական, ֆիզիկական, ֆինանսական), որոնք խանգարում են մարդուն ապրել իր պատկերացումներին

¹⁵⁷ Տե՛ս **Bloch E.** Das Prinzip Hoffnung. Bd.1., Berlin, Aufbau, 1960, էջ 258-288:

համապատասխան և իրագործել վերափոխումներ: Այս դիտանկյունից՝ ճկվող և իդեալական է մարդու երազանքների աշխարհը, որում ամեն ցանկություն իրագործելի է: Օրինակ՝ այդպիսի ճկունություն ունի վիրտուալ իրականությունը, որը մարդու իդեալների աշխարհի տարատեսակ է: Այսպես, ուտոպիան, մետաֆիզիկական լինելով հանդերձ, մեր աշխարհի և բնության սահմաններում է առկայում, այն գոյում է որպես հնարավորությունների վիրտուալ իրականություն:

Ստացվում է այնպես, որ ժամանակակից մարդն ապրում է երկու տարբեր չափումներում. լինելով իրական սոցիալական աշխարհի հիմնական բնակիչ՝ նա իր կյանքի մի որոշակի ժամանակահատված ապրում է զուգահեռ վիրտուալ իրականությունում, որն այս պարագայում իր երազանքները շարունակող աշխարհն է: Այն «իդեալական և հրաշալի տեղը» (հուն. eutopia իմաստով) կարող է գոյություն ունենալ հենց վիրտուալ իրականության տեսքով. այն, ինչը մեր իրականությունում գրեթե անիրագործելի է, հեշտությամբ տեղափոխվում է վիրտուալ տարածություն: Ընթացիկ ակնառու փոփոխություններից մեկն էլ հասարակության այսպես ասած վիրտուալացման գործընթացն է: Հարկ է նկատել նաև, որ մերօրյա մշակույթը մի շղթայված համակարգ է, որը, ելնելով սպառողականության աճող տեմպերից, ստիպված է արձագանքել առկա պահանջմունքներին: Ըստ այդմ՝ հետարդիական աշխարհում, կրելով բազմաթիվ փոխակերպումներ, ուտոպիական մտածողությունը, միախառնվելով նոր աշխարհայացքային մոտեցումներին, սոցիոմշակութային դաշտում միտվել է «վիրտուալ ապրանքի» արտադրությանը: Հետարդիականության մեր ժամանակներում աշխարհը ոչ թե իրերն են կառավարում, այլ դրանց նշանները: Այս շրջափուլում փոփոխվում է ամենայնի ընկալումը կյանքի բոլոր ոլորտներում. օրինակ՝ քաղաքականության մեջ գլխավոր դեր են խաղում ոչ թե իդեալները, այլ իմիջը, իսկ տնտեսության մեջ իրերի արտադրությունը փոխարինվում է նորաձև բրենդներով, հարստությունն այլևս նյութական բնույթ չի կրում և այլն: Սրանք իրողություններ են, որոնք ընդլայնում են ուտոպիական երևակայության և համապատասխան նախագծերի սահմանները: Արդիականության կարծրատիպերը փլուզվում են, և յուրաքանչյուրը կարող է ստեղծել այն աշխարհի մոդելը, որում ուզում է ապրել. չէ՞ որ հենց դա էր ուտոպիստների երազանքը: Այս նույն իրավիճակը, թերևս, ժան Բոդրիարի

տերմինաբանությամբ ուտոպիա չէ, այլ «գերիրականություն», որը մոդելների շնորհիվ ստեղծված իրականն է՝ զրկված նախահիմքից և իրականությունից¹⁵⁸։ Պարադոքսն այն է, որ համընդհանուր կեղծագործումների գերիրական աշխարհում իրական են թվում հենց ուտոպիական նախագծերը։ Իսկ քանի որ իրականությունը գտնվում է հատվածական և ապակառուցողական վիճակում, մարդը սոցիալական տարածության մեջ ապակողմնորոշվածության, անորոշության լուծումը գտնում է ուտոպիական գիտակցության ակտիվացման մեջ, ինչը բխում է նրա լիարժեք գոյության համար իրականության սահմաններն ընդլայնելու անհրաժեշտությունից։ Հետարդիականության խճանկարային իրականությունը յուրաքանչյուր անհատի ստիպում է այդ տարասեռ մանրանկարը կենտրոնացնել աշխարհի մեկ ամբողջական պատկերի մեջ, մասնիկ առ մասնիկ ագուցելով միմյանց սեփական կյանքի դրվագային և երբեմն անհասկանալի ընթացքից պոկված հյուլենները։ Հետարդիական աշխարհում մարդը, կյանքն ընկալելով որպես խաղ, ընդունում է իրականությունը որպես պայմանականություն և փորձում յուրացնել դրա բաղադրիչների կառավարման ձևերը։ Հետարդիականությունն ինքնին իրականացված ուտոպիա է, իդալական մի նախագիծ։ Թերևս մենք այժմ ապրում ենք արդիականության շրջանում կառուցարկված մի ինստիտուտոցիոնալ և լեզվական տարածության մեջ, բայց իրավիճակային առումով սա մի ժամանակահատված է, երբ արդիականության փուլն ավարտվել և հասել է իր վերջնակետին։

Մեր օրերում գիտական հայտնագործությունները լրիվ անիրական նախագծերի իրագործման համար լայն հնարավորություններ են ընձեռում՝ փոխելով երբեմնի իդեալական նախագծերի դրսևորման ձևերը։ Մարդու ուտոպիական հակումները թաքնված են նրա հոգեկանի անգիտակցական խորքերում և երբևէ չեն անհետանա՝ անկախ ուտոպիայի դրսևորման ձևերից և մեխանիզմներից, որոնք ենթակա են փոփոխության։ Եթե արդիականության փուլում շրջանառվում էր այն գաղափարը, թե որևէ ուտոպիական նախագիծ ինչպես և ինչպիսի պայմաններում հնարավորություն ունի տվյալ սոցիալական իրականության մեջ իրագործվելու, ապա հետարդիական ուտոպիան ունի ևս մեկ դրսևորման լայնարձակ դաշտ՝ վիրտուալ իրականությունը, որը

¹⁵⁸ St' u Бодрийяр Ж., Симулякры и симуляция, Тула., Тульский полиграфист, 2013, էջ 16:

երկրորդային մի աշխարհ է՝ իրեն հատուկ գոյելու եղանակներով: «Վիրտուալություն» եզրույթը փիլիսոփայության մեջ օգտագործվել է դեռևս միջնադարում, բայց, մանրամասն չանդրադառնալով դրա ծագման պատմությանը, նշենք, որ այն առավել մեծ տարածում ստացավ տեխնոլոգիական զարգացմանը զուգընթաց, երբ շրջանառության մեջ մտավ «վիրտուալ իրականություն» արտահայտությունը, որը շատ արագ դրաձավ մարքեթինգային ապրանքանիշ և զանգվածային մշակույթում տարածված եզրույթ: Վիրտուալ իրականությունը պետք է դիտարկել ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցող մշակութային, տեխնոլոգիական և աշխարհայացքային փոփոխությունների համատեքստում: Այս հասկացությունը բավականին լավ տեղավորվում և պարզաբանվում է հետարդիական աշխարհայացքի շրջանականներում: Վիրտուալություն ասելով ընդհանուր առմամբ հասկացվում է այն իրականությունը, որը չունի ֆիզիկական սահմաններ և հաստատում, սակայն միաժամանակ նշենք, որ միայն տեխնիկական, կիբեռնետիկական տարածությունը չէ, որ պետք է համարել վիրտուալ¹⁵⁹: Այնուամենայնիվ, աշխատանքում ուսումնասիրվում է վիրտուալության առավել նեղ՝ տեխնիկական միջոցներով ստեղծված միջավայրը, որը դարձել է մարդու առօրյայի անբաժանելի մասն ու թելադրում է խաղի իր կանոնները: Ինչպես նկատում է Մ. Կաստելսը, ժամանակակից տեղեկատվական մշակույթում իմաստների ստեղծումը տեղի է ունենում վիրտուալության միջոցով¹⁶⁰: Չէ՞ որ մենք ապրում և գործում ենք հաղորդակցական վիրտուալ գործընթացների վրա հիմնված մի էլեկտրոնային մշակույթի շրջանակներում, որը գործառու է տեխնոլոգիաների միջոցով: Ստացվում է այնպես, որ այժմ վիրտուալությունը պայմանականությունից վերածվում է անհրաժեշտության, այսինքն՝ այն կեղծ իրականություն չէ, այլ հետարդիականության տերմինաբանությամբ համարվում է գերիրականություն, որը ժամանակակից մարդու համար յուրատիպ կենսամիջավայր է դարձել: Լինելով ուտոպիայի արդյունք՝ գերիրականությունը ձևավորվում է այն պարագայում, երբ մեր իրականությունը նկարագրող մշակութային պատկերացումներն ու արժեքները չեզոքացնում, կորցնում են վերջինիս հետ իրենց կապող օղակը և, ըստ այդմ, լիարժեք ինքնուրույն գոյություն

¹⁵⁹ Տե՛ս **Яральян К.**, Виртуальность как транцендентная среда экзистирования, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №2(20), Եր., 2016 , էջ 29:

¹⁶⁰ Տե՛ս **Кастеллс М.**, Информационная эпоха: экономика, общество, культура, М., ГУ ВШЭ, 2000, էջ 504:

են ստանում՝ վերածվելով «սիմուլյակրների»: «Իրականի պատկերի» ստեղծման փուլերը այսպիսին են. սկզբում այն հիմնային իրականության արտացոլումն է, հաջորդ՝ երկրորդ փուլում այն քողարկում և խեղաթյուրում է վերջինիս, այնուհետև սքողում է հիմնային իրականության բացակայությունը, իսկ վերջում այն արդեն ոչ մի աղերս չի ունենում որևէ իրականության հետ և դառնում է սեփական, անաղարտ սիմուլյակրը¹⁶¹: Նույն մեխանիզմը գործում է նաև վիրտուալ իրականության պարագայում՝ այդ տարածությանն ընձեռելով ինքնուրույն գոյելու և գոյավորելու հնարավորություն:

Ֆրանսիացի ստրուկտուրալիստ փիլիսոփա Մ. Ֆուկոն հետաքրքիր այլաբանություն էր օգտագործում, ասելով. «Հայելին վերջին հաշվով ուտոպիա է: Հայելու մեջ ես ինքս ինձ տեսնում եմ այնտեղ, որտեղ ես չկամ՝ ոչ իրական տարածության մեջ, որը վիրտուալ կերպով բացվում է մակերևույթից այն կողմ»¹⁶²: Ըստ էության, ուտոպիան կառուցարկում է այլընտրանքային մի աշխարհ, որը չունի ֆիզիկական տարածականություն, ինչը և նույնությամբ տեղի է ունենում վիրտուալ իրականության կառուցարկման ընթացքում: Ինչպես ուտոպիան, այնպես էլ վիրտուալ իրականությունն ուտոպիական գիտակցության արտացոլումն են այլընտրանքային իրականության մոդելների միջոցով: Եթե Կ. Մանհեյմի դիտարկմամբ ուտոպիան կեցության նկատմամբ այնկողմնային պատկերացումների համախումբ է¹⁶³, ապա այդ այնկողմնայնությունը դրսևորվում է նաև վիրտուալության ձևով՝ որպես իրականությունից որոշակի հեռացվածություն: Այսօր վիրտուալ տարածությունը վերածվել է սոցիալական իրականության տեսակի, որը կոնկրետ ուտոպիայի համար մի նոր «տոպոս» է: Չէ՞ որ վերջինս նույնպես սոցիալականի դրսևորման ձևերից է և արդի աշխարհում հաճախ կատարում է ավելի շատ գործառույթներ, քան սոցիալական ինստիտուտները: Այն առարկայացումը, որը պահանջվում էր ուտոպիայից, և որին դժվարությամբ էր բավարարում այդ նախագիծը, վիրտուալի շնորհիվ այժմ վերածվել է ապաառարկայականի, քանի որ այն առարկայականի ճիշտ հակառակն է: Եթե համեմատենք մարքսյան ընկալման հետ, համաձայն որի, մարդկային գործունեությունը միայն առարկայական է, քանի որ այդ գործընթացում մարդը գործ

¹⁶¹ Տե՛ս **Бодрийар Ж.**, Симулякры и симуляция, էջ 23:

¹⁶² **Фуко М.**, Другие пространства // Интеллектуалы и власть. М., Праксис, 2006, с. 195.

¹⁶³ Տե՛ս **Маннгейм К.**, նշվ. աշխ., էջ 166:

ունի առարկաների հետ և ստեղծում է առարկաներ¹⁶⁴, ապա պարզ է դառնում, թե ինչպիսի փոփոխություններ են տեղի ունեցել, և որքան տարբեր են հետարդիական աշխարհընկալման եղանակները: Այս ապաառարկայացումը սիմուլյակրների միջոցով յուրովի ներկայացնում է նաև Ժ. Բոդրիարը՝ նշելով, որ « «իրականը» փոխարինվում է «իրականի նշաններով» »¹⁶⁵:

Եթե դասական ուտոպիան ինչ - որ առումով արդեն զիջել է իր դիրքերը, ապա դրան փոխարինելու է եկել «վիրտուալ ուտոպիան», որը բնական կերպով հայտնվում է վիրտուալ իրականության մեջ՝ կորցնելով իրեն ներհատուկ «տոպոսը», քանի որ այստեղ գոյություն չունի տարածականություն: Հետարդիական դիտանկյունից նայելու դեպքում նկատվում է, որ աշխարհը ղեկավարում և առաջ են մղում ոչ թե փողը, կորպորացիաները, կուսակցությունները, այլ դրանց ետևում կանգնած այն ուտոպիական նախագծերը, որոնք ընկած են դրանց հիմքում և փոխում են այս աշխարհը ներսից¹⁶⁶: Այս իրադրությունը հասարակության կողմից այդքան էլ չի գիտակցվում և հասկացվում որպես ուտոպիա, սակայն այն կա և աննկատորեն ասում է իր անակնկալ խոսքը: Փաստացի, ոչ իրական աշխարհի մեջ ընկղմվելով, մարդկային գիտակցությունը ենթարկվում է նոր, հորինված ազդեցությունների, բախվում է նոր կողմնորոշիչների և հնարավորությունների: «Հրաշք ապագայի» ուտոպիան շարունակում է ապրել իրական կյանքը շարունակող «վիրտուալ ուտոպիայի» տեսքով: Վիրտուալ տարածությունը վերածվում է իրականության մի տեսակի, որը կոնկրետ այս պահին չկա, բայց ապագա գոյության ներուժ ունի և իրականությունը հընթացս փոխարինելու է արհեստականորեն ստեղծված մի կենսամիջավայրով: Վիրտուալը հետզհետե խտացնում, սահմանափակում, նեղացնում է իրական կյանքի սահմանները՝ բանալով նոր հորիզոններ ուտոպիականի դրսևորման, նոր աշխարհայացքի ձևավորման համար: Սրանով տեղի է ունենում առարկայական աշխարհի արժեզրկում, ուստի ապաառարկայացումը դառնում է ավելի ակնառու: Առարկայական աշխարհի շատ երևույթներ և որակներ կարծես թե զիջում են իրենց տեղը, կորցնում իրենց

¹⁶⁴ Տե՛ս **Маркс К.**, Критика политической экономии (черновой набросок 1857-1858 годов, первая половина рукописи). **Маркс К., Энгельс Ф.**, Собр. соч., изд. 2, т. 46, ч. 1, М., Политиздат, 1959, էջ 324:

¹⁶⁵ **Бодрийар Ж.**, Симулякры и симуляция, с. 18.

¹⁶⁶ Տե՛ս **Штепа В.В.**, Ритопия, Екатеринбург, Ультра. Культура, 2004. // <http://flibusta.net/b/153754> - [23.08.2017]:

հիմնական իմաստը՝ փոխարինվելով հասկացություններով, նշաններով, ինչի հետևանքով մարդու կողմնորոշումը արդյունքից, առարկայից տեղափոխվում է գաղափարի վրա: Թերևս մերօրյա աշխարհում առավել էական ու առաջնային է դառնում նշանը և ոչ թե կոնկրետ դրա նյութական դրսևորումը: Եվ չնայած իրականն ու նրա նշանը նույնական չեն, բայց նշանը պարունակում է իրականի նախնական իմաստային հիմքը, և վերջնարդյունքում այն բավականին դժվար է տարբերակվում:

Ուտոպիական գիտակցության այնկողմնայնացնող, առկա իրականության սահմաններից դուրս բերող հատկությունը վիրտուալ տիրույթում ամենաէականն է, որին միանում է նաև իրականության քննադատությունն ու դրա վերակառուցարկման ձգտումը, որը թույլ է տալիս սահմանագծելու ինքնություն գործառուղ և եղածից տարբերվող մի նոր աշխարհ, որում իրավասու են հատկապես մարդու անհատական պատկերացումներն իդեալական աշխարհի վերաբերյալ: Իդեալականացումն այս նոր տարածության մեջ շատ ավելի հեշտ է. դասական ուտոպիայի իդեալները՝ հատկապես ազատության և հավասարության, լիարժեքորեն դրսևորվում են վիրտուալ տիրույթում: Այստեղ հանրույթը լրիվ հավասար է, իսկ ազատության նմանօրինակի մասին ժամանակին դժվար էր անգամ մտածել: Այս վիրտուալ տարածությունը դարձել է նաև ներկայի քննադատության, գաղափարապես իրար մոտ զանգվածների համախմբման և համագործակցության հարթակ: Հետարդիականության դարաշրջանին հատուկ շրջապատի պառակտվածության, խճանկարային ընկալման, ընտրության անսահմանափակության մեջ մարդը դժվարանում է որոշակի ուղու նախապատվություն տալ: Տիրող անորոշությամբ պայամանավորված՝ ուտոպիական գիտակցության դրսևորման ձև համարվող վիրտուալ իրականությունը դառնում է առկա իրականությունից դեպի սեփական աշխարհի փախուստի մի ուղի, որը կախված չէ ոչնչից: Այն մարդու համար դեպի հորինված աշխարհի փախուստի և այդ աշխարհի օրենքներով ապրելու հետաքրքիր տարբերակ է: Վիրտուալ իրականությունն այս տեսանկյունից ուտոպիայի դրսևորման ձև է, քանի որ երկուսն էլ ձգտում են կառուցարկել մի իրականություն, որն իրականում գոյություն չունի: Պարզապես վերջինս ապագայի իր իրականությունն ստեղծում է նորագույն տեխնոլոգիաների շնորհիվ:

Վիրտուալ իրականությունը վերածվում է ենթակառուցված իրականության, որն այսօր վերափոխման է ենթարկել մեզ համար արդեն սովորական շատ բաներ՝ ինչպես անհատական, այնպես էլ սոցիալական տեսնակյուններից, ինչը հանգեցնում է սոցիալական աշխարհի լայնածավալ վերակազմակերպման: Վիրտուալությունը խտացված նշանային համակարգ է և հաղորդակցային մեծ հնարավորություններով օժտված տարածություն: Կիբեռնետիկական տարածությունն ստեղծում է մեր իրականության կանոնների և մեխանիզմների նման գործարկվող մի միջավայր, որը վիրտուալության դրսևորման ժամանակակից ձևն է: Պարզապես, եթե դեռ ֆիզիկական աշխարհում գոյություն չունեցող գաղափարները մի տեսակ վիրտուալության ոլորտից են՝ գոնե նախնական տարբերակով, ապա ուտոպիական նախագծերը նույնպես վիրտուալ բնույթի են, որոնք, հետագայում ներազդելով ֆիզիկական աշխարհի վրա, կարծես առարկայանում են նրանում, իրագործվում կամ ոչ:

Վիրտուալ իրականությունը յուրահատուկ ինքնուրույնության դաշտ է, որը մարդուն դարձնում է ինքնաստեղծ, այսինքն՝ նա ստեղծագործում և արարում է իր ձևաչափով, մտնելով ուտոպիայի ոլորտ՝ ստեղծում է սեփական իդեալաների հանգույն մի իրականություն, ինչն անելու և դրսևորելու հնարավորություն մարդը իրական աշխարհում հաճախ չի ունենում: Այն տալիս է ազատություն առանց պատասխանատվության, որը չկա մեր իրականությունում: Մարդը, հայտնվելով տեխնոլոգիական տարածականության չափումներում, ինքը նույնպես վերածվում է վիրտուալ սուբյեկտի և վարում է զուգահեռ կյանք «այնտեղ»՝ դրան համապատասխան վերափոխելով իր «այստեղը», ներկան¹⁶⁷: Վիրտուալությունը կեցության ձև է, գոյության միջոցներից մեկը: Ինչպես սիմուլյակրի դեպքում, այս տարածությունում նույնպես մենք առնչվում ենք ոչ այնքան ֆիզիկական օբյեկտի, որքան դրա վիրտուալ պատկերի հետ¹⁶⁸: Սիմուլյակրները դարձել են ինչպես առկա իրականության, այնպես էլ վիրտուալ իրականության բնութագրիչներից: Այստեղ է, որ մարդը բախվում է իրականության և նրա նշանի հետ: Սիմուլյացիայի միջոցով ստեղծվում է իրականի պատկերը, որը փոփոխվելով շեղում է իրականը, խեղում, բայց տպավորություն է ստեղծում, որ

¹⁶⁷ Տե՛ս **Ярляя К.**, նշվ. աշխ., էջ 31:

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

իրական հիմքը առկա է, այսինքն՝ այլևս գրեթե անհնար է լինում տարբերակել իրականն անիրականից:

Աշխարհի մասին մարդկային պատկերացումները սովորաբար գտնվում են իրականի և իդեալականի միջև առկայող սահմանագոտում, որը ժամանակ առ ժամանակ միաձուլվում է մեկ այս, մեկ այն կողմին: Այս հատկությունը լավագույնս դրսևորվում է ուտոպիայում՝ որպես իդեալական և իրական օբյեկտների միջև տարանջատում, ինչը գրեթե նույն կերպ նկատվում է վիրտուալ իրականությունում: Վիրտուալ իրականությունը հենց այդ սահմանային դաշտն է, որտեղ արդեն իսկ դժվար է կողմնորոշվել՝ վիրտուալն է ֆիզիկական իրականության արդյունքը, թե հակառակը՝ ֆիզիկական իրականությունը՝ վիրտուալի: «Կեղծագործումը (սիմուլյացիան) կասկածի տակ է դնում «ճշմարտի» և «կեղծի», «իրականի» և «երևակայականի» միջև տարբերությունները»¹⁶⁹: Այս պարագայում վերանում են «բառերի», «նշանների» և «իրերի», «իրականի» և «հորինվածի» միջև եղած սահմանները: Այսպիսով, ստացվում է եռաչափ մի պատկեր, որի բաղկացուցիչ տարրերը համաչափելի են. առաջին երկուսի (ուտոպիայի և վիրտուալ իրականության) համանմանությամբ սիմուլյակը նույնպես՝ որպես գերիրականության բաղադրիչ, ընդգծում է ինչպես առկա իրականությունը, այնպես էլ հնարավոր գոյությունը, բաղձալին և իրականը: Դե իսկ ուտոպիական գիտակցության ի հայտ գալու լավագույն նախապայմանն էլ երևակայականի և իրականի միջև լարվածությունն է, այլընտրանքային մտածողությունը, որը մերօրյա տեղեկատվական տեխնոլոգիաների շնորհիվ դրսևորման նոր ոլորտ է հայտնաբերել՝ արտահայտված վիրտուալ իրականության ձևով: Մնալով ֆիզիկական աշխարհում մարդը տեղափոխվում է վիրտուալ իրականություն, որտեղ ստեղծում է մի նոր՝ երևակայական աշխարհ, վերանում է իրի իրականության սկզբունքը, դրան փոխարինում են ուտոպիական գիտակցության ձևերը՝ «երազը», նախագիծը և այլն: Վիրտուալ իրականությունը, ուտոպիայի համանմանությամբ, հերքում է առկա իրականությունը՝ կառուցելով նորը: Ուտոպիան ի հայտ է գալիս վիրտուալ իրականության մեջ, որտեղ չկա «տեղ (տոպոս)»

¹⁶⁹ Бодрийяр Ж., Симулякры и симуляция, էջ 19:

երևույթը, բայց և դա այն սկզբնակետն է, որտեղից անհատն ստեղծում է իր սեփական աշխարհը:

Աշխարհը միտում է, ոչ թե օրենք, այն դեռ չգոյն է: Այս առումով «կյանքն ասես կենսաբանական սևագիր տեքստ է, որի վրա օրենսդիր և գործադիր լիազորություններով օժտված բոլոր կենդանի արարածները, ներառյալ նաև մարդը, կարող են ջնջումներ և հավելումներ անել՝ խաղարկելով կյանքի իրենց փորձնական տարբերակը»¹⁷⁰: Ապագան առանց ներկայի վիճարկման, առանց ուտոպիայի կորցնում է այն անհասանելի կողմնորոշիչը, որը պետք է հասարակության զարգացման և առաջընթացի համար: Այսօր այդ սպասելի ապագան մեզ է ներկայանում արդեն նոր ձևաչափերի և չափումների տեսքով, անշոշափելի իրի իրականությունը դառնում է արտասովոր իրականության սովորական երևույթ: Սոցիալական տարածականության այս նոր չափումները մարդուն և նրա երևակայությանը մի տեսակ ձգվածության, տարածվածության հատկություն են ընձեռում՝ թույլ տալով նրան լինել այստեղ և հիմա, բայց և միևնույն ժամանակ զգալ իրեն այլ չափումներում. ընդ որում՝ այդ զգացողությունն այնքան իրական է, որ դժվար է տարբերել իրական գոյությունից: Երբ այլևս վերանում է իրական իրի այն հիմնային շերտը, որը նրան օբյեկտիվ ներակայություն էր ապահովում, այդ պարագայում առավել իրական են թվում սիմուլյակրները, որոնք փոխում են շրջապատող ամեն բանի էությունն ու նյութական առկայություն չեն պահանջում: Ուտոպիայի, գերիրականության, վիրտուալության միախառնումը ստեղծում է խաղարկային մի դաշտ, որը ապացուցողական հիմքեր չի պահանջում, այն պարզապես կա և կյանքի անբաժան մասն է, աննկատելի, տարրալուծված բյուրեղը, որն ուտոպիականի տարբեր դրսևորումներով միշտ առկա է եղել սոցիալական կյանքում և մարդկայինի անհասանելի խորքերում: Ընդլայնվում են մարդկային մտքի, մարդու հնարավորությունները, թե սահմանախախտ են դարձնում նրան այս այլընտանքային տարածությունները, դժվար է ասել, բայց դա ժամանակի և զարգացող տեխնոլոգիաների հրամայականն է, որին ենթարկվում է մարդը՝ պարզապես սեփական գոյությունը հաստատելու և չհերքելու, ցույց տալու համար, որ իր իսկ

¹⁷⁰ Հարությունյան Էդ., Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, էջ 29:

հորինած սահմանները քանդվելու և նորեն վերակառուցվելու հակում ունեն, և որ այդ ամեն նորը, իր հերթին, նոր պատենշ է կյանքը յուրովի կառուցարկելու անհատնում ճանապարհին: Եվ ուրեմն, թողնենք մարդկային միտքը սավառնի՝ փնտրելով իր հանգրվանը, որը երբեք էլ վերջնական չի լինելու:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքակրթական դաշտում նոր չէ այն մոտեցումը, որ առաջընթացի միակ ելքը «այլ» ընկալման դաշտ մտնելն է, ստեղծել մի սոցիալական աշխարհ, որի կարգավորման և ղեկավարման նոր մոդելը կտարբերվի այն հասարակական կարգից, որում ապրում ենք: Չէ՞ որ ներկայում գոյում են բազմաթիվ ապագաներ, որոնք մրցակցում են կյանքի կոչվելու համար, ուրեմն պետք է գտնել այն լավագույնը, որը հնարավորի և մարդկային մտքի շրջանակներում է, իսկ այդ շրջանակները, եթե դրանք անցնելու ցանկություն կա, ընդլայնվելու և անգամ չեզոքանալու հակում ունեն:

Հետաքրքրական է այն, որ ուտոպիան գոյություն ունի այնտեղ, որտեղ ինչ-որ բան պակասում և թերի է: Այդ պակասը լրացնելու հույսը վստահ համոզմունք չէ, այն իր մեջ պարունակում է ինչպես լայն ու նոր հնարավորությունների մի պահոց, այնպես էլ ձախողում և վտանգ: Ուտոպիական նախագծեր ստեղծվել են և կստեղծվեն, քանի դեռ մարդկությունը ձգտում է ունենալ և արարել ավելին, փնտրել կատարյալին հասնելու ուղիներ: Քաղաքական ու քաղաքակրթական հիմնային փոխակերպումների, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական կյանքի արդիականացման հետևանքով ուտոպիան հետարդիականության ժամանակակից իրողություններում որակական նոր դրսևորումներ է ձեռք բերում: Ընթանում են ուտոպիական երևակայության և ուտոպիայի փոխակերպումներ, որոնց արդյունքում փոխվում են նաև դրանց դրսևորման ձևերն ու նկարագրերը: Արդիականության դարաշրջանի ուտոպիան ընդհանուր առմամբ, հավակնոտ էր և ձգտում էր համընդհանրության, կար հավատ լուսավոր ապագայի և իդեալական հասարակության կառուցարկման հնարավորությունների հանդեպ: Ինչ-որ իմաստով կարելի է ասել, որ այսօր կարծես մարմնավորվել են նախորդ դարաշրջաններում ձևակերպված ուտոպիաներն ու այլևայլ սոցիալ-քաղաքական տեսլականները: Սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դաշտում ձեռք բերված նվաճումների շնորհիվ կյանքը դարձել է ավելի բարեկեցիկ, ժողովրդավարական ու ազատական: Այս ամենի հետևանքով փոխակերպման է ենթարկվել նաև ուտոպիան և ձեռք բերել դրսևորման նոր հնարավորություններ և միջոցներ, որոնք ապացուցում են, որ չնայած նախկին ձևերի փոփոխությանը, միևնույն

է ուտոպիան մնում է կենսունակ ու սոցիալական դաշտում անփոխարինելի մի նախագիծ:

Ելնելով վերոնշվածից և ուտոպիայի որպես ապագայի մոդելավորման սոցիոմշակութային նախագծի վերլուծությունից՝ ստացվել են տեսական և գործնական նշանակություն ունեցող հետևյալ ընդհանրացումներն ու եզրակացությունները.

- Ժամանակակից աշխարհում ընթանում են այնպիսի առանցքային փոփոխություններ և փոխակերպումներ, որոնց ետևից մարդկային միտքն արդեն դժվարանում է հասնել և հարմարվել այդ ընթացքին, ինչի շնորհիվ էլ առավել քան երբևէ զարգանում և արմատավորվում է ուտոպիական միտքն ու երևակայությունը՝ ազատելով ու քանդելով մարդու մտային պատնեշներն ու տալով նրան հնարավորություն կողմնորշվելու իրեն շրջապատող իրականության մեջ, որը խիստ հատվածական և անորոշ է դարձել: Անորոշությունից ազատվելու և կայունության փնտրտուքներում առաջնագիծ է մղվում ապագայի մոդելավորման անհրաժեշտությունը, որը լավագույնս կատարում է ուտոպիական նախագիծը: Ուտոպիան քաղաքակրթական և մշակութային այն երևույթներից է, որն անպայմանորեն ուղղված է դեպի ապագան, մոդելավորում է այն, տալիս պատրաստի և ցանկալի ապագայի մի պատկեր, որը ուղղորդում է հասարակությանն ու առաջ մղում՝ հրամցնելով այլընտրանքային մի ապագա, որի իրագործման համար անհրաժեշտ են հիմնահատակ վերափոխումներ և նորարար մոտեցումներ:

- Իդեալական-կատարյալ հասարակություն ունենալու մարդկության անբավ ձգտումը մշտապես սնում է ուտոպիական նախագծեր առաջադրելու և կենսագործելու մարդկային ստեղծարար հատկությունը: Դարեր շարունակ մարդկային միտքը կերտել է հասարակության վերաճեման տարատեսակ ուտոպիաներ, որոնց հիմքում ընկած է իրականության և երազանքների միջև առկա պատմական հակասությունը: Այս համատեքստում ապագայի ուտոպիական նախագծերը մի կողմից արտացոլում են սոցիալական համակարգի հնարավորությունների ընդլայնման մասին հասարակության պատկերացումներն ու ակնկալիքները, մյուս կողմից՝ ուղղորդում են մարդկության պատմական զարգացման ընթացքը:

○ Ցանկացած ուտոպիական նախագիծ պատմամշակութային երևույթ է, որի հիմքում ընկած են տվյալ ժամանակաշրջանում գործող հասարակարգի քննադատական ոգին, մարդկանց մետաֆիզիկական պահանջմունքներն ու բանականությունը: Այսինքն՝ ուտոպիական նախագծերն ինչպես ուղղված են ապագայի կերտմանը, այնպես էլ տվյալ պատմական ժամանակահատվածի սոցիոմշակութային կարգի բովանդակության ցուցիչներն են, որոնք արտացոլում են տվյալ հասարակությանը բնորոշ քաղաքակրթական, քաղաքական և սոցիոմշակութային մարտահրավերները:

○ Ճգաժամերն անխուսափելի են ինչպես անհատի, այնպես էլ հասարակության կյանքում, հետևապես դրանք հաղթահարելու և առաջ շարժվելու հիմնախնդիրը ժամանակ առ ժամանակ հիշեցնում է իր մասին: Այս պարագայում ուտոպիական երևակայությունն ու նախագծողական ներուժը անփոխարինելի այլընտրանքներ են և փոխակերպման նոր հնարավորություններ: Ուտոպիական նախագծերը, կազմված լինելով քննադատական (իրականության վերլուծում և մերժում), նախագծային (ապագա իրականության մոդելավորում) և կառուցողական (նախագծի իրագործման փուլ) բաղադրիչներից, առավել հաճախ ի հայտ են գալիս սոցիոմշակութային այնպիսի համակարգերում, որոնք գտնվում են սոցիալական կյանքի անցումային և ճգնաժամային փուլերում: Այս իմաստով՝ ուտոպիական նախագծերը հանդես են գալիս որպես սոցիալական համակարգի ճգնաժամերի ախտանիշներ և կյանքի կազմակերպման տվյալ մշակույթի անկատարության ցուցիչներ:

○ Ապագայի մոդելավորման համատեքստում ուտոպիայի և հակաուտոպիայի առանձնահատկությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հակաուտոպիաները «նախագգուշացնող ուտոպիաներ են», որոնք մատնանշում են ուտոպիաների իրագործման հնարավոր բացասական հետևանքներն ու արդյունքները: Այլ կերպ՝ հակաուտոպիաները իրագործված ուտոպիայի մասին նախագծեր են, որոնք, ընդհանրապես մարդու կամ մասնավորապես տվյալ ժամանակահատվածի սոցիոմշակութային արատներն ու թերությունները նկատի ունենալով, շեշտադրում են ուտոպիայի իրագործման հնարավոր ռիսկերն ու վտանգները:

○ Սոցիոմշակութային կյանքի կազմակերպման նախագծերը ոչ միայն ղեկավարվում են ռացիոնալ ու իրատեսական սկզբունքներով, այլև առասպելական, արխետիպային ինչ-ինչ գաղափարներով և սկզբունքներով, որոնց ռացիոնալ արտահայտման եղանակն ունի ուտոպիական և գաղափարախոսական բնույթ: Մարդկային համակեցությանը բնորոշ և երբեմն առասպելական տեքստերով հագեցած այս նախագծերի (ուտոպիաների և գաղափարախոսությունների) համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եթե գաղափարախոսական պատկերացումները, որպես կանոն, նպաստում են գոյություն ունեցող սոցիոմշակութային կարգի վերարտադրությանը, ապա ուտոպիական տրանսցենդենտալ պատկերացումները միտված են գործող սոցիալական համակարգի արմատական վերափոխմանը:

○ Արդի սոցիալ-քաղաքական գործընթացներում հասարակությունը հաճախ և տարբեր կողմերից ենթարկվում է մանիպուլյացիոն ազդեցությունների, ինչի արդյունքում մարդը հայտնվել է մի իրավիճակում, երբ այլևս չի կարողանում զանազանել դրական և բացասական ազդեցությունները: Այս պարագայում ուտոպիան կարող է վերածվել հարմար և գայթակղիչ մանիպուլյացիայի գործիքի և օգտագործվել քաղաքական և այլ շահերի համար: Գերզարգացած տեղեկատվական դաշտը ստեղծում է այնպիսի հարմարավետ տարածություն, որտեղ մանիպուլյացիայի համար կան բոլոր հասանելի և հարմարավետ միջոցները, որոնք հատկապես հեշտ է կիրառել մերօրյա ամբոխի մարդու նկատմամբ: Ուտոպիական ապագայի վառ և ցանակլի պատկերը գայթակղող և մանիպուլացնող գործուն մեթոդ է, որը քաղաքական ոլորտում իշխանական ուժերի կողմից հաճախ է օտագործվում: Ուտոպիական երանգներ կարելի է հաղորդել զանգվածային մշակույթի ցանկացած տարրի և այն ամբոխի վարքագծի և գործողությունների ուղղորդման հարցում կունենա ցանկալի ազդեցություն: Ուտոպիաները հատկապես մանիպուլյացիոն գործիք են դառնում սահմանային իրավիճակներում, երբ հասարակությունը սպասում է հույսի և իր փկության նոր բացվող դռներին:

○ Հաշվի առնելով ժամանակակից աշխարհում ընթացող տեղեկատվական-տեխնոլոգիական հեղափոխության արդյունքներն ու հետևանքները, ինչպես նաև այն, որ աշխարհի «ապանյութականացման» միտումների հոսանքով գոյավորվել է

վիրտուալ իրականություն, կարելի է եզրակացնել, որ ուտոպիայի դասական պատկերացումներն աստիճանաբար փոխակերպվում են և ձևավորվում է «վիրտուալ կեցությանը» բնորոշ ուտոպիայի մի նոր տարատեսակ, որը կարելի է բնութագրել որպես «վիրտուալ ուտոպիա»: Մերօրյա հետարդիական աշխարհն ուտոպիական երևակայության համար լայնարձակ դաշտ է բացում՝ թույլ տալով առավել ընդլայնել իր դրսևորման սահմանները: Վիրտուալ իրականությունն ինչ-որ առումով ուտոպիայի դրսևորման ձևերից է և արդեն լիարժեքորեն համարվում է մարդու համար գոյելու աշխարհներից մեկը: Բացի այդ, այսօր, երբ իրականը կորցնում է իր պարտադիր նյութական լինելու պայմանը, ուտոպիան ամբողջությամբ մտնում է իր թագավորության տարածքը: Ինչպես ուտոպիան, այնպես էլ վիրտուալ իրականությունը, որոշակիորեն հերքում է առկա իրականությունը՝ կառուցելով նորը: Վիրտուալ իրականությունը վերածվել է մեր իրականության մեջ ենթակառուցված իրականության, որը հիմնավորապես փոխում է և՛ անհատական, և՛ սոցիալական կյանքում մեզ համար արդեն սովորական շատ բաներ, ինչը հանգեցնում է սոցիալական աշխարհի խորքային վերակազմակերպման:

Ուտոպիան սոցիալական երևակայության դեր է կատարում և առաջնորդում մարդուն դեպի վերափոխված ապագա: Այն կարևոր և անփոխարինելի է, քանի որ հասարակությունը միշտ էլ փոփոխության և զարգացման կարիք ունի: Որոշ իմաստառվ առանց ուտոպիայի մարդը կդառնար բնական օրենքների ստրուկը: Մարդը երբեք էլ չի սահմանափակի իր հույսի տարածքն ու չի թողնի, որ ցանկալին և լավագույնը մնան իրենից հեռու և անկատար:

1. Արենդթ Հ., Մենք՝ փախստականներս, Եր., Հայաստանի Ամերիկյան համալսարան, 2016, 272 էջ,
2. Դեմիրճյան Մ., Ժամանակակից ինստիտուցիոնալ ճգնաժամերի պատճառները, օրինաչափություններն ու հետևանքները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №3 (24), Եր., 2017, 23-32 էջ,
3. Զաքարյան Ս., Հայկական էպոսի հերոսների վարքագիծը ազգային ինքնության համատեքստում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №2 (17), Եր., 2015, 3-16,
4. Հարությունյան Էդ., Անցումային հասարակությունը որպես տրանսֆորմացիոն գործունեության համակարգ, Եր., ԵՊՀ, 2000, 268 էջ,
5. Հարությունյան Էդ., Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., Մակմիլան-Արմենիա, 2004, 152 էջ,
6. Հարությունյան Էդ., Արտասովոր ապագան ապրված անցյալում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №3 (21), Եր., 2016, 21-35 էջ,
7. Հարությունյան Էդ., Համատեքստի հերթափոխը. վիճարկումը իբրև անհնարինի հաղթահարման կամազդակում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», №2(20), Եր., 2016, 3-16 էջ,
8. Հարությունյան Էդ., «Էթնոմշակութային ապաստարանը» որպես գոյատևման գեղագիտական նախագիծ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 132.4, 2010, 5-14 էջ,
9. Հարությունյան Մ. Ա., Իշխանության լեգիտիմության ժամանակակից տեսություն, Եր., Նաիրի, 2016, 224 էջ,
10. Հովսեփյան Ա. Ա., Սոցիալական փիլիսոփայության հիմունքներ, Եր., Դեֆակտո, 2003, 288 էջ,
11. Միրզոյան Վ., Ազգային գաղափարախոսության ներուժը, Եր., 2004, «Մաշտոց միավորում», 68 էջ,

12. Մկրտչյան Ն., Արդարության գաղափարը սոցիալական իրականության քաղաքական կառուցարկման համտեքստում, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի, Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», 135.4, Եր., 2011, էջ 24-34,
13. Սարգսյան Ա. Հ., Մշակույթի տեսություն. Ուսումնական ձեռնարկ, Եր., Տնտեսագետ, 2003, 176 էջ,
14. Սողոմոնյան Գ., Անհապաղը որպես արդիականության կառուցարկման սոցիոմշակութային ֆենոմեն, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Փիլիսոփայություն, հոգեբանություն», 139.4, Եր., 2013, 3-16 էջ,
15. Սողոմոնյան Գ., Ժամանակակից մարդաբանական ճգնաժամի դրսևորման առանձնահատկությունները, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», № 1(19), Եր., 2016, 18-33 էջ,
16. Аинса Ф., Реконструкция утопии. Эссе, М., Наследие: Editions Unesco, 1999, 204 էջ,
17. Альтюссер Л., Идеология и идеологические аппараты государства // <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3/al3.html> - [10.12.2016],
18. Арон Р., Демократия и тоталитаризм, М., Текст, 1993, 303 էջ,
19. Асабина Т. Ю., Утопия в исторической перспективе // Труды Белор. гос. технич. университета, Сер. V., Политология, философия, история, филология. Вып. XVII, Минск, 2009, 104-106 էջ,
20. Василькова В. В., Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации), СПб, Лань, 1999, 480 էջ,
21. Барт Р., Избранные работы: Семиотик. Поэтика, М., Прогресс, 1989, 616 էջ,
22. Баталов Э. Я., Философия бунта (критика идеологии левого радикализма), М., Издательство политической литературы, 1973, 222 էջ,
23. Баталов Э. Я., В мире утопии: Пять диалогов об утопии, утопическом сознании и утопических экспериментах, М., Политиздат, 1989, 319 էջ, // <http://www.marsexx.ru/utopia/batalov-v-mire-utopij.html> - 12.01.2016:
24. Бергер П., Лукман Т., Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания, М., Медиум, 1995, 334 էջ,

25. Бердяев Н.А., Смысл истории. Новое средневековье, М., Канон, 2002, 480 էջ,
26. Бердяев Н. А., Философия свободного духа. М.: Республика, 1994., 480 էջ, // http://www.krotov.info/library/02_b/berdyaev/1934_33_00.html -[28.05.2015]
27. Блох Э., Тюбенгенское введение в философию, Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 1997, 400 էջ,
28. Блох Э., Принцип надежды. // Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы. Составление, предисловие и общая редакция В. А. Чаликовой, М., Прогресс, 1991, 405 էջ,
29. Бодрийяр Ж., Америка, Санкт-Петербург, Владимир Даль, 2000, 206 էջ,
30. Бодрийяр Ж., В тени молчаливого большинства, или Конец социального, Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2000, 32 էջ,
31. Бодрийяр Ж., Симулякры и симуляция, Тула, Тульский полиграфист, 2013, 204 էջ,
32. Бодрийяр Ж., Прозрачность зла, М., Добросвет, 2014, 260 էջ,
33. Бодрийяр Ж., Горд и ненависть, Логос, № 9, Перевод Б. Нарумова, М., РГГУ, 1997, 107-116 էջ,
34. Борхес Х. Л., Утопия усталого человека, Мистические рассказы, М., АСТ, 2002, 400 էջ, // https://royallib.com/book/borhes_horhe/utopiya_ustalogo_cheloveka.html - [20.09.2016],
35. Брэдбери Р., 451° по Фаренгейту, М., АСТ, 2015, 160 էջ,
36. Бурдые П., Описывать и предписывать. Заметки об условиях возможности и границах политической действительности /пер. с франц. А. Бикбокова // «Логос», № 4–5(39), 2003, // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий, // <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/1288> -[15.10.2017],
37. Вебер М., Объективности социально-научного и социально-политического познания // Избранные произведения: пер. с нем., сост., общ. ред. Ю. Н. Давыдова, М., Прогресс, 1990, 808 էջ,
38. Гессе Г., Избранное, М., Художественная литература, 1977, 413 էջ,
39. Гройс Б., Утопия и обмен, М., Знак, 1993, 374 էջ,
40. Дарендорф Р., Тропы из Утопии, М.: Праксис, 2002, 534 էջ,
41. Дебор Г., Общество Спектакля, М., Логос, 2000, 224 էջ,

42. Жижек С., Философские наброски скифской утопии от Славой, // <http://newskif.su/2012/skifskai-utopii-slavoy-jijek> - [11.01.2016],
43. Жижек С., Добро пожаловать в пустыню Реального, М., Фонд «Прагматика культуры», 2002, 160 էջ,
44. Камю А., Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство, М., Издательство политической литературы, 1990, 415 էջ,
45. Кант И., Соч. в 6-ти т., Т. 6, М., Мысль, 1966 743 էջ,
46. Кара-Мурза С., Манипуляция сознанием, М., Эксмо, 2011, 864 էջ,
47. Кара-Мурза С., Смирнов С., Манипуляция сознанием-2, М., Эксмо, 2009, 528 էջ,
48. Кастеллс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура, М., ГУ ВШЭ, 2000, 458 էջ,
49. Кассирер Э., Избранное. Опыт о человеке, М., Гардарики, 1998, 784 էջ,
50. Кьеркегор С., Страх и трепет, М., Республика, 1993, 383 էջ,
51. Кобо Абе, Четвертый ледниковый период, М., АСТ, 2015, 256 էջ,
52. Ласки М., Утопия и революция. // Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы, Составление, предисловие и общая редакция Чаликова В. М., Прогресс, 1991, 405 էջ,
53. Лебон Г., Психология народов и масс, СПб, Макет, 1995, 311 էջ,
54. Лиотар Ж., Состояние постмодерна, М., Институт экспериментальной социологии, СПб., Алетейя, 1998, 160 էջ,
55. Лосев А.Ф., Диалектика мифа, М., Мысль, 2001, 558 էջ,
56. Лучанкин А. И., Нордберг В. В. Экономия смеха: абсурд и утопия в социальной инноватике, Екатеринбург, Изд. УрГУ, 2005, 340 էջ,
57. Макаренко В.П., Главные идеологии современности, Ростов-на-Дону, Феникс, 2000, 480 էջ,
58. Манн Г., Фрейд и будущее. // Иностранная литература, 1996. № 6. 195-208 էջ,
59. Маннгейм К., Идеология и утопия. М., Юрист, 1994, 704 էջ,

60. Маркс К., Критика политической экономии [черновой набросок 1857-1858 годов, первая половина рукописи], К. Маркс, Ф. Энгельс, Собр. соч., изд. 2, т. 46, ч. 1, М., Политиздат, 1959, 553 էջ,
61. Мирумян К., История политической науки, Ч.2, Средневековье, Возрождения, Реформация, Ереван, издательство РАУ, 2005, 446 էջ,
62. Мкртчян А. Е., К вопросу о факторах социального порядка. «Բնութիւն Երևանի հասկացման», 2 (125), Երևան 2008թ., 65-81 էջ,
63. Мкртчян А. Е., Хаос как системообразующий механизм самоорганизации социума, Ер., Издательство ЕГУ, 2008, 199 էջ,
64. Мор Т., Утопия. Эпиграммы. История Ричарда III. М., Ладомир:Наука, 1998, 465 էջ,
65. Мор Т., Утопия. М., Издательство Академии наук СССР, 1953, 302 էջ,
66. Нозик Р., Анархия, государство и утопия, М., ИРИСЭН, 2008, 424 էջ,
67. Ортега-и-Гассет Х., Восстание масс, М., АСТ, 2002, 509 էջ,
68. Ортега-и-Гассет Х., Избранные труды, М., Весь Мир, 1997, 704 էջ,
69. Оруэлл Дж., 1984, М., АСТ, 2015, 318 էջ,
70. Погосян Г. А., Армянское общество в трансформации, Ер., Лусабац, 2003, 460 էջ,
71. Поздеева С.М., Фролова И.В. Социальная утопия: тип сознания, идеал и эксперимент, Уфа, Изд. Башкирск. ун., 1997, 150 էջ,
72. Поппер К., Открытое общество и его враги, М., Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992, 528 էջ,
73. Рассел Б., История западной философии: в 3 кн., Новосибирск, Изд. Новосиб. университета, 2001, 992 էջ,
74. Сартр Ж. П., Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии, М., Республика, 2000, 639 էջ,
75. Савельев А., Политическая мифология, М., Логос, 2003, 384 էջ,
76. Сивиринов Б. С., Социальная квазиреальность или виртуальная реальность? // Социс, 2003, №3, 39-44 էջ,
77. Сорель Ж., Размышления о насилии, М., Фаланстер, 2013, 293 էջ,

- 78.Тоффлер Э., Третья волна, М., АСТ, 2009, 800 էջ,
- 79.Утопия и утопическое мышление: Антология зарубежной литературы, Составление, предисловие и общая редакция В. А. Чаликовой, М., Прогресс, 1991, 405 էջ,
80. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я, М., Азбука-Аттикус, 2013, 192 էջ,
- 81.Фромм Э., Комментарии к «1984», // http://orwell.ru/library/novels/1984/russian/rnt_ef/ -[24.12.2015],
82. Фуко М., Другие пространства // Интеллектуалы и власть, Часть 3, М., Праксис, 2006, 320 էջ,
83. Хайдеггер М., Бытие и время, М., 1997, М., Республика, 1993, 447 էջ,
84. Хайек Ф., Дорога к рабству, М., Новое издательство, 2005, 264 էջ,
85. Хаксли О., Возвращение в дивный новый мир, М., Астрель, 2011, 191 էջ,
86. Хаксли Ол., О дивный новый мир, М., Азбука-классика, 2005, 256 էջ,
87. Чаликова В., Утопия и свобода, М., Весть, 1994, 184 էջ,
88. Черткова Е.Л., Утопия как “философский проект” // Вопросы философии, 2015. № 5, 190-201 էջ,
89. Шацкий Е., Утопия и традиция, М., Прогресс, 1990, 456 էջ,
90. Шелер М., Положение человека в Космосе // Проблема человека в западной философии, М., Прогресс, 1988, 552 էջ,
- 91.Штепа В.В., Ритопия, Екатеринбург, Ультра. Культура, 2004, 384 с. // <http://flibusta.net/b/153754> - [23.08.2017]:
92. Штомпка П., Социология социальных изменений / Пер. с англ. А.С. Дмитриева, М., «Аспект-Пресс», 1996, 415 էջ,
- 93.Элиаде М., Аспекты мифа, М., Инвест-ППП, 1996, 240 էջ,
94. Энгельс Ф., Развитие социализма от утопии к науке. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Изд. 2-е, т.19, М., Политиздат, 1961, 670 էջ,
95. Юнг К.Г., Архетип и символ, СП, Ренессанс, 1991, 304 էջ,

96. Яралян К., Виртуальность как трансцендентная среда существования, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», 2(20), Եր., 2016 , 28-35 էջ,
97. Ясперс К., Смысл и назначение истории, М., Политиздат, 1991, 527 էջ,
98. Bloch E., Das Prinzip Hoffnung, Bd.1, Berlin, Aufbau, 1960, 477 էջ,
99. Guignon Ch., Hiley D.R., Richard Rorty, NY., Cambridge University Press, 2003, 205 էջ,
100. Harvey D., Spaces of hope, Berkeley, University of California Press, 2000, 519 էջ,
101. Jacoby R., The End of Utopia: Politics and Culture in an Age of Apathy, New York, Basic Books, 1999, 252 էջ,
102. Jameson F., Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fiction, London, New York, Verso, 2005, 431 էջ,
103. Legutko R., Society as a Department Store: Critical Reflections on the Liberal State, Lanham, Lexington Books, 2002, 148 էջ,
104. Levitas R., The Concept of Utopia. Syracuse, New York, Syracuse University Press, 1990, 224 էջ,
105. Parker M., ed. Utopia and Organization. Oxford: Blackwell Pub., 2002, 240 էջ,
106. Polak F., The Image of the Future. London, New York, Elsevier scientific publishing company, 1973, 319 էջ,
107. Ricoeur P., Lectures on Ideology and Utopia, Columbia Univ. Press, 1986, 353 էջ,
108. Saage R., Politische Utopien der Neuzeit. Bochum, Winkler, Dieter, 2000, 412 էջ,
109. Suvin D., Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and theory of a Literary Genre, New Haven, Yale University Press, 1979, 317 էջ: